

TARTALOM

Historiográfia

- Eric Hobsbawm: A feladat a világ megváltoztatása. Mesék Marxról és a marxizmusról (*Jemnitz János*) 3

Fejezetek Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa történetéből

- Ivo Andrić: A szellemi élet fejlődése Boszniában a török uralom alatt (*A. Nádor Zsuzsanna*) 13
- Penka Pejkovszka: A magyarországi bolgárság történeti demográfiai vázlata (XVIII–XX. század) (*Demeter Gábor*) 20
- N. N. Pokrovszkij–D. G. Lenhoff: A cári genealógia fokozatainak könyve (*Sashalmi Endre*) 27
- P. A. Sztolipin születésének 150. évfordulójára: A reformok és az orosz társadalom a XX. század elején (*Kurunczi Jenő*) 32
- Karel Schelle–Jaromir Tauchen: A csehszlovák állam- és jogtörténet vázlata (*Gedeon Magdolna*) 41
- Gizella Németh–Adriano Papo–Alessandro Rosselli: Ki volt Kádár János? Az első olasz tanulmánykötet Kádárról (*Bognár Anna*) 43

Ókor

- Altay Coşkun (szerk.): A római polgárjog kérdése és Cicero beszéde Archias védelmében (*Nótári Tamás*) 46
- Jonathan Bardill: Nagy Konstantin, a keresztény aranykor isteni császára (*Havas László*) 50

Középkor

- Roger Sablonier: Államalapítás államalapítók nélkül. Belső-Svájc politikai és gazdasági élete az 1300-as években (*Gyarmati Enikő*) 62

Újkor

- Lucia Stanton: „Gondoskodnom kell azok boldogságáról, akik az enyémet dolgoznak”: Thomas Jefferson és rabszolgái
(*Lévai Csaba*) 67
- Robert C. Allen: A brit ipari forradalom új megközelítésben
(*Káli Róbert*) 75
- Pieter S. de Ganon: Az üregi nyúl, avagy a modern Japán politikai gazdaságtana (*Fodor Mihályné*) 84

Jelenkor

- Emanuele Aliprandi: 1915, egy népirtás krónikája (*Gregosits Gábor*) 91
- Alfonso Rojas Quintana: „Egy példás spanyol” (*Tóth Anita*) 98
- Flavio Giovanni Conti: Olasz hadifoglyok az USA-ban a második világháborúban (*Kun Tibor*) 102
- Jan Tomasz Gross–Irena Grudzinska Gross: Arany(fog)-aratás a treblinkai tábor helyén (*Törő László Dávid*) 110
- Alessandro Frigerio: A magyar '56 és az olasz kommunisták (*Madarász Imre*) 114
- Ladislav Kudrna: Harcoltak és haldokoltak Indokínában. Az első vietnami háború és a csehszlovákok az idegenlégióban (*Bognár István*) 118
- Paul Alkebulan: Túlélés a forradalom alatt: a Fekete Párduc Párt története (*Boros Gábor*) 122

HISTORIOGRÁFIA

A feladat a világ megváltoztatása. Mesék Marxról és a marxizmusról

Mielőtt belevágnék a könyv első két fejezetének ismertetésébe – sajnos ezúttal csak az első fejezetet tudom majd ismertetni, és az olvasó látni fogja, hogy ez sem volt kis feladat –, meg kell jegyezni, hogy Hobsbawmnak ez volt az utolsó könyve, amely életének 94. évében jelent meg. Úgy érzem, azt is szóvá kell tenni, most, Hobsbawm halálának úgyszólván másnapján, hogy Hobsbawmot Magyarországon elég jól ismeri egy szűk olvasóréteg (természetesen a Klió olvasói), ámde elsősorban híres és elismert nagy trilógiája alapján – ugyanennek a trilógiának alapján válhatott Londonban egyetemi professzorrá, és az egyetemi akadémiai körök általánosan elismert történetírójává. Ámde ugyanakkor Magyarországon írásainak jórészt már nem fordították le, életének utolsó harminc évéből tudtommal csak két nagyobb könyvét, és ezt a kettőt sem nagyobb kiadók jelentették meg. Arról nem is szólva, hogy a brit napilapokban, illetőleg különféle periodikákban rendszeresen megszólalt, írt nagyon fontos témákról, és írt nekrológokat barátairól, amelyek „nem ismerete”, úgy hiszem, sőt meg vagyok győződve róla, hogy a magyar olvasóközönség, még inkább, az egyetemes történelem művelői számára komoly hiányt jelentenek.

Ezek előrebocsátása után, in medias res vágok bele a könyv első fejezetének ismertetésébe. Ámde valamit megint, itt is előre kell bocsátanom. Nevezetesen azt, hogy közismert, Hobsbawm ifjan, tinédzserként az 1930-as években – méghozzá Németországban – vált marxistává. Ez a szemlélete azután Angliában, pár egyetemi éve alatt még inkább elmélyült és megszilárdult. Marxhoz és a marxizmus történetéhez később újra és újra visszatért.

Ennek végigkísérésére persze ebben az ismertetésben nem térhetek ki, egyet azonban mégiscsak meg kell jelölnöm, hogy 1998-ban, a Kommunista kiáltvány 150. évfordulója alkalmából külön nagyon gondosan elemző könyvet jelentetett meg angolul, amely magyarul már szintén nem jelent meg – bármekkora is volt Hobsbawm renoméja, ekkorra már a ma-

gyar valóság megváltozott (nem Hobsbawm és Marx). Most ez a könyv valóban megdöbbentett, ahogyan a szerző nagy tudással és municiózus precizitással követte nyomon a Marx előtti szocializmus történetét, illetőleg azt, hogy Marx ebből mit olvasott, mi hatott rá, az egyes írásokat miként értékelte. Hobsbawm a jól ismert módszer szerint különvetve a német filozófiai iskola és az angol politikai gazdaságtan nagy szerzőinek írásait, és itt mindjárt meg kell jegyezni, hogy az utóbbi kérdéskörnél számos olyan angol gazdaságtörténészt, illetőleg gazdaságkutatót is megismertet, elemez, akikről többségükben nagy valószínűséggel a magyar olvasó nemigen hallott. A legnagyobb meglepetést számomra és valószínűleg más jövődöbéli magyar olvasó számára is az a fejezet rész fogja jelenteni, amelyben a szerző az úgynevezett „francia szocializmus” elméleti alkotóinak, illetőleg gyakorlati művelőinek életútját, munkásságát és Marxra és Engelsre gyakorolt hatását elemzi.

Néhány szót kell szólnom a könyv bevezetőjéről is. Ebben a szerző ugyancsak leszögezi, amit már néhány szóban jeleztem, hogy fél évszázadon keresztül foglalkozott Marx-szal és a marxizmussal, majd nyomatékosan aláhúzza, hogy a marxizmus története Marx halálának 100. évfordulója idején minden bizonnyal az új korszak kezdetével új megvilágításba kerül. Ehelyütt megjegyezte, hogy az évfordulón, 1983-ban az ITH, vagyis a Nemzetközi Munkásmozgalom történetíróinak ausztriai, bécsi központú nemzetközi szervezetének linzi konferenciáján ő tartotta a bevezető előadást (amely egy évvel később nyomtatott formában meg is jelent). E bevezetőben, ahol érinti, hogy a Marx utáni nemzedékekben kik foglalkoztak alaposabban a marxi szellemi hagyaték történetével, Hobsbawm egyedül Antonio Gramsci nevét és munkásságát emeli ki. (Ezt a leszűkítést a magam részéről nem tartom elfogadhatónak, talán nem is kell magyaráznom, hogy miért.)

A bevezetőben leszögezi, hogy a könyvet kiknek szánja: a szakértőknek, a szélesebb érdeklődő közönségnek, és tisztában van azzal, hogy a rokon-szervezők mellett sokkal szélesebb a tábora az antimarxistáknak. Bevezetőjében gondolatörát azzal zárja: a marxizmus az elmúlt 130 évben nagy szerepet játszott az emberek gondolkodásában, sőt a valóságban is. Most ő ezzel a munkájával azt is elő kívánja segíteni, hogy olvasói újra átgondolhassák eddigi ismereteiket, már csak azért is, mert meg van győződve arról, hogy a marxista gondolatok a XXI. században is tovább élnek majd.

A könyv első fejezetének címe így hangzik: Marx napjainkban. Ebben a fejezetben visszatér arra, hogy Marx életében befolyása még nagyon gyenge volt abban az országban is, ahol élt, vagyis Nagy-Britanniában, noha ott

alakult meg az I. Internacionálé, amelyben mégis jelentős szerepet játszott. Halála után azonban már hatása jelentős volt Európa számos országában. Hobsbawm ehelyütt megállapítja, hogy 1918 után számos szocialista párt került kormányra is, ezek a pártok jórészt azonban elhatárolódtak a marxizmustól (ezt az állítását a magam részéről túl általánosnak és leegyszerűsítőnek vélem). Erre a korszakra vonatkozóan hozzáfűzi, hogy a forradalmi szellemiségű pártok a nem demokratikus országokban és a harmadik világban jöttek létre. Utal arra az ismert tényre, hogy Marx halála után 70 évvel a világ lakosságának 20 százaléka élt olyan országban, ahol a marxizmus volt a hegemon, ám később ezekben az országokban a vezető pártok ideológiája „drámaian” megváltozott. (4. o.)

A 20. kongresszust követő évekre, a hruscsovi időszakra vonatkozóan jelzi, hogy volt egyfajta marxista élénkülés, de az utolsó 20 évben általában halottnak tekintették. (Ezt az általánosítást ismét túlzottnak vélem.) Majd már ő idézi az újabb közvélemény-kutatásokat Nagy-Britanniából és Németországból, ahol pontosan az ellenkező adatok bizonyítják, hogy Marx mennyire népszerű. (7. o.)

A fejezetet mintegy azzal zárja, hogy noha az 1990-es években jelentek meg fontos munkák, így a már jelzett, általa írott, a Kommunista kiáltványról szóló műve, valamint *Jacques Attali* könyve, az igazi fordulatot minden bizonnyal a mostani, a 2007–2008-ban kezdődött pénzügyi-gazdasági világválság hozza meg, amikor Marxtól még inkább újra felfedezik, de ez már a XXI. század problémája és marxizmusa lesz, amely más, mint a XX. századé. (6. o.)

Hobsbawm kitér arra, hogy a marxizmus első válsága még az 1890-es évek végén kezdődött, akkor, amikor még sokan a szocialista mozgalom vezetői, illetve gondolkodói közül még személyesen ismerhették Marxtól, illetőleg Engelst, de ez a válság igazából már a XX. századra terjedt át és vált jelentősebbé.

Ezt a gondolatot folytatva tér ki arra, hogy az I. világháború kapcsán felvetődő új kérdések, így a háborús gazdaság és a munkásmozgalom, illetőleg a szocializmus viszonya, ugyanúgy, mint a háború utáni új, nagy problémák már nem egyszerűen a marxi elmélet, illetőleg a marxi útmutatások nyomán válaszolódtak meg. Ez már teljesen új korszak volt. A könyvben igen lényeges kérdésekre reflektál, így arra, hogy a kapitalizmus elérte a végső fejlődési szakaszát, amivel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy ez a tétel nem Marxtól származik, és a helyesbítés során kitér a szovjet tapasztalatokra a 20-as, 30-as években, és újra világosan körvonalazza, hogy mi volt Marx álláspontja a kapitalista rendszer válságaival és a szocialista fejlődés lehe-

tőségével kapcsolatban. (6–8. o.) A szovjet fejlődésről írva hangsúlyozza, hogy végeredményben az I. világháború hadigazdaságát átörökölve, hirtelen és gyakorlati lépéseket kellett tenniük anélkül, hogy a gazdaságpolitikát elméletileg kidolgozhatták és kidolgozták volna (erre kevés kísérlet történt), és a szovjet fejlődést egészében úgy jellemezte, hogy „a szovjet gazdaság és gazdaságpolitika nem jutott el a valóság elméleti tisztázásáig, megmaradt a bürokratikus kollektív tulajdonrendszer keretein belül.” (9. o.) A továbbiakban újra nagyon tömör fogalmazást találhatunk az 1945 utáni szociáldemokrata pártok gyakorlatáról (pusztán néhány mondatot – feltehetően emiatt, szerintem ezek nem is pontosak) majd az 1945 utáni gyakorlatot illetően a Brit Munkáspárt esetében jellemzőnek elméletileg *Crosland* munkáját tekintette, aminek alapján úgy ítélte, hogy a brit LP és általában a szociáldemokraták számára ekkor már a gazdasági javak bőségének megte-remtése volt a fontos, és ez nem marxi gondolat.

Az 1970-es évektől eluralkodott a neoliberais felfogás, a gyakorlatban pedig az állami gazdasági beavatkozások felszámolása – aminek bírálata nem egyszerűen szocialista alapon történt meg.

Az, hogy a szovjet rendszer összeomlott, és ugyanakkor a szociáldemokrácia is „demoralizálódott”, olyan eredménnyel járt, hogy a XX. század „szocializmus-vitái” is lekerültek a napirendről. (11. o.) Mindennek ellenére, Marx mint gondolkodó, elfogadott és elismert nem csak a huszadik, de még a huszonegyedik század számára is.

Hobsbawm végigfuttatja gondolatait a XX. század történetén, mondatai minden egyes esetben különböző korok és országok alapkérdéseit érintik (ezeket felidézni itt persze nincs módom) – hangsúlyozva, hogy sem a Szovjetunióban, sem a szociáldemokrata mozgalomban nem születtek meg a megfelelő marxista elméleti elemzések, majd felteszi a kérdés: ezek után Marx mit jelent a XXI. század számára. Mindjárt pontosít: nem egy párt, hanem az emberiség számára. „Mint filozófusra? Mint közgazdászra? Mint a modern társadalomtudományok szülőatyjára, vagy pedig az emberiség történetének megértőjére és magyarázójára?” (tekintsünk Marxra?) „Mindez igaz, ám Attali joggal állapította meg, hogy Marx egyik fő jellemzője az egyetemes megértése mindennek, az összes felsoroltak.” (12–13. o.)

„Teljesen világos, hogy Marx egyes tételei mára már nem érvényesek, elavultak. Az is evidens, hogy munkáinak jó része nincs befejezve, és egyesek közülük állandó továbbírásra készültek és szorulnak. Ma már kevesen gondolják, hogy Marx gondolatait dogmaként lehet kezelni. Egy ilyen dogmatikus kezelés Marxot magát is meglepné és sokkolná. De az

is meglepné, hogy egyesek közelítenek hozzá, hogy van egy helyes és egy nem helyes marxizmus. Kutatásai különféle értelmezéseknek és távlatoknak nyitnak teret. Így Marx maga felvetette, hogy Nagy-Britanniában és Hollandiában szó lehet a szocializmusba való békés átmenetről, miként hangsúlyozta, hogy az orosz falusi obscsinákból is átfejlődés lehet a szocializmusba.” (12–13. o.)

Ezt az óriási korszakot átívelő fejezetét Hobsbawm azzal zárja, hogy azt persze még nem lehet tudni, hogy a XXI. század története miként alakul, de az bizonyos, hogy a marxi gondolatok és kérdések nagy többséget változatlanul újra fel lehet és kell tenni, ebben az új században is. (14. o.)

A könyv második fejezete a Marx előtti szocializmus és szocialisták, „az előfutárok” történetével foglalkozik. Ez az a fejezet, amelynek jó néhány oldala igazán lenyűgözőtt.

Hobsbawm mindenekelőtt pontosít, rögzíti, hogy Engels 1842-ben, Marx pedig 1843 vége felé „jutott el a kommunizmusig”. Ugyanitt a német előfutároknál persze szól Wilhelm Weitlingről, aki „megelőzte” őket (Weitling írásait többször is megjelentették magyarul), másfelől pedig Moses Hessről, akiről – az a gyanúm – a magyar olvasók jobbra csak a Marx–Engels-levelezésben olvashattak, és az ő személyes munkássága valószínűleg még megörökítésre vár (Németországban most írtak róla, szépen, születése 200. évfordulóján).

Hobsbawm felidézi az ismert tényeket, hogy az 1840-es években a szocialista gondolatoknak egyfajta virágkora volt, nemcsak Németországban, hanem Franciaországban, Nagy-Britanniában és az USA-ban is, de ez nála itt csak előrevetített megállapítás (17–18. o.), mindegyre később majd visszatér. Ellenben megállapítja, hogy Marx alaposan ismerte a régi antik és középkori utópistákat, így Platont, persze Morust, de hozzáfűzi, hogy Campanella munkája állt szívéhez legközelebb. Megemlíti, hogy Morus Utópiáját Engels is fontos munkának tekintette, hozzáfűzve, hogy az angol politikai élet gyakorlatában, az angol forradalom idején a „shakerek” Morus gondolatit próbálták a gyakorlatba átültetni. Az angolok XVII. századi szellemi örökségét illetően megjegyzi, hogy ebben az időben sokan gondolkodtak hasonlóképpen, ezek között voltak keresztény szocialisták, akik ugyanúgy marginalizálódtak, miként az egyáltalán nem keresztény filozófusok. Itt megemlékezik Locke-ról, Sismondiról, és Helvetiusról (az utóbbiak persze nem angolok).

Átugorva a XVIII. századba megállapítja, hogy sok értelmiségi, amikor beleütközött a kialakuló tőkés társadalom sokak által kiválóan megörökített visszasságaiba, akkor vissza kívánt nyúlni a régi korok idealizált „valósá-

gába”, többek között ezt tette Rousseau is, akivel Hobsbawm hosszabban foglalkozik. Hobsbawm visszautal arra, hogy Marx és Engels e régi korok „képződményeivel”, miként a faluközösségekkel is (amelyeket sokan idealizáltak) igazán sokat foglalkozott – különösen Engels írásai jelentek meg nagyon sok kiadásban –, ami viszont a XVIII. század végi utópistákat illeti, miként Hobsbawm hangsúlyozza, Fourier volt az, aki ezzel a szemlélettel határozottan szakított, s a régi korokat egyáltalán nem idealizálta.

Az új fordulatot az enciklopédisták hozták meg, ők jelentették a racionalizmus győzelmét, amit Engels nagyon határozottan az ő javukra írt. A francia felvilágosodásnak – miként Hobsbawm hangsúlyozza –, nagyon sokféle áramlata volt, köztük az is, amely egyúttal egyfajta társadalmi forradalmat sürgetett. Köztük voltak azok, akik hangsúlyozták, hogy ebben maguk az emberek tehetnek igen sokat. Fejtegetésükben persze szerepelt az a gondolat, hogy az emberi tettek, többek között az említett társadalmi forradalom új és jobb világot alakíthat ki. (Hobsbawm itt Turgot és Condorcet nevét említi.) Ez a kívánt jövőbeli társadalom persze az emberi jogok elismerésére és a szabadságra épülne (20. o.) A szabadságot többen összekapcsolják azzal, hogy az új világ egyúttal a boldogságot is felkínálja az embereknek, ehelyütt Hobsbawm utal arra: Saint Just volt az, aki ezt különösképpen hangsúlyozta.

Itt új személy tűnik fel a könyv oldalain, aki, úgy hiszem, kevésbé közzismert nálunk. Jeremy Benthamról van szó, akinél Hobsbawm előljáróban megállapítja, hogy őt semmiképp nem tekinti a szocializmus előfutárának. Marx és Engels nagyon alaposan tanulmányozta munkáját, és úgy tekintették, hogy mintegy közvetítő láncszem Helvetius és Owen között, és aki kialakítója lett az angol materialista gondolkodásnak. Később a brit szocialista gondolkodók támaszkodtak rá.

Problémaként veti fel, hogy a francia felvilágosodás nagy alakjai után több évtizedes űr mutatkozik az idevágó gondolatok továbbterjedésében – a problémát jelzi, és azt is, hogy ezt ebben a kötetben ő sem fogja megoldani. Visszanyúlva a francia forradalom előtti évtizedekre, természetesen kiemeli Morellyt és Mablyt (akikről valamikor mi is tanultunk), itt azt hangsúlyozza, hogy kötetek mind ott voltak Marx és Engels könyvtárában, jól ismerték soraikat. Ebben a vonatkozásban tér a szerző ismételten vissza Rousseau-ra és gondolataira, alaposabban elemzi, de ezeknek pontos visszaadására ehelyütt igazán nem térhetek ki. Persze utal Rousseau későbbi hatására, a forradalom idején a jakobinusokéra, valamint Babeuf-ra, amelyben a szociális igazságosság, az egyenlőtlenségek leküzdése nagy szerepet játszott.

Felidézi, hogy Marx és Engels milyen sokat foglalkozott mind a francia forradalom előtti korról, mint a forradalom korával, az akkori kommunista szellemi kísérletekkel és képviselőikkel – és ezek a kísérletek újra és újra újjáéledtek, ezek után következett az 1840-es évek már említett reneszánsza. Ebben ugyanúgy szerepelt Balnqui is, mint Proudhon, akikre – a szerző hangsúlyozza – tovább hatottak Rousseau gondolatai. Ugyanakkor leszögezi, hogy noha Marx és Engels jól ismerte az 1830–40-es évek francia szocialista és kommunista előfutárait – ezeknek szellemi termékeit mégsem becsülték túl sokra, ám azt értékelték, hogy ők mutatták ki alaposan az osztályharc jelenségeit. Egyfajta leegyszerűsítést is a rovásukra írtak, és megjegyezték, hogy pontosan ez volt az, ami Fouriert elválasztotta és szembeállította velük. (23. o.)

Megállapítja, hogy Marx e korszak tanulmányozása során olyan eredményre jutott, hogy míg az 1830-as évek francia gondolkodói elsősorban középosztálybeliek, és hatásuk is ebben a körben érvényesült, az 1840-es években az újak – noha gondolataikat, munkáikat nem tekintette különösebben értékesnek –, tudta és látta, hogy az ő hatásuk elérte a munkásokat, tevékenységüket ezért tartotta fontosnak. (23. o.) Megjegyzendő, éppen a franciák használták elsőként a „kommunista” terminológiát magukra nézve az 1840-es években, és ezt a németek tőlük vették át. Ám ez a mozgalom a franciáknál nagyon kis létszámú volt, igazán tömegesebb jelleget Angliában nyert. Itt tűnik fel Cabet neve, azt olvashatjuk, hogy Cabet már nem is annyira Babeuf-ra támaszkodott, nem Babeuf követője, hanem az angol tapasztalatokra, ám Hobsbawm végül mégis egyértelműen az utópista szocialisták közé sorolja (24. o.)

A kötet szerzője megkülönbözteti a szocialista és a kommunista irányzatot, s úgy ítéli, hogy a kommunista volt már ebben az időben az értékesebb, az inkább kritikai és elemző.

A saint-simonistákról szólva megállapítja, hogy azok jobban érdeklődtek a gazdaság és a gazdaság kollektív irányítása, mint a szövetkezeti és más, alulról kiépített szervezetek megoldása iránt. Velük szemben az owenisták voltak azok, akik magukat már nyíltan szocialistáknak nevezték, és akik éppen az alulról kiépítendő szervezetekre kívántak támaszkodni. E nyomon megkülönbözteti meg az utópisták körében a kritikai és a programot adó irányzatot. Marxot és Engelst – hangsúlyozza – elsősorban a második irányzat érdekelte, ezért követték nyomon alaposan az angol politikai-gazdasági iskola alkotásait, valamint a gyakorlatban létrejött kommunákat, amelyek főkéni az USA-ban születtek meg. Ismeretes, hogy Angliában és Franciaországban is létrejöttek ilyen szövetkezetek, ez utóbbiakat tanulmányozva írta meg Louis Blanc a maga munkáit. Megállapítja, hogy ez utóbbiakat Marx

nem tekintette igazán fontosnak, annál inkább Fourier írásait, amelyek a szövetkezetekkel is foglalkoztak, továbbá Saint-Simonét a gazdaság irányításáról és az állam szétveréséről. (26. o.)

Pontosan nem deríthető ki, hogy Marx és Engels gondolkodására az egyes utópisták mikor és milyen mélységben hatottak, az azonban jól ismert tény, hogy közülük hármat tartottak különösen gazdagnak és fontosnak: Fourier-t, Saint Simont és Owent. E tekintetben hangsúlyozza azt is, hogy Engels, aki, mint ismert, ifjúságától Angliában élt, jobban ismerte, és kapcsolatot is tartott az owenistákkal.

Engelst az is befolyásolta, hogy Owen nagyon érthetően és gazdaságilag is megalapozottan írt a maga utópia-elképzeléséről. Owennek az 1820–30-as években volt bizonyos munkástámogatottsága, ezt Engels nem ismerte, mivel már csak az 1840-es években találkozott Owen írásaival. Vele szemben Marx úgy ítélte, hogy Owen elméletileg a franciák szintje alatt marad.

Jól ismert, hogy Engels készített átfogó írást a korai utópistákról, de feltűnő, hogy miközben elismerően szólt Saint-Simonról, a későbbi saint-simonistákról, így Enfantinról már nem emlékezett meg. Saint-Simonnak briliáns stílusa, hatása sokáig tartott, így Angliában Carlyle-ra, John Stuart Millre, valamint Heinére. (28. o.) Ezek a munkák és emberek a romanticizmus korában hatottak – napjainkban ez a korszak már nagyon messze van a mai olvasótól.

Saint-Simonnál maradvra Hobsbawm hangsúlyozza, hogy ő tagadta a francia forradalom pozitív örökségét, és a híres „egyenlőség”-követelést megvalósíthatatlannak ítélte. Ehelyett a termelékenység alapján kívánt szociális reformokat és gondoskodást, és a termelékenység biztosítására a munkások és a vállalkozó tőkésék mellett fontos felhajtó erőnek ítélte a technikusokat, a mérnököket és a tudomány művelőit. (29. o.) Ugyancsak Saint Simon volt az, aki már akkor felfigyelt a tőkés rendszer belső anarchiájára, és pontosan ezért tartotta szükségesnek a tervezést, az irányítást.

Külön figyelmet érdemel, hogy Saint-Simonnak voltak a francia történelemlről leírt megfigyelései is. Így ő írt már a feudalizmus korától kezdődően az osztályellentétekről, megkülönböztette a feudális uralkodó osztályt, a burzsoáziát és a proletariátust, írt a francia forradalomról, és leszögezte, hogy forradalom nyomán csak a burzsoázia nyert, a proletariátus nem.

Engels nagy elismeréssel írt Fourier szellemességéről, dialektikus gondolkodásáról, arról a képességéről, ahogy a tőkés társadalmat elemezte és bírálta, és ahogy az osztályellentéteket a történelmi múlt elemzésénél alkalmazta. Ugyanakkor Fourier a többi utópistával szemben pesszimista volt

a haladás kérdésében, átvette a rousseau-i gondolatot, hogy az emberiség hibás útra tért, amikor a civilizációt választotta. Pesszimista volt az ipari fejlődés következményeit illetően is, de azt is látta, hogy a történelem kerekét nem lehet visszafelé forgatni. Ugyanúgy kételkedett a forradalom jakobinus tradíciójában, érvényesülésében és magában a demokrácia érvényesülésében is.

Fourier fellépett a nők emancipációja, és egyúttal a szexuális szabadság érdekében, mint ahogy minden ember emancipációja érdekében is. A nők emancipációja terén volt a legradikálisabb és a legnagyobb hatású.

Az emberek sokoldalú képességeinek kibontakoztatása jórészt szintén Fourier-nál lelhető meg mint célkitűzés, ami a későbbiekben erősen hatott Marxra. Fourier volt az, aki összekapcsolta a munkát és az örömet, miközben hozzátette, hogy a meglévő társadalmi rend az, ami szétválasztja a kettőt. (Engels későbbi munkáiban többször elismerően emlékezett meg Fourier-ról.)

Hobsbawm könyve következő oldalain nemcsak azt világítja meg, hogy melyek voltak az utópisták gondolatainak erényei és érdemei, hanem hiányosságokra is rávilágít, hangsúlyozza azt, hogy ezek járultak hozzá ahhoz, hogy az 1840-es években már nagyon kevésbé hatottak.

A könyvben érdekes sorokat olvashatunk Proudhonról, arról, hogy Marx miként vélekedett róla. Jól ismert Marx Antiproudhonja, ám Hobsbawm hozzát teszi, hogy miközben Marx elméletileg kevésbé tartotta értékesnek Saint-Simonnál, azt értékeli, hogy Proudhon a későbbi korszak polgári közgazdasági irányzatait bírálta.

A könyv oldalain újszerűnek hat az, ahogyan Hobsbawm bemutatja, hogy Marx mikor és miként foglalkozott az angol politikai gazdaságtan szerzőivel. Közülük kiemeli, hogy a nálunk kevésbé ismert Hodgkinnak volt jelentős hatása Marxra. Hobsbawm kitér a ricardoista iskola néhány kevésbé ismert közgazdászára, megemlékezik arról, hogy ezek a közgazdászok már a gyakorlat alapján is foglalkoztak a válságok jelenségeivel és annak okaival, és e téren sok ismeretlenebb részre bukkanhatunk a könyvben, amelyek bizonyítják, hogy Marx és Engels milyen gazdasági forrásra leltek Nagy-Britanniában.

Hobsbawm visszaüt azokra az 1840–42 között megjelent angol, francia és német könyvekre, lexikonokra, amelyekből Marx merített a különböző országok munkásosztályának helyzetét és számadatait illetően. (42. o.)

Hangsúlyoznom kell, hogy ismertetésemben csak a könyv első két fejezetével tudtam foglalkozni, de remélem így is meg tudtam győzni az érdeklődő olvasót, hogy Hobsbawm-nak ebben az utolsó munkájával is rengeteg

új ismerettel gazdagodhat és az új, finom elemzések ugyanúgy további gondolkodásra sarkallhatják, mint az olyan figyelmeztetések, ahol Hobsbawm maga emlékeztet arra, hogy itt megoldatlan problémák várnak további kutatásra.

Eric Hobsbawm: How to change the world. Tales of Marx and Marxism (A feladat a világ megváltoztatása. Mesék Marxról és a marxizmusról) Abacus, London, 2011, 470 pp.

Jemnitz János

FEJEZETEK KÖZÉP-, KELET- ÉS DÉLKELET- EURÓPA TÖRTÉNETÉBŐL

A szellemi élet fejlődése Boszniában a török uralom alatt

Ivo Andrić hazánkban elsősorban szépíróként ismert, a *Híd a Drinán* című regényéért irodalmi Nobel-díjjal jutalmazták 1961-ben. Szépírói munkásságának kiindulópontja, tudományos alapműve a boszniai török uralomról, Grazban megvédett disszertációja volt, ez azonban Magyarországon egyáltalán nem ismert, és tőlünk nyugatra is méltatlanul feledésbe merült, jóllehet a kötet aktuálisabb, mint valaha, ezért a 2011-es évben, a Nobel-díj 50. évfordulóján újra megjelentette a Wieser kiadó Klagenfurtban, Ausztriában, hiszen kapcsolódik témájában az Osztrák Tudományos Akadémián létrehozott műltfeldolgozó *Türkengedächtnis* című nagyszabású kutatási programhoz is. Ugyanakkor Európa-szerte reneszánszát élik az identitáskérdésekkel foglalkozó kötetek, különös tekintettel az eltérő kultúrájú és vallású csoportok (kereszténység–iszlám) egymás mellett létezésének témájára mind a múltban mind a jelenben. Ivo Andrić kötete minden szempontból beillik ebbe a sorba, jóllehet 1924-ben védte meg disszertációját, de semmit sem veszített az aktualitásából a fentebb felsorolt okok miatt, ugyanakkor munkáját sajnos a legújabb kori háborús időszakokban nagyon helytelenül misztifikálták és alaptalanul rossz híret keltették.

A kötet rendkívül jól illeszkedik az Oszmán Birodalom terjeszkedésének korszakáról szóló magyar és külföldi szakirodalomhoz, hiszen ugyanazt és még egy hosszabb korszakot ölel fel Bosznia területén (1463–1878), mint Magyarországon a hódoltság korszaka volt. Ivo Andrić kiemelkedő teljesítményt nyújtott kötetében mind a török uralom kialakulásának okairól, hatásairól, mind az idegen uralom ellen folytatott boszniai ferencesek munkájáról, sikereikről, módszereikről, valamint az egész kötet vázát adó felekezeti sajtóságok és az iszlám, mint vallás sajtóságainak megismertetéséről Boszniában. Munkája számos ponton kapcsolódik a magyar királyság történetéhez és a hódoltságkori Magyarországhoz, hiszen számos párhuzamos folyamat és hasonló sajtóosság ismerhető fel a két ország török uralmában. A szerző megkerülhetetlen alapművet írt a török uralomról, amely nagy segítséget nyújthat az itthoni hódoltsági korszak kutatásához, jól kiegészítve

azt. A disszertációban Ivo Andrić, főként felekezeti és kulturális szempontból, külön fejezetekben tárgyalja a török hódítás előtti Boszniát, a török uralom első szakaszát, a török szociális rendszer és közigazgatás rájáakra gyakorolt hatását, a katolikus népesség szellemi életét, annak jellegzetességeit, a ferencesek irodalmi és kulturális hatását, a szerb-ortodox egyház fejlődését és befolyását a török uralom alatt, amelyet a szerb-ortodox népességre gyakorolt hatásként értékel, valamint a bosnyák mohamedánok hibrid írásbeliségének megjelenési formáját, mint az iszlám erre a népességre gyakorolt hatásának manifesztációját.

Az első fejezetben Ivo Andrić kiemeli, hogy Bosznia politikai, gazdasági, felekezeti és kulturális szempontból sajátos helyzetben van a Balkánon, ugyanis földrajzi fekvése valamint a felsorolt tényezők miatt szinte sehová sem tudott teljes értékűként betagozódni, egyszerre volt a nagyhatalmak terjeszkedési rádiuszának határán, és ezért elzárva is azoktól, egyfajta zárvánnyá alakulva. Bosznia későbbi izolálódásának egyik korai oka Andrić szerint az, hogy gyenge lábakon állt a kereszténység, ugyanis már a XII. században megjelentek a patarénusok az országban, 1199-ben a pápa utasította Imre magyar királyt az ellenük vívandó harcra. A bosnyák nemesség élénk kapcsolatban állt az eretnekekkel, de még viszonylag nyitott volt a nyugati kultúra, azaz Raguza irányában. Politikai és felekezeti szempontból a magyar királysággal állt szoros kötelékben Bosznia a XIII. század óta, ugyanis 1247-től a kalocsai érsekségnek volt alárendelve. Ez a középkorban politikai és egyházi függést jelent, a kettőt azonosnak tekintette Bosznia, amelyet Ivo Andrić kutatásai alapján a bosnyák nemesség az önállóság elvesztéseként és megcsorbításaként aposztrofált. A XIV. században több kísérlet is történt a katolikus egyház megerősítésére királyaik által, majd a török hódítás előtt is, de tartós sikereket már nem tudtak elérni, (Tvrtko I., Stjepan Kotromanić) ezért a missziós munkát a ferencesekre bízták. A XIV. század végére a magyar katolikus egyház szerepe csökkenni kezdett, mert a nemesség patarénussá vált része királyellenes lett, s ez megalapozta Bosznia önállóságának elvesztését. A teljes egyházi rendszer összeomlott, csak a ferencesek maradtak a katolikus hit védőiként a XV. század folyamán az országban. Ekkor sikerült ismét a katolikus egyház felé orientálódni az utolsó két uralkodónak (Stjepan Toma, Stjepan Tomašević) akik azonban már nem fejtették ki a kívánt hatást. A törökök előnyomulásának egyik fő oka Boszniában az, hogy a főnemesség egésze patarénus lett, illetve valóságát nagyon könnyen és gyakran érdekeinek rendelte alá. Mégis elrendeli a pápa Hunyadi János és a ferencesek nyomására a patarénusok kiűzését Hercegovinába, akik ezután Bosznia ellen támadnak (1461). A szerencsét-

len politikát tovább folytatta a király fia, Stjepan Tomašević, aki egyszerre kényszerült a patarénusok és a török ellen küzdeni. Ivo Andrić úgy véli, hogy Bosznia abba a sajátos helyzetbe került, hogy a pápa nem nyújtott hathatós segítséget, Magyarország területi igényeket támasztott, a katolikus egyház pedig közömbös maradt. Az ország politikai erejének sérülését a főnemesség nyugati kereszténységhez való csekély ragaszkodásában látja, amelynek az az egyik oka, hogy a katolicizmus védelmét is idegen erők képviselték, úgy mint a Magyar Királyság és a pápa, akik védték a katolicizmust Boszniában, de szuverenitási törekvéseiket is érvényesítették. Sajnálatos módon a szerb-ortodox egyház is permanens hadban állt a katolikus egyházzal, ami tovább gyengítette az ország erejét. Itt hívja fel Andrić a patarénusság beláthatatlan veszélyeire a figyelmet: tagadták a szentháromságot, a szentségeket, az egyházi hierarchiát, az apostolokat, vezetőjüket Krisztus képviselőjének tartották a földön, elvetették a büntethetőséget, nem fogyasztottak húst, stb.: a bosnyákok ugyanis ezt az eretnek vallást nevezték bosnyák egyháznak. Boszniában nagyon mély gyökereket vert a gnosztikus alapú, bizánci eredetű, katolikusellenes eretnokség, és az iszlám is erre építette hatalmát. A nyugat ellen harcolva a keleti igába hajtották a patarénusok a bosnyákokat. A harc másik oka a nemesség körében a földhöz való erős ragaszkodás volt. Ebben a helyzetben léptek a törökök közé és birtokaik megtartását ígérték nekik, ha iszlám hitre térnek, ám ezt a cselt nem látták át. Ugyanakkor a nemesség belharcaihoz a törököket hívta segítségül, akik kitűnően kihasználták a zavaros helyzetet, amely anarchiába, politikai-szociális szétforgácsolódásba és vallási harcokba torkollott. A török oldalon ezzel ellentétben egység, a közigazgatás centralizációja, sziklaszilárd hit, sőt fanatizmus, támadási kedv és bénító ellenállási erő állt. Mindezen tényezők hatására következett be 1463-ban a bosnyák nemzeti katasztrófa, amely a mi mohácsi vészünkhöz hasonlít.

Ivo Andrić úgy véli, hogy Boszniát legkritikusabb szakaszában, amikor szellemi fejlődése forráspontján volt – vallásháború folyt a katolicizmus és a patarénus eretnokség között –, érte az ázsiai háborús nép hódítása, amelynek szociális intézményei, szokásai és kultúrája mindennemű keresztény kultúrát ellenezett, vallásuk pedig – amely más geográfiai és társadalmi háttérben jött létre, s amiért mindenféle alkalmazkodásra képtelen volt – a boszniai szellemi életet akadályozta és eltorzította azt, Boszniát zárvánnyá alakítva. A fent leírt átmeneti állapotban következett be a törökök támadása. A felső rétegek, hogy vagyoniukat mentsék, felvették a hódítók vallását. Így következhetett be az, hogy a délszláv országok közepén létrejött egy választóvonal a Duna, a Száva, az Una és a Dinári hegység mentén, s ez kettévá-

lasztotta a szerb és horvát népet és nyelvet, és ez az erőszakos beavatkozás a természetes viszonyokba évszázadokra gyökeresen megváltoztatta a régió minden tulajdonságát. Ebben gyökerezik a török uralom jelentősége és annak befolyása Bosznia szellemi életére, állapítja meg Ivo Andrić. Bosznia természetes geográfiai összekötő funkcióját (Dunamenti-országok, Adria, szerb–horvát területek) a török uralom természetellenes elválasztó funkcióvá alakította, izolálta az országot és az iszlám védőbástyájává változtatta.

Jóllehet a hódítás első szakaszában a törökök látszólag alkalmazkodtak a helyi sajátosságokhoz, azonban a lassú iszlamizálás csak 1528-ig. Jajca török kézre kerüléséig tartott, utána gyorsan és kegyetlenül haladt előre, és a XVI. század végéig le is zajlott. Ennek a folyamatnak legfontosabb eleme a rájuk kényszerített konverzió volt, ugyanis a földjeikhez rendkívül ragaszkodó bosnyákoknak döntenüik kellett, hogy megtartják földjeiket és muzulmánok lesznek, mentesülnek az adózás alól, vagy rájává, azaz keresztény földnélküli alattvalókká válnak, és adót kell fizetniük. A nép így értelmezte az árulók tetteit: „az oroszlánok (azaz a keresztény harcosok, akik őseik vallásához hűek maradtak) parasztokká váltak, iszlám hitre pedig a gyávák és kapzsis tértek át”. A török uralom másik lényeges rájákra kötelező intézkedése a fiúgyerekek ötvenkénti elvitele (Adžami–Oglan-gyerekadó) volt. Ezzel a két intézkedéssel mélyen beleavatkoztak a társadalomba és a vallási életbe. Ivo Andrić részletesen kitér könyvében az iszlamizálási folyamat négyszáz évig tartó összetevőire. Az intézkedések alapját a Damaszkuszban 635-ben, II. Omar Al Chatab kalifa által rájákra kidolgozott törvénygyűjteménye foglalta magában, amelyet fő vonalaiban a XIX. század végéig betartattak az Oszmán Birodalomban, így Boszniában is. E szerint a keresztények és zsidók nem építhettek az alávetett országokban egyházi épületeket, a meglévőket nem javíthatták ki, azokat a moszlim zarándokok számára meg kellett nyitniuk, őket vendégül kellett látniuk. A ráják nem taníthatták gyermekeiknek a koránt, nem lehetett saját igazságszolgáltatásuk, egy moszlimot tiszteletteljesen kellett üdvözölniük, jelenlétében nem ülhettek le, nem öltözködhettek úgy, mint a moszlimok, nem lovagolhattak felnyergelt lovon, nem tarthattak fegyvert, nem adhattak el bort, és nem növeszthették meg a hajukat, nem viselhetek széles övet, nem harangozhattak hangosan, csendben kellett imádkozniuk, nem viselhetek házon kívül keresztet. A moszlimok az elhagyott keresztény temetőket felszánthatták és bevethették, a ráják nem mehettek be a moszlimok házába, ha egy moszlim bántott egy keresztényt vagy egy zsidót, csak pénzbírságot kellett fizetnie.

A szabályzat fő pontjai a keresztény ember erkölcsi és gazdasági életébe avatkozott be a török uralom végéig. Boszniában ennek következtében

megkezdődött a keresztények hegyekbe költözése, földjeiket elhagyták, ezt követően izolálódtak. Ez még az 1920-as években is előfordult Boszniában. Mivel a keresztényeknek meg volt tiltva a mesterségek felének űzése, köztük a legfontosabbak, a szőlészet, borászat, disznóhús eladása, nyergesmesterség, tímárkodás, fegyverkovácsság, gyertyaöntés, méz és vaj eladása, ezért a ráják visszasüllyedtek egy fejletlenebb életszínvonalra. Vallásuk gyakorlása nagy nehézségekbe ütközött, ugyanis a törökök kb. 1850-ig a vasárnapot nyilvánították piacnapnak. A ráják társadalmi alárendeltsége és morális visszavetésük kéz a kézben járt gazdasági alárendeltségükkel. Számos példát felsorol Ivo Andrić a ferencesek irataiból arról, hogy milyen nehéz volt a templomok javítására engedélyt kapni, amely minden esetben csak megvesztegetéssel valósult meg, és ez a küzdelem egészen a XIX. század közepéig tartott. Gyakran pénzbírságot fizettek a ferencesek azért, mert a temetések alkalmával nyilvánosan vitték az utcán a keresztet. A törökök három kivétellel egész Boszniában elkobozták a harangokat. Az első újat 1860-ban öntethették a ferencesek, Szarajevóban pedig 1870-ben. 1801-ben sikerült nekik egy orgonát venni a fojnicai kolostornak, természetesen csak a vezír megvesztegetésével. A 'kirándulások' során nem énekelhettek hangosan a ráják, a népnyelvben is megmaradt ennek az emléke: „Ne énekelj hangosan, mert egy török faluban vagyunk.”

Nem csak a lelki életet akadályozták a hódítók, hanem az infrastruktúrát sem fejlesztették, ugyanis az utak rendkívül elhanyagolt állapotban voltak, ennek megfelelően a postaszolgálat is kezdetleges viszonyok között működött: 1844-ben rendelte el először a pasa, hogy Travnik és Konstantinápoly között heti egyszeri postaforgalom létesüljön. Mindezen tényezők Bosznia teljes izolációjához vezettek. Az írásbeliség helyzete sem volt külön: 1550 után már nyoma sem volt a három nyomdának (1493: a szerbiai Obod Cetinjénél; 1520: boszniai Goražda; 1544: Mileševo): Bosznia visszatért a középkorba ezen a téren is, azonban a középkori függetlenség nélkül. 1866-ban alapíthattak újra nyomdát a ferencesek Szarajevóban, ahol katolikus és ortodox tankönyveket nyomtathattak és egy hivatalnoki lapot, a Bosnát. A további nyomdák alapítása összefüggött az oszmán uralom végleges gyengülésével. A török közigazgatás a XVI. században gyorsan fejlődött, építkeztek, főként a magyarországi birtokaik bevételeiből, ugyanis vezetőik a bosnyák nemességből kerültek ki. Később a hódítások megszűnésével és a török hivatalnokok megjelenésével egyre kevesebbet építkeztek, a hatalom a bégek kezébe került, mindennek az alapja a megvesztegetés volt, sokan kegyetlenkedtek közülük, gyakran a zsidókkal is. A török befolyás törvénykezésre és közigazgatásra gyakorolt hatása azonban anyagi és szellemi szempontból is

rendkívül negatív volt. Míg az iszlamizált bosnyákok a török kulturális misszió eszközeivé váltak, a keresztények addig askétikus, szilárd hitükben megerősödtek, de szokásaikban és körülményeikben eldurvultak és minden tekintetben visszalépésre kényszerültek. A boszniai török elleni szellemi-kulturális harcban a ferenceseké volt a kizárólagos vezető szerep. Azonban a XVI. század elejétől üldözték őket térítő tevékenységük miatt, különösen a nem bosnyák ferenceseket. A XVIII. század elejére töredékére csökkent kolostoraik száma, majd szerzeteseiket Itáliában, Magyarországon és Horvátországban képeztették. A ferencesek a patarénusok ellen harcoltak a XIV. századtól, így nagy gyakorlatra tettek szert a török elleni küzdelemben, ezért rendjük engedélyezte nekik fennmaradásuk és missziójuk érdekében, hogy paraszti ruhában járjanak, bácsinak szólítsák őket, a parasztnál lakjanak, ételeiket fogyasszák, földtulajdonuk lehessen, fegyvereket viselhessenek önvédelmi célból, adókat hajthassanak be, megvesztegethessék a törököket, cseleket vethessenek be, utazásaik során titkos ösvényeken közlekedhessenek. Hatszáz éves boszniai missziójuk során az ő érdemük, hogy szoros kapcsolatot tartottak fenn a nyugati kereszténységgel, az írásbeliség általuk fennmaradhatott, amely ugyancsak egyházi célokat tudott szolgálni. A szarajevói ferences káplán, Matija Divković (1563–1631) műve 1611-ben jelent meg Velencében Keresztény-tan címmel, cirill betűkkel írva, amely a ferences egyházi irodalom alapja lett Boszniában, jóllehet a mű jórészt fordítás a jezsuita Jakob Ledesma, Robert Bellarmino kardinális és a dominikánus Johann von Heisterbach műveiből. Fontos volt a nemzeti nyelv cirill betűs használata, ezt néhányan tudták olvasni, és a régi, török előtti királyságot testesítette meg. A XVII–XIX. század folyamán folyamatosan jelentek meg a további ferences művek a tridenti zsinat hitmegújító vonulatában, a nép nyelvén. A XVII. századtól egyre jobban terjed a latin betűs írásmód is, amely a tanultság, műveltség megtestesítője lesz, míg a cirill betűs írásmód a népi irányvonalat képviseli. A ferenceseknek így sikerült missziójuk során megőrizni népüket az askétikus szigorúságú boszniai kereszténységben. A XIX. századra tevékenységük már a nemzeti újjászülést támogatja, főként az Illírek köre, Ivan Jukić és Grgo Martić vezetésével, illetve irodalmi körök létrehozásával.

A szerb ortodox egyház még rosszabb, szegényebb és kiszolgáltatottabb helyzetben volt, mint a ferencesek, írásos dokumentumok alig maradtak fenn, mert írásbeliségük gyakorlatilag megszűnt, csak a külföldi utazóktól vannak információink róluk, akik rendkívül szegénynek írták le a pópákat. Püspökeik 1760 után görögök lettek, akik kiszolgálták a törököket. Egyházi központjuk 1767-től Konstantinápolyban volt, nyomdáik megszűntek,

Velencében nyomtattatták könyveiket, a többit pedig középkori módszerrel másolták. Néhány nyomtatott kötet egy-egy példánya, az Euchologion-imádságos könyv (1529), a Belgrádi Evangélium, és a Paterikon (1565) maradt csak fenn tőlük Hercegovinában. A XIX. századtól Oroszország küldi nekik az egyházi könyveket. 1820–1830 között iskolák jöttek létre, az írásbeliség bővült. A nép életére nagy hatással voltak a háborús időkben védelmet nyújtó kolostorok is. A szerb-ortodox egyház mozgástere kisebb volt, mint a ferenceseké, számuk is nagyon csekély, de nagyon mély és intenzív kapcsolatot áptak a néppel a háttérben, ezzel megteremtve a szellemi élet és a nemzeti tradíció kontinuitását az újkorban is.

A legutolsó fejezetben Ivo Andrić egy különleges csoportról, a moszlimmá lett bosnyák katonáskodó réteg szerbhórvát nyelvű, de arab betűkkel írott XIX. századi verseiről tájékoztat, amelyek a török kor egyik legegységesebb képződményei Boszniában.

Ivo Andrić: Die Entwicklung des geistigen Lebens in Bosnien unter der Einwirkung der türkischen Herrschaft (A szellemi élet fejlődése Boszniában a török uralom alatt), Wieser Verlag, Klagenfurt, 2011. 126.

A. Nádor Zsuzsanna

A magyarországi bolgárság történeti demográfiai vázlata (XVIII–XX. század)*

A migrációtörténeti kutatások jelentősége nem ismeretlen a magyar olvasó előtt, hiszen hazánk mind a minőséget, mind a mennyiséget tekintve igen jelentős szerepet vállalt az önkéntes és kényszerített nemzetközi migrációból a XIX–XX. század során. Kevésbé vizsgálták azonban a hazánkba ez idő során beköltöző népesség szokásait, noha az országba korábbi időszakokban betelepült lakosság történelemformáló szerepe aligha kétséges, mint az erről született sok reflexió is tanúskodik. A török kort követő betelepülési hullám utáni időszak sok aspektusból feltáratlan volt, s az itt ismertetendő mű ilyen szempontból jelentős.

Penka Pejkovszka könyvében a magyarországi bolgárok XVIII–XX. századi sorsának alakulásáról ad számot (az 1920 előtti határokon belül): a munkavállalás céljával érkező, szórványban élő bolgárkertészek mellett az egyetemi hallgatók és a bánáti bolgár falvak történetével ismerteti meg az olvasót. Noha a szerző szerint a mű történeti demográfiai szemléletű, mégis magában foglalja a migráció okainak, földrajzi célpontjainak szociológiai, kulturális antropológiai szemléletű vizsgálatát is. A bolgárság területi elhelyezkedésének sajátosságai és létszámának alakulása mellett megismerkedhetünk a migrációban résztvevők társadalmi összetételével, személyes motivációival, társadalmi mobilitásukkal, a migráció ösztönzőivel, a gyermekek migrációjával, a gyermekmunkával, a gyermekek felnövekedésével, az életpálya-modellekkel, a köz- és felsőoktatásban tanuló bolgárok lehetőségeivel, a mindennapi megélhetés körülményeivel, a szegénységgel, a társadalmi önszerveződés elemeivel, önszegélyező szociális és kulturális egyletekkel, az állam által átvállalt feladatokkal.

A szerző munkájában egyszerre ötvözi a statisztikus adatfeldolgozást a mikrotörténeti esettanulmányokkal – s ez bolgár földön viszonylag ritka.

* A publikáció a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

Penka Pejkovszka 409 egyetemi diák (a XIX. századtól 1944-ig),¹ s 570, Budapesten és környékén munkavállalási engedélyt kapott bolgár kertész adatainak elemzése mellett a hivatalos statisztikákat is felhasználta², de a kötet frissességét a statisztika mellett a mikrotörténet-íráshoz közel álló egyedi életrajzok bemutatása adja.

A hazai bolgárság tanulmányozása, akár bolgár, akár magyar részről nem tekinthető a legfelkapottabb témáknak, noha nem előzmények nélkül való. A magyarországi bolgárság egyik első tanulmányozója a piarista *Czirbusz Géza* volt a XIX. század 80-as éveiben. A bánáti bolgársággal (Vinga, Óbessenyő) foglalkozó műveiben multidiszciplináris megközelítést alkalmaz, a néprajzi és (fizikai) antropológiai és kultúrantropológiai szemlélet mellett a hazai „emberföldrajz” egyik alapítóját tisztelhetjük személyében, emellett a magyar statisztikai iskola hagyományainak egyik folytatója volt³. Bolgár kortársa, *Ljubomir Miletics*, a Szófia Egyetem professzora szintén a bánáti, egy többen élő bolgárokkal foglalkozott. A bolgárság migrációjának történetét a XX. században a bánáti bolgár származású *Telbisz Károly* írta meg a betelepítés kezdetének 200. évfordulója alkalmából⁴. Bolgár részről 1961-ben *Petar Mijatev* adott közre iratokat a bánáti bolgárok visszatelepüléséről a bolgár felszabadulás után⁵, majd *Sztefan Bacsvarov* írt a bolgárkertészek migrációs irányairól és szokásairól, Magyarországon ugyanezt a kutatást *Révész Imre* végezte el (1912). Hazánkban a bánáti bolgárokkal legutóbb *Ilyés Zoltán* foglalkozott könyvében⁶.

1. Magyarországon tanult a Szófia Egyetemről érkezett történész, Petar Mijatev, a vingai születésű szabadságharcos, Donyov István, a szintén bánáti bolgár Telbisz Károly és vegyész-geológus Telbisz Benedek, vagy Georgi Velcsev (vitéz Bántási György), aki parlamenti képviselő volt a Gömbös-kormány idején, Niko Nikov, a Bolgár Tud. Ak. Történettudományi Intézetének tagja, Dimo Bojkliev és felesége, az „Egri csillagok” és a „Puszták népe” bolgár fordító.
2. MOL, K 184, 4075-4081. cs. 1933. B. tétel. 16 001–100 999, alapszám; K 184 4082-4084. cs. 1933. K. tétel. 16 001–100 911. alapszám; Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve; Peykovska, P., Hungarian Universities and the Formation of the Bulgarian Intellectuals between 1918 and 1944. – *Bulgarian Historical Review*, 1998, № 3–4, pp. 215–234.
3. Czirbusz G., A bessenyői bolgárok lakodalmi szokásai. – Dél-magyarországi Lapok, 1881; A dél magyarországi bolgártypus. – Természettud. Füz., 1881, pp. 105–115; A vingái bolgárok tánca. – Természettud. Füz., 1881, pp. 102–103; A bánási bolgárok bevándorlása. – Dél-magy. Lapok, 1882.
4. Telbisz Karol, Dveste gudini u Banata, 1738–1938. Život i običaja na banatscite balgare. Izdava: „Banatsci Balgarsci Glasnici”. Timișoara (România), 1938, 160 p.
5. Известия на Научния архив на БАН, кн. IV, 1968, с. 43–79.
6. Ilyés Zoltán: Mezőgyevvilágok. Etnikus interferenciák és nemzeti affinitások térbeli mintázatai a Kárpát-medencében. Budapest, Lucidus Kiadó, Kisebbségkutatás Könyvek, 2008, 199 p.

A bánáti bolgárok társadalma nem csonka társadalom, jellegében teljesen más, mint a fővárosi, vagy vidéki szóróvány. Az 1688-as csiproveci felkelők egy része Újvidéken, Eszéken és Péterváradon telepedett le. 1700-ban, majd 1714-ben bolgár kolóniák jöttek létre Alvinc és Déva városában. Óbesenyő és Vinga pedig 1738-ban és 1741-ben népesült be bolgárokkal. Óbesenyő lakossága 100 év alatt 2 200-ról 7 800 fölé emelkedett, Vingán 1828–1833 között 250 fővel nőtt a lakosság (3700 fő). 1836-ra viszont a két településen 400 fővel csökkent a bolgárság száma. Ez részben a járványoknak, részben az összeírás bizonytalanságának tudható be. 1910-re a bánáti bolgárok száma 13 000 fő körül állapodott meg. A két központból a széttelepülés hamar megkezdődött: 1776-ban Lovrin és Német-Écska 300 besenyői és 60 külföldi bolgárral népesült be. A bolgár települések viszonylag stabil etnikai szerkezettel bírtak, 1880–1910 között csak egy veszítette el abszolút bolgár többségét. (1890-re Óbesenyő lakossága 6331 fő, bolgár 91%, 1910-ben 88%. – Brestya 1174 lakos, a bolgárok aránya 87%, 1910-ben 88%. – Bolgártelep 681 fő, bolgár 83%, 1910-ben 56%. – Vinga, 4 795 fő, 67% bolgár, 1910-ben 60%. – Rogendorf 786 lakos, 62% bolgár, 1910-re 23%. – További 3 faluban haladta meg a bolgárság a 30%-ot, ez 1910-re is megmaradt.)⁷

A másik csoportba a zömmel idénymunkát végző bolgárság tartozott. Az első írásos beszámoló a bolgár nemzetiségű budapesti „bolgárkertészekről” a Nép kertésze c. újságból maradt ránk – 1865-ben ezek a bolgárkertészek Károlyi István gróftól béreltek 15 hold földet Káposztásmegyveren.⁸ A bolgár gyümölcskertészek létszáma Magyarországon 1900 körül már 2000 fő volt. Az általuk képviselt munkamorál és technológia a magyar mezőgazdaság számára – a gazdasági, gazdaságpolitikai sajtó alapján – példaértékű volt.⁹ (A szerző érdeme, hogy ezeket a mezőgazdasági szaklapokat társadalomtörténeti szempontok érvényesítésével elemzi).

---

7. A bolgár fejedelemség 1878-as megalakulásával megkezdődtek a bánáti bolgárok hazatelepítési kísérletei is, melyet a magyar kormányzat nem ösztönzött, mivel a bolgárok igen szorgalmas munkaerőt jelentettek. Ennek ellenére 1882-ben kb. 280 fő vándorolt vissza Bulgáriába, majd 1887-ben újabb 50 család érkezett Orjahovóba Ivanovo faluból (ahol a bolgárok aránya kb. 30% volt).

8. 1859-ben pedig Csepelen találkoztak draganovói származású kertészekkel. 1840-1845 között a Polikraistéből származó kertészek a mai Nyugati pályaudvar helyén tevékenykedtek, 1865-ben Óbudán is említettek bolgár kertészeket.

9. Révész István, A hazai bolgár és bolgár rendszerű kertészetek statisztikai ismertetése. Bp., 1915; Fodor A., A magyar kertészet és a bolgár kertészek Magyarországon. – Köztelek (Budapest), 1893, № 33 (164.) (26.04.); Javaslat a bolgár konyhakerti termelés ismertebbé tétele tárgyában. Előadó Emich Gusztáva. – Kertészeti Lapok, 17. évf., 1902, N 10; Molnár I., Még egyszer a bolgár zöldségtermelők. – Gyümölcskertész, 1893, № 13 (10.07.); B. Simonyi Lajos: Bolgárok telepítése zöldségtermelés céljából. – Kelet Népe, 2. évf., 1876, № 118 (30.04.); Sikabonyi: A bolgár zöldségtermelők..., Végh Kálmán M., Bolgárkertészet. Bp., 1916.

A bevándorlókra a csonka társadalomszerkezet volt jellemző: ez elvileg a beolvadásukat megkönnyítette volna – az idénymunka jellegű tartózkodás viszont akadályozta. Míg 1900-ban a bánáti bolgárok esetében a 15 év feletti lakosság 50 százaléka nő vagy férjezett volt, a bolgárkertészeknél ez 14–27% volt a férfiak esetében (a nőknél sokkal jobb volt az arány, de ők jóval kevesebben voltak). A XIX. század végén a budapesti bolgár férfiak 84 százalékanak nem volt családja (a nők esetében ez 50%), s 1920-ban még mindig nőtlen volt 55 százaléka (a nők 30%-a). A Budapesten vagy nagyvárosokban dolgozók 99 százaléka rendszeresen vagy véglegesen visszatért szülőföldjére egy vagy több év után. 1910-ben a magyarországi bolgárok (a bánátiakat leszámítva) 71 százaléka még mindig bolgár születésű volt, a helyben születettek aránya alacsony volt, igaz, körükben a férfi : nő arány nagyságrendekkel jobb, mint a bolgár születésűek között (1,5 : 1 és 14 : 1).

A bolgárok meglehetősen mobilisak voltak, csak 19 százaléka élt azon a településen, ahol született. A zöldségkereskedők, akik a bolgár társadalom második legnépesebb rétegét tették ki, szintén mobilisek voltak. Ugyanakkor felük nem hagyta el a vármegyét, ahol született – ez pedig a piac egyenletes lefedésének elvét jelenthette.

A bánáti bolgárok beilleszkedését, asszimilációjuk előrehaladását jelzi, hogy Temes és Torontál megyében a bolgár anyanyelvűek között 1890–1910 között a magyar nyelv ismerete a lakosság 7 és 16 százalékáról 41 és 31 százalékára növekedett (egy zömmel nem magyar környezetben ez igen magas fokú asszimilációs készséget jelent). Budapesten és a városokban ez szintén 35 százalékot közelített. A bánáti bolgárok 99 százaléka római katolikus volt 1890–1910 között. A XIX. század vége felé megtörtént az ortodox bolgárok egy részének a görög katolikus felekezethez való áttérése. A budapesti bolgárok körében a görög katolikusok aránya meghaladta a 70%-ot 1890-ben, s a városokban is 40%-ot ért el arányuk. Később viszont, a bevándorlás fokozódásával a pravoszlávok aránya jelentősen megnőtt: 1910-re Budapesten 14%-ról 56%-ra, a városokban 40%-ról 60%-ra emelkedett arányuk.

A bolgár munkavállalók számának gyarapodása és az általuk előállított és részben hazaküldött érték növekedése töretlen volt 1912-ig (1200 fő, 22 millió korona) ekkor a Balkán-háborúk sorozásai, majd a világháború törték meg a tendenciát (1913, 8 millió korona). (1912-ben ugyanis még 9 600 bolgár kertész élt magyar földön, 1913-ban már csak 5000). A magyarországi bolgárság száma tizedére esett vissza a Bánság elcsatolásával 1920-ra (1 277 fő). 1920 után megváltozott a két ország közötti kapcsolatok

jellege. 1932-ben a világválság idején már 1200 magyar kertész tiltakozott a bolgárok foglalkoztatása ellen. A bolgárok bevándorlását és munkavállalásának feltételeit jogszabályokban rögzítették 1924-ben, 1936-tól pedig Bulgária is kiemelt figyelemben részesítette az otthon maradó bolgárkertészeket. (Ugyanakkor a két világháború között hazánkba érkező bolgárok között sok szovjet ügynök is volt.)

1900 után a 14 évnél fiatalabbak aránya sohasem érte el a 10 százalékot, a 60 év felettiek is csak 1990-ben mutattak kiugró értéket (27%), korábban arányuk 1-5% között ingadozott. Ez arra utal, hogy a második világháború előtt a bolgár társadalom még mindig a munkaképes korúak társadalma volt, a végleges letelepedést kevesen választották. Ennek ellenére valóban beszélhetünk bolgár társadalomról, nemcsak egyének halmazáról, hiszen a dolgozók egy része több éven át itt maradt vagy visszatért, s közös intézmények a bolgár iskolán kívül is léteztek. Az 1932-ben elkészült Vágóhíd utcai ortodox templom építéséhez a helyi bolgár közösség például 70 ezer pengőt dobott össze a válság idején. A megtelepedés ideiglenességét, illetve az összegyűjthető vagyon nagyságát és a társadalmi státuszt egyaránt jelzi, hogy a fővárosban a XIX. század végén csak a bolgárok 12 százaléka rendelkezett saját házzal, ezek kétharmada nem pravoszláv volt (bár az is tény, hogy Budapesten a magyarok körében is a bérlakások domináltak). Noha a kertészek aránya 80% volt, saját tulajdonú földdel csak a budapesti bolgárok 8 százaléka rendelkezett, majdnem mind unitus volt, s kétharmaduk 5–50 hold közötti földdel bírt.

A két világháború közötti időszakban a férfiak száma hatszorosa volt a nőkének, átlagéletkoruk 32 év volt. A legnépesebb csoportjuk, a bolgárkertészek márciustól októberig tartózkodtak Magyarországon, féltékenyen őrizték szakmájuk fortélyait a magyarok elől (hiszen számukra ez a létet jelentette), taifákban dolgoztak és utaztak. Állampolgárságot nem sokan kaptak közülük, hiszen a magyar törvények szerint ez 5 éves folytonos Magyarországon tartózkodást igényelt volna. Ezek az egymást jól ismerő, begyakorolt munkafolyamatokat végző emberekből álló csoportok napi 20 órát is robotoltak. Asszonyt továbbra sem nagyon hoztak magukkal. Ha ortodox feleséget szerettek volna, akkor azt vagy régi hagyomány szerint otthonról, szülőhelyükről hozták, vagy gyakran úgy jártak, mint a lórévi szerbek közé nősülő bolgárok – elszerbesedtek.

1930-1990 között jelentős foglalkozási átrétegződés ment végbe: a mezőgazdaságból élő bolgár lakosság aránya 80%-ról 20% alá esett, az iparban foglalkoztatottak aránya 25% fölé nőtt. Hasonlóképpen emelkedett a sza-

badfoglalkozásuk aránya is (30%),¹⁰ a kereskedelemből élők, kik korábban jelentőségüket tekintve a 2. helyen álltak, arányukat ugyan növelték a foglalkoztatottakból, de így is a 4. helyre csúsztak vissza.

A befogadó társadalom számára kedvező jelenség volt, hogy a magyar összeírások szerint a bolgár férfilakosság kétharmada tudott írni-olvasni, Budapesten pedig közel 90%-uk 1910-ben, s (75%-uk 1900-ban). Az analfabetizmus a Bánátban 35%-ról 25% alá csökkent, a városokban stagnált (33%), Budapesten pedig 25%-ról 11% alá esett a férfiakat tekintve 1890-1910 között. A nők esetében az analfabéták aránya sokkal nagyobb volt, s egész más igények és problémák jelentkeztek a gyerekek esetében.

A bolgár gyerekek egy része valódi migráns – a „gurbetsik” elsősorban a bolgárkertészetekben alkalmazták őket. Inasok, tanoncok voltak, fizetség nem kaptak, csak kosztot és ellátást. Nagy volt közöttük a halandóság: a tuberkulózis ugyanúgy fenyegette őket, mint az, hogy leesnek a monoton módon körbe-körbe járó „bolgár kocsi” bakjáról,¹¹ ha elalszanak. Más részük a bolgár migránsok helyben született gyermekei közül került ki. Mivel az 1909-es közoktatási törvény szerint számukra is kötelező volt az alsó fokú iskolák látogatása, s a bolgár szülőkben is élt az igény, hogy gyermekeik írni és olvasni tudjanak (ez a helyiek boldogulását is segítette a magyar környezetű üzleti-hivatali életben), egyre többen jártak magyar iskolákba közülük, ami viszont identitásuk gyengülését eredményezte. Ezért természetesnek vehető a magyarországi bolgár kisebbség anyanyelvi oktatás iránti igénye. Küzdelmüket siker koronázta: 1918-ban alapították az első bolgár tannyelvű magyarországi általános iskolát.¹²

A Magyarországon tanuló bolgár nemzetiségű diákok többsége, 72 a 187-ből, budapesti születésű volt 1918–1936 között, a bolgár születésűek zöme Szófiából (14), Draganovóból, Ljaszkovecből és Polikraistéből érkezett (19, 8 és 20 fő). Sokan szakmát tanulni jöttek, csonka családdal, egy szülővel, többen a szülők munkavállalása miatt a család egyesítése érdekében jöttek hazánkba. A magyar nyelvet a bolgár tannyelvű iskolában

10. A magyarországi ukránokat leszámítva, a bolgárok között volt a legmagasabb a szellemi munkát végzők aránya (50% felett). A diplomások arányát tekintve (1990: 20%) szintén csak az oroszok és ukránok előzték meg őket. Ugyanakkor a bolgárrul tudók csak fele vallotta anyanyelvének a bolgárt 1990-ben (s csak 3%-uk nem beszélt a bolgáron kívül más nyelvet).

11. A vízemelő-kerék fontos része volt az öntözéses kertgazdálkodásnak.

12. Bolgár iskola működött Miskolcon 1924-1970 között, Pécsen 1954-68 között, Kassán 1940-1953 között. Magyarországon a kiskorú (0-19 év) bolgárjarkúak legnagyobb arányban Budapesten (50%), illetve Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyében (60%) éltek a XX. század elején, a két világháború után azonban arányuk 23 és 37%-ra esett, ami az utánpótlás hiányát is jelenti.

1921-ben még csak heti négy órában tanulták. A fent már részletezett demográfiai sajátosságokra utal, hogy noha 1936/37-ben 3000 bolgárkertész dolgozott Magyarországon, de csak 120 gyerek járt iskolába. Az iskolás gyerekek zöme kereskedőcsaládból származott (66%), a kertész apától származók aránya csak 25% körül volt (noha a felnőtt bolgár társadalom zömét kertészek tették ki, de ők gyakran nőtlenek voltak), a hivatalnok és tanár apától származók aránya 5–7 százalékot tett ki. A kereskedők és kertészek gyerekeinek egyötöde tudta folytatni tanulmányait a magasabb végzettséget nyújtó iskolában.

Összességében a bolgárság egy a magyarországi viszonyokhoz jól adaptálódó és dolgozó közösséget testesített meg, ezért a befogadó közeg is alapvetően kedvezően ítélte meg őket.

Penka Pejkovszka: Balgarszkite obstnoszti V Ungarija prez XIX–XX. vek. Migracii i istoricseszko-demografszka harakterisztika. [A magyarországi bolgárság történeti demográfiai vázlata (XVIII–XX. század)] Insztitut za Isztoricseszki Izszedvanija pri BAN, Szófia, 2011. 400 o.

Demeter Gábor

A cári genealógia fokozatainak könyve

(a továbbiakban *Fokozatok Könyve*) az 1560-as évek elején keletkezett, és a leggrandiózusabb azon munkák közül, amelyek az orosz történelem értelmezése révén igyekeztek legitimálni a moszkvai uralkodók hatalmát. A mű akkoriban nem jelent meg nyomtatásban, hiszen a könyvnyomtatás Oroszországban a XVII. század közepéig jelentéktelen maradt (mindössze csak egy nyomdagép létezett a metropolitai/ (1589 után) pátriárkai hivatalban), mégis igen nagyszámú kézírata keletkezett a másolásnak köszönhetően, jelentősége pedig a kéziratokon kívül jól lemérhető azokon a későbbi műveken, amelyekre közvetlenül vagy közvetve hatott.

A kutatók többsége mindaddig arra a kiadásra volt utalva a *Fokozatok Könyve* tanulmányozásában, amelyet *P. G. Vaszenko* jelentett meg egy évszázaddal ezelőtt két kötetben (Szentpétervár, 1908–1913.) az Orosz Évkönyvek Teljes Gyűjteménye sorozat 21. kiadványaként. Azóta egyrészt újabb kéziratok kerültek elő (1977, 2001), amelyek ráadásul sokkal korábbi szöveg hagyományt őriztek meg, mint az, amelyből Vaszenko dolgozott, másrészt a különböző kéziratok összevetése magának a *Fokozatok Könyvének* a keletkezési történetét is új megvilágításba helyezte. Ez vezetett ahhoz az üdvözlendő és nagyszabású vállalkozáshoz, amely az orosz *N. N. Pokrovskij* akadémikus és az amerikai *G. D. Lenhoff* professzor (University of California, Los Angeles) vezetésével a kéziratok leltárba vételén túl célul tűzte ki egy olyan kritikai kiadás megjelentetését (ahogy a kiadvány címe is mutatja, a legrégebbi kéziratok alapján), amely a további kutatás alapját képezi. A legrégebbi kéziratok megnevezés három alapnak tekinthető forrást takar – ezek nemcsak nagyjából egyidőben (az 1560-as évek első felében), hanem azonos helyen is készültek, a moszkvai Csudov kolostor scriptoriumában.

A kritikai kiadás első két kötete (2007, 2008) az efféle kutatások módszertanának megfelelően közli az alapszöveget és a szövegvariánsokat. Az első kötet tartalmazza továbbá a nagyszámú kézirat bibliográfiai, könyvészeti (kötés formája, címlap stb) és legfontosabb paleográfiai adatait (*A. A.*

Szirenov tollából) valamint a szokásos bevezető tanulmányokat, melyeket a két szerkesztő jegyez; a második kötet végén név-és helymutató található. Az elvégzett munkára a koronát a 2012-ben megjelent harmadik kötet teszi fel, minthogy ez tartalmazza a *történeti filológiai* kommentárokat.

Ennek elkészítése során a kutatók három aspektust tartottak szem előtt. Az első a *filológiai-forráskutatási* szempont: az volt tehát egyrészt a cél, hogy úgy mutassák be a *Fokozatok Könyvét*, mint a különböző műfajú forráscsoportok (évkönyvek, szentek élete, csodatévő ikonok története stb.) anyagának speciális nézőpontból történő feldolgozását. A második szempont a *történeti-útmutató* jelleg kidomborítása volt: azaz oly módon közölni az egyes szövegrészekre vonatkozó releváns tényeket, amelyek „megvilágítják és kiegészítik a *Fokozatok Könyve* szövegét”. Ugyanis a tartalmi leírások sokszor olyan forrásokon alapulnak a szövegben (mint pl. az 1520-as években összeállított ún. Nyikon évkönyvön), amelyek átpolitizált/átideologizált (sőt, elferdített) módon adnak vissza olyan történéseket, amelyek pontosabban rekonstruálhatók más források révén. Ehhez a megközelítési szemponthoz tartoznak ugyanakkor olyan elemek is, mint a források kétféle datálása az Oroszországban (1700-ig) használt szeptember 1-jei évkezdés miatt. A történeti–kritikai megközelítést tükrözi természetesen az is, hogy amennyiben az egyes kommentárok készítői vitatják a *Fokozatok Könyvében* levő adott szövegrész állítását, abban az esetben a vonatkozó szakirodalomra történik hivatkozás a további tájékozódást megkönnyítendő. A könyv harmadik szempontja *ideológiai*: „Úgy bemutatni a *Fokozatok Könyvét*, mint a XVI. század közepének ideológiai dokumentumát.” A mű ideologikus jellege tükröződik a szövegek tendenciózus összeválogatásában, a szerkezeti tagolásban, valamint az egész narratíva értelmezési keretét adó teológiai premisszák kiválasztásában. Éppen ezt az ideologikus jelleget emelem ki részletesen recenziómban a forrásból vett idézet és a bevezető tanulmányok segítségével. Végezetül meg kell említeni, hogy a 3. kötet munkálatai közben elért tudományos eredmények hozadékanak (is) tekinthető az a 2011-ben megjelent könyv, amely a *Fokozatok Könyvéről* rendezett nagyszabású nemzetközi konferencia anyagait adja közre.¹

A *Fokozatok Könyve* azon ritka dokumentuma a XVI. századi orosz hatalmi ideológiának, amelynek (erős túlzással élve) elég elolvasni és értelmezni a bevezetőjét, és rögtön látjuk az ideológia lényegét. A bevezetőnek ugyanis már az első bekezdése tartalmazza azokat a teológiai premisszákat,

---

1. G. D. Lenhoff – A. M. Kleimola (eds), *The Book of Royal Degrees and the Genesis of Russian Historical Consciousness. Stepennaia Kniga Tsarskogo Rodosloviia i Genezis Russkogo Istoricheskogo Soznaniia*. Slavica, 2011.

amelyekből aztán a Rurik dinasztia tagjainak és Oroszországnak az üdvtörténete bontakozik ki. A mű címsora és az említett rész így hangzik:

„Elbeszélés az orosz uralkodók szent kegyességéről és az ő szent magjukról és másokról.

A cári genealógia fokozatainak könyve², amely az orosz föld Isten által megerősített uralkodóinak sugárzó kegyességében nyilvánult meg, akik bizony mint Isten által elültetett paradicsomi fák a folyóvizek mellett, az igaz hittel is megöntözve, isteni értelemmel és kegyelemmel felneveltetve és az isteni dicsőséggel megvilágosítatva, mint egy jól gondozott, szép levelű és virágzó, és bizony bő és érett termést hozó, jó illattal teli kertté váltak; naggyá lettek és a magasba törtek, a bőséges gyermekáldás, mint aranyosan fénylő ágak révén terebélyesedtek, Istennek tetsző cselekedetek révén beértek, és mind a többől, mind az ágakból számosan különféle hőstettekkel, mint arany lépcsőfokokkal a mennybe érő létrán állhatatosan felkapaszkodtak, s ezáltal Istenhez való, akadálytalan felemelkedést szereztek úgy a maguk, mint az alattuk levők számára.”

A szerző tehát az Édenkerthez hasonlíttja az uralkodócsalád megszületését, a kifejtés során pedig a források (korábban csak részben felsorolt) széles kavalkádjából válogatva, az azokból merített anyagokat összegyűrva generációról-generációra mutatja be a tökéletességhez, azaz az Istenhez való eljutás fokait a dinasztia egymást követő tagjainak személyén keresztül. Ennek a narratívának az időkeretét egyrészt a kereszténység felvétele (988), azaz Szent Vlagyimir (1. fokozat) uralkodása, másrészt IV. Iván regnálása (17. fokozat) adja az 1560-as évek elejéig. Az idézett bevezetőben szereplő metaforák ideológiai (és filológiai) háttérét Lenhoff világítja meg tanulmányában, s ezek a premisszaként szolgáló metaforák a következők: 1, víz, 2, fa, 3, létra.

1–2. Víz–Fa

A víz az idézett részletben magát a keresztséget szimbolizálja, amint azt a *Fokozatok Könyvének* tagolása is mutatja, hiszen az első keresztény uralkodó, Olga dicsőítésével kezdődik valójában a mű (Olga azonban nem kap külön fokozatot). A fák és az őket éltető víz-metafora forrását a következő bibliai részletben látja Lenhoff:

„Boldog ember az, aki nem jár gonoszok tanácsán, bűnösök útján meg nem áll és csúfolódok székében nem ül. Hanem az Úr törvényében van gyönyörűsége, és az ő törvényéről gondolkodik éjjel és nappal. És olyan lesz, mint a folyóvizek mellé ültetett fa, amely idejekorán megadja gyümölcsét, és levele nem hervad el...” (Zsoltárok Könyve 1: 1–3.).

2. Ebből a kezdősorból származik a mű közkeletű elnevezése.

Az Úr által elültetett, növekvő és a Menny felé törő fa képe az ún. Jessze-fája ugyancsak bibliai eredetű motívumból táplálkozott. A Jessze-fája Krisztus felmenőit ábrázolja, ahol a fa Dávid apjának, Jesszének (Isai) az ágyékából nő ki, tetején pedig vagy Krisztus, vagy Mária és Krisztus látható. Ez a motívum gyakran szerepelt Bibliák borítólapjaként, ugyanakkor a Jessze-fáját sokszor az uralkodódinasztiák családfáinak képi megjelenítésére is alkalmazták, ahol, értelemszerűen, az adott dinasztiaalapító foglalta el Jessze helyét.

3. *Létra*: Ez a metafora Klimakosz (Lajtorjás/Létrás) Szent Jánosnak *A Paradicsom létrája* című, 7. században keletkezett művén alapult, amit már a XI. században lefordítottak egyházi szlávra, a XVI. században pedig számos másolat készült belőle. Klimakosz Szent János az Istenhez való eljutás 30 lépcsőfokát különböztette meg, amelyek „a szerzetes lelki tökéletesedését szimbolizálták”. (Azért éppen 30-at, mert Krisztus ebben az életkorban telt el a Szentlélekkel és ekkor kezdett el tanítani.) A bevezető szövegben a „különféle hőstetteknek” „arany lépcsőfokokhoz” való hasonlítása, amelyek így egy Mennybe érő *létrát* képeznek, az egyes Rurikida uralkodókra, illetve az ő kegyességükre vonatkozik.

Az imént vázolt metaforák adta keretben mozogva 17 fokozatban beszél el a *Fokozatok Könyvének* szerzője az orosz történelmet Vlagyimirtől IV. Ivánig – egyértelműen a bizánci szimfónia elvének jegyében. Pokrovszkij tanulmányában rámutat, hogy a vezérfonal a műben az egyházi és a világi hatalom szoros együttműködésének, sorsuk közösségének a hangsúlyozása volt, minthogy az egyházi hierarchia első embereinek tanácsa az uralkodók részére, valamint a metropoliták és az egész egyház imái „biztosítják a felső erők oltalmát” Oroszország számára. A dinasztikus szál ezért metropoliták, szentek életrajzával, csodatévő ikonok leírásával stb. bővül ki grandiózus üdvtörténétté. A szimfóniát tükrözte és egyben a narratívát is strukturálta a fejezetcímek által fémjelzett koncepció: ugyanis minden egyes fokozat nemcsak a dinasztia tagjainak, hanem egyben metropolitáknak a története is, amit a következő példával illusztrálhatunk: „*A második fokozat és két metropolita: Feopont és Ilarion... A hités és Isten által megtartott nagyfejedelemről, Georgij Jaroszláv Vlagyimirovicsról.*”

Az uralkodók szoros együttműködése az egyházzal egyre növekvő szentséget kölcsönzött a dinasztia egymást követő tagjai számára, s a szentség, érthetően, az éppen életben levő uralkodó, IV. Iván személyében kulminált a *Fokozatok Könyvében*. Mint ahogy pedig Vlagyimir uralkodása fordulópont volt az ortodoxia történetében, aki a pogányságot a kereszténységgel cserélte fel, ugyanígy annak tekintették Iván uralkodását is, mivel Kazany

1552-es elfoglalása szintén különleges jelentőségű volt a kortársak számára az ortodoxia terjesztésében. Ez a megfontolás állt a grandiózus mű elkészítésének hátterében. Végül fontos rámutatni, Lenhoff nyomán, hogy a 17 fokozatra való tagolás tudatos volt a *Fokozatok Könyvében* – a számmisztika mozgatta. Az orosz tradícióban a 17 egyrészt a nagyböjti liturgia alatti meghajlások száma volt, másrészt azon próféták számát jelölte, akik megjósolták Krisztus eljövételét.

A *Fokozatok Könyve* a kritikai kiadás jóvoltából bizonyára további konferenciák és tanulmányok számára szolgáltat nyersanyagot, és közelebb visz számos még nyitott kérdés megválaszolásához.

N. N. Pokrovszkij – D. G. Lenhoff: Sztyepennaja knyiga carszkogo rodoszlovija po drevnyej-sim szpiskam. (A cári genealógia fokozatainak könyve a legrégebbi kéziratok alapján) vol. 1–3. Moszkva, Jaziki szlavjanszkih kultur, 2007. (596 o.) 2008. (559 o.), 2012. (470 o.)

Sashalmi Endre

P. A. Sztolipin születésének 150. évfordulójára: A reformok és az orosz társadalom a XX. század elején

A fenti címmel a Rosszijoszkaja Isztorija történettudományi folyóirat 2012/2. számában neves szakemberek tanulmányait olvashatjuk a kiemelkedő orosz államférfi munkásságáról. Az alábbiakban ezeket az írásokat tekintjük át. A bevezető, A reformok programja című részbe *A. N. Medusevszkij* Hogyan lehet kijutni a forradalomból: a szociális válság leküzdésének stratégiája az átmeneti típusú társadalmakban és *V. V. Selohajev* Oroszország sztolipini modernizálási típusa címmel került be két átfogó elemzés. Medusevszkij kifejti, hogy napjaink azon problémájára, miszerint a válság forradalom nélkül, minimális társadalmi veszteséggel, a jogrend és a politikai stabilitás fenntartásával evolúciós úton, reformokkal megoldható, jó példa Sztolipinnek a mai orosz történetírásban feltáruló tevékenysége. Sztolipin a nagy íróval L. N. Tolsztojjal szemben úgy vélte, hogy a tulajdon intézményét nem lerombolni, hanem épp fordítva, megerősíteni szükséges. A vitában az író jobban megértette az orosz paraszti lelkületet, Sztolipin viszont pragmatikusan fogta fel a hagyományos társadalomnak a szociális zsákutcából való kijutását. A mai posztszovjet korszakban különösen aktuális az orosz patriarchális tudat, a faluközösségi életmód és gazdálkodás tulajdonosi, piacgazdasági és jogi átalakítása tapasztalatainak tanulmányozása. Medusevszkij rámutat, hogy Sztolipin a radikális, jogi jellegű reformot a társadalmi konfliktusok megoldására használta. A történetírásban a legvitatottabbak a reformok hosszú távú eredményei, különösen ha figyelembe vesszük befejezetlenségüket, a külső és belső destabilizáló tényezőket, a tradicionális parasztság és a konzervatív kormányzó elit részéről megnyilvánuló ellenállást. A szerző szerint össze kell hasonlítani az oroszországi és a fejlődő országok piaci típusú agrárreformjait, amelyeknél a földek privatizálásával, az agrárviszonyok racionalizálásával és a stabil agrárjog megőrzésével sikerült kijutni a társadalmi válságból, ami azt mutatja, hogy ha radikális szociális reformokat hajtanak végre, akkor nem feltétlenül tör ki forradalom.

Medusevszkij hangsúlyozza, hogy Sztolipin megértette az újkori társadalmi változások jelentőségét, érzékelte az oroszországi krízis nagyságát és leküzdésének fontosságát. Beszédeiből és irathagyatékából jól rekonstruálható az orosz paraszti lelkialkat. Sztolipin a baloldali teoretikusokkal szemben úgy vélte, hogy a társadalmi agressziót nem annyira a gazdasági nehézségekkel, hanem a hagyományokon nevelkedett tömegek nem megfelelő helyzetfelfogásával, a hatalom hibáival és a szélsőséges agitációval lehet magyarázni. Az államférfi foglalkozott a paraszti, a munkáslázadásokkal, a nemzetiségi szeparatista mozgalmakkal, az egyetemi és a hadseregbeli ellenzéki akciókkal. Kiemelte, hogy mindezek a legális cselekményektől a büntettekig húzódó skálán mozognak. Míg a parasztokat szerinte szigorúan meg kell büntetni, addig a mérsékelt nemzetiségi és értelmiségi ellittel keresni kell a kompromisszumokat és fejleszteni az önkormányzati intézményeket. A radikális ellenzék Sztolipin szerint a parasztsággal és a munkásokkal fegyveres felkelés kiobbantására készült. Ez azonban nem össznépi, haladó, hanem marginális és hatalomvágytól fűtött célokat szolgált. Sztolipin úgy vélte, hogy a forradalmi krízisben nincs semmi végzettszerű, azt „mint egy betegséget, helyesen kell diagnosztizálni és kezelni”.

Medusevszkij hangsúlyozza, hogy a modern demokratikus állam abból indul ki, hogy a demokráciát meg kell védeni ellenségeivel szemben. Szerinte Sztolipin is hasonlóan vélekedett a terrorral kapcsolatban. Ő úgy vélte, hogy a forradalmi terror ellen az államnak a legitim erőszak monopóliumára támaszkodva kell fellépnie. Ugyanakkor a liberális sajtó bírálatát váltotta ki, hogy Sztolipin helyénvalónak tartotta a „normális” bírósági procedúrák korlátozását, vagy a bíróságon kívüli eljárásokat. A hadbíróóságok által a terroristákra kiszabott halálbüntetések enyhítését, szemben a korabeli liberálisokkal, ugyancsak lehetetlennek ítélte. Medusevszkij azonban rámutat, hogy a forradalmi terrorral szemben az állami terrornak lényeges jogi korlátai is voltak. Így szűkített célokkal és felhasználással a törvény keretein belül alkalmazták, elkülönítették az ellenzéki és a szélsőséges fegyveres akciókat és a rendkívüli bíróságok csak ideiglenesen, azt szükségessé tevő helyzetben működhetnek. A szerző úgy véli, hogy a jogilag korlátozott, rendkívüli állami intézkedéseket meg kell különböztetni az abszolút jelleű és totálissá váló forradalmi terrortól. Medusevszkij hangsúlyozza, hogy Sztolipin válságkezelő történeti missziójában önmagát sem kímélte. és legálabbis rövid távon sikerült eredményeket is felmutatnia.

A szerző kiemeli, hogy Sztolipin reformjait napjaink szakirodalmában kompromisszumos jelleű, „konzervatív-liberális” ideológiai szintézisen alapuló, autoriter modernizációként határozzák meg és rámutatnak, hogy

ezek lényegesen eltérnek a konzervatív, a baloldali radikális és a liberális felfogástól. Az agráriumban Sztolipin piacgazdasági társadalmi, termelési és tulajdonviszonyokat akart meghonosítani. Úgy vélte, hogy közjogi és politikai értelemben az oroszországi rezsim „az egyeduralkodó által adományozott képviseleti rendszer”, amiben a kormánynak lehetősége nyílik, hogy a reformok érdekében lavírozzon a képviseleti szervek és a politikai pártok között. A kormány és a dumabeli erők együttműködésének korlátaival szemben Sztolipin csak a főhatalomra támaszkodhatott, erősítve így a rendszer bürokratikus és autoriter vonásait, egyúttal szűkítve az alkotmányosság és a politikai pluralizmus kereteit. Az előbbieken Medusevskij hasonlóságot lát Sztolipin és Jelcin 1990-es évekbeli, a дума megkerülésével hozott rendeletei között.

Befejezésként a szerző arra keres választ, hogy mennyiben örzi meg aktualitását a sztolipini reformprogram a posztszovjet Oroszországban. Az elméletileg és megvalósításában egyaránt ellentmondásos reformok fogadtatása csakis ugyanilyen lehetett: a lelkes fogadtatástól a bírálatokon át az elutasításig. Mindenesetre az újkori átmeneti gazdasági-társadalmi, politikai és jogrendet fenyegető forradalmi kihívásokkal szembeállította a felülről irányított, nemzeti, pragmatikusan radikális, modernizációs, az oroszországi gazdaság és államrend fejlesztését szolgáló, polgári jellegű reformokat. Medusevskij úgy véli, hogy átgondolt, alternatív és olyan értelemben sikeres modernizációról beszélhetünk, hogy azt totális rezsim bevezetése nélkül és „árát minimalizálva” igyekeztek megvalósítani. Majd az idő mutatja meg, hogy a reformok tapasztalatát a mostani orosz társadalom és elit hogyan tudja hasznosítani.

V. V. Selohajev hangsúlyozza, hogy több nemzedéknyi történész, közigazdász és jogtudós munkájában, sokszor Sztolipin beszédeire, feljegyzéseire, leveleire és interjúira támaszkodva, olyan óriási forrásanyag halmozódott fel, amelynek alapján pontosan rekonstruálható a sztolipini modernizáció jellege. Az államférfi úgy vélte, hogy hazájának saját, nemzeti úton kell haladnia, tisztában volt a bonyolult történeti szituációval, ki kellett vezetni az országot a káoszról és további fejlődéséhez elengedhetetlen volt a rendszer reformja. Az 1905. október 17-i manifesztummal a cár képviseleti rendszert hozott létre. A monarchikus, nemzeti és pravoszláv orosz államnak, hogy az ország egységét megőrizze, olyan erős kormányra volt szüksége, amely rendkívüli intézkedések megtételére is képes, ugyanakkor a létrejött képviseleti intézményekkel is optimális együttműködésre törekszik. Sztolipin hangsúlyozta, hogy a reformokkal a Nagy Oroszország megalkotására szabadítják fel a nemzet és az egyén alkotó energiáit. Az államférfi ezért akarta

megszüntetni az évszázados társadalmi, vallási, nemzeti és faluközösségi korlátozásokat. Selohajev kiemeli a földközösség szabad elhagyásának törvényi garantálását. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy ez nem erőszakkal, hanem a parasztok meggyőzésével történt. Sztolipin fontos lépéseket tett a jogi normák korszerűsítése és a bírósági rendszer szakmai szintjének emelése és demokratizálása terén. Jól érzékelt, hogy a polgári társadalom és a jogállam alappillére a létrejövő orosz középosztály.

Sztolipin a közigazgatási reformmal az előjogokon, a szervilizmuson és a korrupción alapuló régi bürokratikus apparátust az új kihívásoknak megfelelő rendszerrel akarta felváltani. Selohajev részletesen elemzi a községi és a volosztj szintű reformokat, az egyes testületek és tisztségviselők jogköreinek szabályozását. Kiemeli, hogy a helyi közigazgatás átalakításánál Sztolipin figyelembe vette a nemzeti sajátosságokat, a többségi véleményt, és a társadalmi korlátok megszüntetésével demokratikus és kollegiális jellegű önkormányzatokat igyekezett létrehozni. A reformok célja egységes és a korábbinál hatékonyabb adminisztratív rendszer kialakítása volt. A változások átfogták az élet minden területét. Így kiterjedtek az élet- és munkakörülményekre, az egészségügyre, a kulturális életre és az oktatásügyre. Sztolipin és munkatársai az oroszországi modernizációnak olyan egységes, nemzeti és konzervatív-liberális reformprogramját dolgozták ki és igyekeztek valóra váltani, amellyel a polgári gazdaság és társadalom és a jogállam felé tettek fontos lépéseket. Ez a modernizációs típus lehetett siker esetén a legalkalmasabb a szélsőjobboldali és az ultrabalos átalakítási kísérletekkel járó társadalmi megrázkódtatások elkerülésére. Selohajev kiemeli, hogy az államférfi helyesen értelmezte az államnak és intézményeinek az ún. átmeneti időszakban érvényesülő funkcióit és az emberi alkotó energiák felszabadításának jelentőségét. Végül a szerző hangsúlyozza, hogy Sztolipin racionális és fokozatos modernizálást javasolt és nem az ő hibája, hogy az orosz történelem másként alakult; így tudományosan és erkölcsileg inkorrekt ezzel vádolni.

A következő tanulmányokban a történészek a törvényhozási folyamat és a politikai küzdelem kérdéseit taglalják. *K. A. Szolovjov* írásában a törvényhozás és a képviselői rendszer 1906 és 1911 közötti problémáit vizsgálja. Sztolipin kormánya alapfeladatának tartotta a törvényhozó gyűlés és a végrehajtó hatalom kölcsönösen produktív munkájának elősegítését. A törvényjavaslatok döntő többségét az I., II., III. és IV. Dumában a kormányzat terjesztette elő, azonban ezek a frakciós nézeteltérések miatt átalakított formában is nehezen, vagy alig valósulhattak meg. Ha a törvénytervezetet a дума elfogadta, akkor a felsőházba került. Szolovjov hangsúlyozza

azonban, hogy az Államtanács még az 1905. október 17-i kiáltvány előtti törvényalkotási tradíciót folytatta, jobban ügyelt a törvények formális jogi sajátosságaira, bizottságaiban 6-8 hónapig elhúzódtak az ügyek, és a felsőházban időnként szembeszegültek a kormány és a дума elképzeléseivel. Itt a legfontosabb törvénytervezetek többségét legjobb esetben is átszerkesztették. Szolovjov utal rá, hogy a dumának a felsőházzal szembeni engedékenysége nemcsak politikai pozíciójának gyengeségéből, hanem az orosz törvényalkotási folyamat sajátosságaiból fakad. Noha Sztolipin reformterveit az alsó- és felsőházban sokáig visszatartották és gyakran megkurtították, az államférfi mégis fontosnak vélte, hogy a képviseleti szervek révén intézményesített dialógus épüljön ki a hatalom és a társadalom között.

V. A. Demin tanulmányában kifejti, hogy Sztolipin tevékenységében fontos volt a dumával és az Államtanáccsal kapcsolatos viszonya. Az államférfi a II. Dumával a kadetokkal való kompromisszum alapján először együtt akart működni és csak, amikor 1907 tavaszán forradalmi többség alakult ki, támogatta a felosztatását. A III. Dumában az oktobristákból és a jobboldaliból kormánypárti többséget próbált kialakítani. 1909 tavaszáig a дума és a kormány kapcsolatai jól alakultak, noha nem voltak mindig felhőtlenek. 1910-ben és 1911 elején viszont az oktobristák fokozatosan ellenzéki pozícióba mentek át. A kormány és a дума közötti ellentétek fokozódása 1911 márciusában végül alkotmányos válsághoz vezetett. A nyugati kormányzóságokban tervezett önkormányzati reformot nem támogatta se a дума, se az Államtanács. Sztolipin csak bizonyos határig tehetett engedményeket a dumának. Noha nem minden reformtervét tudta megvalósítani, mégis kormányának kedvező dumai atmoszférát teremtett. Őt követően viszont az orosz képviseleti intézmények nem tudták legális mederbe terelni a tömegek elégedetlenségét és elhárítani az új forradalmat. *I. V. Omeljancsuk* írásában a jobboldali pártok és Sztolipin viszonyának alakulását vizsgálja. Kiemeli, hogy a monarchisták a II. Duma felosztatását igyekeztek elérni. Sztolipinnak a képviseleti intézmények fenntartására irányuló törekvése nem felelt meg a szélsőjobboldalnak, mivel ők az „1905. októberi kiáltvány előtti állapotához” akartak visszatérni. Az új dumaválasztások nem hoztak sikert a jobboldalnak, ráadásul az Orosz Nép Szövetségében kiéleződött Markov és Dubrovin híveinek szembenállása. Markovék helyeselték Sztolipinnak a faluközösségek lebontására irányuló agrárpolitikáját, míg ellenfeleik úgy látták, hogy így eltűnik az egyeduralom támaszául szolgáló hagyományos parasztság. Ráadásul Dubrovin csoportja a „június harmadiki rezsim és a dumai monarchia” ellen foglalt állást. A kormányzatnak veszélyt jelentettek a дума törvényességét tagadó, erőszakosan fellépő feketeszázas osztagok.

Ezért a kormány igyekezett a szélsőjobbot marginális helyzetbe hozni, a mérsékeltet viszont egy parlamenti pártba tömöríteni. A monarchikus egyetemi mozgalmak kormányzati ellenőrzés alá helyezése és a nyugati kormányzóságokban az Alaptörvények 87. cikkelye alapján a zemsztvóknak törvényerejű rendelettel való bevezetése a jobboldal éles tiltakozását váltotta ki. A szerző szerint a jobboldalon a monarchikus mozgalom szakadását és megsemmisülését Sztolipin bűnéül rótták fel.

F. A. Gajda tanulmányában a sztolipini belpolitikai kurzus fejlődése és a dumai többség közötti kapcsolatok alakulását vizsgálja 1910–11-ben. Megállapítja, hogy az államférfi a reformok útjában álló nehézségeket hazafias politikával próbálta leküzdeni. 1910 tavaszán a szilárd dumai többség érdekében Sztolipin megkísérelte közelíteni a nacionalistákat és az oktoberistákat. Az új kormányzati irányvonal azonban eltérő okokból, de nem felelt meg egyiknek sem. A szerző úgy véli, hogy az 1911 márciusi alkotmányos válság után nem kezdődött el Sztolipin „hosszú politikai agóniája”, a reformtervek nem buktak meg, csak megváltoztak, ahogy erre *G. A. Hosking*, *P. Waldron* és *A. Asher* is rámutatott. Lényegében helyreállt a válság előtti állapot: a kormány megőrizte politikai kezdeményezőképességét, az Államtanács önállóságát, az oktoberisták pedig feltételes lojalitásukat.

A következőkben az oroszországi hatalom, a társadalom és a reformok témaköréből olvashatunk írásokat. *A. P. Borogyin* levéltári és historiográfiai anyagokat felhasználva cáfolja azt a még a posztszovjet időkben is fennmaradó elképzelést, hogy Sztolipin agrárreformja a földesurak érdekét szolgálta. Igen jellemző az, ahogy az Egyesült Nemesség Tanácsa bírálta Sztolipint és munkatársait a faluközösségekből való kilépés megkönnyítésével, a paraszti földtulajdon megszilárdításával és a Parasztsbank működési körének bővítésével kapcsolatban. A szerző rámutat, hogy a földesurak pozíciójukat féltve attól tartottak, hogy az új paraszttulajdonosok másképp fognak gazdálkodni, társadalmi szerepük és munkaerőcseréjük számukra kedvezőtlenül megváltozik. *K. I. Mogilevszkij* tanulmányában a helyi közigazgatás átalakításával kapcsolatos törvényeknek, a zemsztvók és a kormányzat közös munkájával történő előkészítésére hivatott szerv 1908–10-es tevékenységével foglalkozik. A szerző kiemeli mennyire élesen negatívan reagáltak a nemesi meghatalmazottak a voloszty és a járási szintű adminisztrációt érintő reformelképzelésekre.

Sztolipin egész életműve az erős és egységes birodalom kialakítását szolgálta. A soknemzetiségű államban kulcskérdés volt a határvidékek és a centrum igazgatási és jogi rendszerének egyeztetése és egységesítése. *A. Ju. Bahaturina* írásában az előbbieket taglalja a Finn Nagyfejedelemség, a Baltikum,

a Kaukázus és Turkesztán példáján. A birodalom védelme, a forradalmárok elleni harc és a törvényhozási mechanizmus tökéletesítése terén különösen Finnországnak volt kulcsszerepe. A finn politikai erők és az orosz kormányzat között éles vita bontakozott ki a finnországi önkormányzati rendszerről. Végül az 1910. június 17-én kiadott, az országot érintő, de birodalmi szintű rendelkezésekről szóló törvény egyértelműen a finn autonómia szűkítését jelentette. A szerző hangsúlyozza, hogy Sztolipin az adminisztratív-jogi rendszer egységesítését a határvidéki közigazgatás modernizálása, a birodalom érdekei és a központi szervek munkája hatékonyságának fokozása miatt szorgalmazta. Politikájával a birodalmi és a helyi adminisztráció együttműködését igyekezett előmozdítani, azonban maga is látta, hogy akkor hiányzott az ehhez szükséges bel- és külpolitikai stabilitás. *D. Ju. Arapov* írásában utal rá, hogy Sztolipint nyugtalanította a mohamedán lakosság között a Volga-vidéken és másutt kibontakozó „pániszlám propaganda”. Az államférfi úgy vélte, hogy az orosz kultúrára és az egységes államra veszélyes jelenséggel szemben az oroszországi muzulmánok körében működő iskolák munkája hatékonyságának fokozásával lehet eredményt elérni.

1905. október 17-én jelent meg II. Miklós manifesztuma a polgári szabadságjogokról és a dumáról, majd 1906. március 4-én a pártokról, a szakszervezetekről és a polgárjogi szervezetekről szóló ideiglenes rendelet. Sztolipin és kormánya az előbbieken alapján fogott hozzá az autokratikus rendszer jogállammá alakításához, az egyéni és közösségi szabadságjogok törvényben történő rögzítéséhez. *A. Sz. Tumanova* tanulmányában részletesen és összehasonlító módon elemzi az említett rendeletet, az új törvénytervezetet és a törvényalkotási folyamat sajátosságait. A belügyminisztérium és az igazságügy-minisztérium másképp vélekedett a szervezetek regisztrációjáról és feloszlításáról. Az előbbi fokozta volna az állami kontrollt, míg az igazságügyiek a kedvezőtlen belső helyzet miatt elodázták volna a törvényalkotást. 1908 februárjában a két minisztérium, a gyáriparosok és a társadalmi szervezetek képviselőiből álló hatóságközi értekezleten kezdték megvitatni a készülő törvénnyel kapcsolatos országos jelentőségű kérdéseket. Tumanova részletesen elemzi a kisebbségi, az egyetemi szervezetek és a szakszervezetek jogállásának alakulását. A törvénytervezetből Sztolipin életében nem lett törvény. Ha ez bekövetkezik, akkor se elégítette volna ki a szabadságjogok kiszélesítésében reménykedő közvéleményt. A tervezet ugyanis nem tartalmazott új jogi szabályozást, csupán az állami kontroll fokozását segítette elő. Törvényerőre emelkedését akadályozta Sztolipin halála, a kormányzati bürokrácia konzervativizmusa és a társadalmi öntevékenység szabályozásának bonyolultsága.

N. I. Kanyiscseva írásában Sztolipin oktatási, kulturális és tudományos reformjaival foglalkozik. Joggal állapítja meg, amit maga Sztolipin is kiemelt, hogy a fenti területeken történő előrelépés a sikeres gazdasági, társadalmi és agrárreformok előfeltétele volt. A szerző körültekintően elemzi az alap-, közép- és felsőoktatással kapcsolatos rendelkezések dumáknak benyújtott tervezeteit és a pedagógusok továbbképzését érintő dokumentumokat. Sztolipin és munkatársai igyekeztek elősegíteni, hogy az agrárreformhoz jól felkészült szakemberek álljanak rendelkezésre, és javuljanak a parasztság gazdálkodási ismeretei, élet- és munkakörülményei. A miniszterelnök patrióta államférfiként támogatta az orosz kultúrát és tudományt. *Z. I. Peregudova* az 1911. szeptember elsejei Sztolipin elleni halálos kimenetelű merénylet körülményeit igyekszik tisztázni. Kijevben a hatóságok főleg a cárra bízott biztonságára ügyeltek, de kíséretének – köztük Sztolipinnak – az őrzése is a feladatuk volt. Valójában azonban, mint a rendkívül aprólékos elemzésből kiderül, az utóbbi vonatkozásban számos mulasztás róható fel nekik: így kerülhetett az eszer merénylő, D. G. Bogrov, a színházban akadálytalanul a miniszterelnök közelébe.

Az utolsó két tanulmány a sztolipini agrárreformoknak a jelenlegi oroszországi és az angol nyelvű külföldi történetírásban megjelenő értékeléséről szól. *N. L. Rogalina* írásában kiemeli a reform leginkább tanulmányozott és vitatott aspektusait. Rámutat, hogy a reformról szóló diskurzusban a földtulajdon kérdése áll középpontban. Szerinte nem lehet egyetérteni azzal, hogy a kormányzat csak a reform második szakaszában fordult a kistulajdon felé. A kormány a földügyletekben nagyon fontosnak tartotta a Paraszti Földbank közreműködését. *N. A. Proszkurjakova* kimutatta, hogy a paraszti földmagántulajdon 92,3 százaléka a bank részvételével jött létre. Ma már a kutatók többsége azt vallja, hogy a reformok jelentős agrotechnikai előrelépéssel jártak. Az utóbbi évek regionális történeti kutatásai tisztázták, hogy a reformok egyes területein mely régiók jártak élen és hol volt kevesebb és lassabb változás. Rogalina, szerzőket és műveket megnevezve, a kormányzati reformok kapcsán részletesen szól a zemsztvo-szövetkezeti és az eszer alternatív átalakítási tervek lehetőségeiről. Kiemeli, hogy a kormányzat igyekezett együttműködni a zemsztvókkal és a társadalmi szervezetekkel. A nemzeti feladatokat megtestesítő sztolipini reform a paraszti földbirtoklásban jelentős változásokat hozott, viszont a parasztság jogtudatának és mentalitásának megváltoztatásában, szociokulturális téren már nem volt ilyen eredményes.

O. V. Bolsakova tanulmányában a modern angol nyelvű historiográfiát áttekintve megállapítja, hogy a történészeket főleg Sztolipinnak a parla-

mentarizmussal kapcsolatos viszonya, agrárreformjai, nemzetiségi és áttelepítési politikája érdekelt. Közülük a „pesszimizták” a forradalmat elkerülhetetlennek tartották, míg az „optimisták” szerint a rendszer bukását a világháború okozta. Sokan úgy vélték, hogy Sztolipin reformjai az „utolsó esélyt” jelentették az ország békés átalakulására. A reformokat két irányból közelítették meg: egyesek „felülről” az állami bürokrácia, az állami intézmények munkájának hatékonysága, mások „alulról” a paraszti élet változása felől. Az 1980-as években születtek meg az egyesült államokbeli történészek, *D. Macey* és *G. Yaney* máig alapvető monográfiái, amelyekben a reformokat 1861-től induló folyamatként, a jog-, az intézmény- és a faluközösség-történetre fókuszálva taglalják. Macey később hangsúlyosan szólt a sztolipini reformok agrárgazdasági, rövid és hosszú távú politikai céljairól, társadalmi következményeiről és változásairól. Yaney főleg a reformot végrehajtó szakembereknek a tagosítással és az agronómiával kapcsolatos tevékenységét állította kutatásai fókuszpontjába. A brit *J. Pallot* munkáiban a parasztság reformra adott válaszreakcióinak cizelláltabb képe jelent meg. *Y. Kotsonis* újszerűen közelítette meg a művelt elit és a parasztok egymáshoz és a reformokhoz való viszonyának alakulását. Szerinte Sztolipin nem földmagántulajdonról, hanem a családi és a közösségi tulajdonnal szembeállított, személyi tulajdonról beszélt és azt akart meghonosítani: így csak korlátozott liberalizmusról beszélhetünk.

K 150-letyiju szo dnya rozsgyenyija P. A. Sztolipina: Reformi i russzkoje obszcsesztvo v nacsale XX veka. (P. A. Sztolipin születésének 150. évfordulójára: A reformok és az orosz társadalom a XX. század elején). Rosszjizskaja Isztorija. 2012. 2. 3–172. o.

Kurunczi Jenő

A csehszlovák állam- és jogtörténet vázlatja

Karel Schelle és *Jaromír Tauchen*, a brnói Masaryk Egyetem Jog- és Államtörténeti Tanszékének két munkatársa 2009-ben egy világos szerkezetű, könnyen áttekinthető művet publikált Németországban. A csehszlovák állam és jog történetét felvázoló könyv elsősorban az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamainak alkotmányfejlődésével foglalkozó szakemberek számára ajánlható, de a politikátörténet és kifejezetten a magyarság története iránt érdeklődők számára is fontos információkkal szolgál.

A monográfia hét fejezetből áll, melyek a csehszlovák jog változásait Csehszlovákia megalakulásától annak felbomlásáig (1918–1992) mutatják be. Az első fejezet az államalapítást megelőző évek eseményeit összegzi, bemutatva azt a folyamatot, ahogy az I. világháború alatt egyre határozottabban körvonalazódott a független és egységes csehszlovák állam létrehozásának gondolata.

A második fejezet a hivatalosan 1918. október 28-án történő államalapítás részleteiről és az I. Csehszlovák Köztársaság (1918–1938) köz- és magánjogi viszonyairól szól. Előbb ismerteti a korszak alkotmányos berendezkedésének alapvető jegyeit, a főbb állami szervekre (a Nemzetgyűlésre, a kiterjedt hatáskörrel felruházott államfőre, a kormányra, valamint a bírósági és a közigazgatási szervekre) vonatkozó szabályokat, majd felvázolja azokat a változásokat, melyek a két világháború között a büntetőjog, a polgári és a családjog terén bekövetkeztek. Ezenkívül részletesen kitér a politikai instabilitás jegyeire, s objektív módon mutatja be az állam területén élő kisebbségek hátrányos helyzetét, a német és a magyar lakossággal szembeni megalázó bánásmódot.

A következő fejezet a II. Köztársaság idején (1938–1939) bekövetkezett politikai eseményeket és azok jogi következményeit tárgyalja. Az 1938. szeptember 29-én aláírt Münchener Szerződés alapján Csehszlovákia területének egyharmada a Német Birodalom részévé vált. A maradék területeken hatályban maradó csehszlovák jogrend egyre erősebben fasiszálódott: bizonyos politikai pártokat betiltottak, feloszlatták a Nemzetgyűlést, a kormányt törvényhozó jogkörrel ruházták fel, a zsidókat kizárták az ügyvédek köréből.

A negyedik fejezet a Cseh-Morva Protektorátus (1939–1945) helyzetével és jogi berendezkedésével foglalkozik. 1939. március 15-én a Wehrmacht teljes egészében megszállta a cseh országrészeket, s a megszállt területek élére birodalmi protektort (Reichsprotektor) állítottak. A protektorátus területén az autonóm csehszlovák jogrend mellé a német jogrendet is hatályba léptették. Míg a – német birodalmi polgárjoggal felruházott – német származású lakosok vonatkozásában a német jogot, a – birodalmi polgárjoggal nem rendelkező – nem német lakosok esetében a csehszlovák jog szabályait alkalmazták.

A következő, rövid fejezet a Szlovák Köztársaság 1939 és 1945 közötti politikai és jogi helyzetét mutatja be. E független nemzetállam, mely – néhány keleti és déli rész kivételével – a mai Szlovák Köztársaság területére terjedt ki, a II. világháborúban Németország szövetségese volt. Az 1939-es szlovák alkotmány számos vonatkozásban a német nemzetiszocialista megoldásokat követte.

A hatodik fejezet a háborút közvetlenül követő évek (1945–1948) eseményeit elemzi. Itt olvashatunk a Csehszlovák Állam 1945-ben történő újraalapításáról és a Beneš-dekrétumokról, melyek megteremtették a német és magyar lakosság kitelepítésének jogi alapjait. Edvard Beneš 1940 és 1945 között, a londoni emigrációja idején, majd a háború befejeződését követően a csehszlovák Nemzetgyűlés megalakulásáig 142 elnöki dekrétumot bocsátott ki, melyek törvényerővel rendelkeztek, s melyek tárgya igen széles körű volt, alkotmányjogi, közigazgatási, pénzügyi, polgári és büntetőjogi kérdéseket egyaránt érintettek. A szerzők a német és magyar kisebbséget érintő dekrétumoknak a következő három csoportját különböztetik meg: (1) a csehszlovák állampolgárságtól való megfosztásról szóló rendeletek, (2) a vagyonek kobzásokat szabályozó rendeletek, (3) a cseh országrészekben hatályba léptetett ún. retribúciós dekrétumok, melyek „a náci bűnösök, az árulók és segítők” megbüntetéséről rendelkeztek.

A könyv utolsó fejezete bemutatja a csehszlovák polgári és büntető anyagi, illetve eljárási jog 1948 és 1950 közötti újrakodifikálásának folyamatát, s azokat a lépéseket, melyek a köztársaság föderalizálása érdekében történtek az 1960-as években. E fejezet Csehszlovákia 1992-ben történő felbomlásának leírásával zárul.

A mű összességében egy jól összeállított vezérfonalat nyújt a csehszlovák állam fejlődésének tanulmányozásához. A magánjog és a büntetőjog változásait tárgyaló részek kevésbé kidolgozottak, de a fő jellegzetességek és tendenciák a könyvből e területek vonatkozásában is megismerhetők.

Karel Schelle – Jaromír Tauchen: Grundriss der Tschechoslowakischen Rechtsgeschichte (A csehszlovák jogtörténet vázlata). Dr. Hut Verlag, München, 2009. 200 o.

Gedeon Magdolna

Ki volt Kádár János? Az első olasz tanulmánykötet Kádárról

A *Ki volt Kádár János?* című kötet a 2012. június 7-én és 8-án megrendezett triezsti konferencia előadásait tartalmazza. A nívós konferenciasorozat folyamán tizenhárom előadáson vehettek részt az érdeklődők, a címben megadott kérdésre a meghívott szakemberek a legkülönbözőbb módokon keresték a választ, előadásaikkal új megvilágításba helyezve a Kádár János személyéről alkotott képet. Ahogy a kötet hátlapján is olvashatjuk; politikai, történelmi, irodalmi és filmművészeti kontextusban is vizsgálták a Kádár-kort, ideológiai és politikai előítéletektől mentes véleményalkotást formálva az 1956–1989 közti időszakról.

Adriano Papo és *Gizella Németh* gondozták a kötetet, és hívták életre a konferenciát; a történész házaspár a *Pier Paolo Vergerio* olasz-magyar kulturális társaság megalapítói sok hasonló rendezvényt szerveztek már, és könyvek sora fémjelzi, hogy elhivatottan kutatják a magyar–olasz történelmi kapcsolatok szövevényes rendszerét. Jelen konferencia és az ennek kapcsán megjelent kötet azért is különleges jelentőségű, mert ez az első Kádárról szóló olaszországi könyv. *Alessandro Rosselli* történész, a Szegedi Egyetem Olasz Tanszékének anyanyelvi lektora is részt vett a gondozási munkálatokban, és két filmes előadást is köszönhetünk neki (*Kádár János a legutóbbi dokumentumfilmekben, Jegyzetek a Kádár-kor magyar mozijáról*).

A kötet gondozói által írt rövid bevezető után *Gizella Németh* és *Adriano Papo* ad elemző áttekintést és lényeglátó életrajzot, pályaképet Kádárról, a személyiség és a kor kölcsönhatásairól.

Federigo Argentiero (John Cabot University, Róma) Kádár János „négy arcáról”, életpályája és rendszere négy korszakáról ír, különös tekintettel az 1956-os szereplésére, melyről a kutató több fontos tanulmányt és könyvet publikált már.

Madarász Imre irodalomtörténész (Debreceni Egyetem) *Kádár alakja történetírás, politika és mitológia között a jelenkori Magyarországon* címmel közli tanulmányát. Érdekes, elgondolkodtató és igaz a szerző azon feltevése, miszerint Kádár alakja, a születésének századik évfordulóján rende-

zett konferencia idejében nagyon is élő, hiszen ő még mindig politikai viták, ideológiai nézeteltérések állandó szereplője, őt még nem formálta történelmi alakká a múlt. Madarász Imre hat Kádárról született könyvet ismertet kritikusán, fölhívja a figyelmünket a sokakban élő Kádár-nosztalgia történelmi értekezéseiben megjelenő szerepére is. Először *Huszár Tibor* tudományos monográfiáját említi meg, ami szigorú objektivitásra törekszik, mellőz minden személyességet. Ezzel szemben, a brit *Roger Gough Kádár János, a jó elvtárs?* címmel publikált kötete olvasmányos, irodalmi értékű mű, még shakespeare-i (anti-) hősséggel is párhuzamot von a monografikus Kádár jellemének megrajzolásakor. *Moldova György* Kádár-életrajzánál Madarász Imre kiemeli a Kádár-nosztalgiáktól sem mentes elfogultságot, amely odáig ragadtatta az író, hogy Kádárt a magyar történelem legnagyobb alakjaihoz, Szent Istvánhoz, Széchenyi Istvánhoz hasonlította. Moldova alapvető tézise, hogy a magyar társadalom nem tiszteli méltó módon az általa zseninek tartott 'proletárszentet'. Madarász ironikusan jegyzi meg, hogy ezeket a pátosszal átítatott szuperlatívuszokat még *Berecz János* sem tudta felülmúlni írásában. Berecz a nyolcvanas években a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) központi bizottságának ideológiai és propagandaügyekkel foglalkozó titkára volt, és három kötetes 'cult-book'-ban emlékezett meg az általa nagyra tartott vezetőről. *Kornis Mihály* zaklatott lelkiállapotot mutató műben elemzi Kádár utolsó beszédét. Paradox kijelentései történelmi, politikai és morális abszurditásba torkollanak Madarász Imre szerint. *A Mit kezdjünk vele? Kádár János (1912–1989)* című munka a következő megidézett mű, szintén egy konferencia-kötet, amely a XX. Század Intézet gondozásában jelent meg 2007-ben. Történészek, filozófusok, újságírók és politikusok szólaltak fel a nemzetközi konferencián, többek között a már említett Roger Gough. A konferencia igényes, értő felszólalóinak előadásaiból – amely a kádári örökségre helyezte a hangsúlyt – született meg a kis kötet. Kádár „öröksége ólomsúlyként nehezedik ránk” idézi a szerző Schmidt Máriától. Azért érdekes és hiánypótló a XX. Század Intézet ezen tanulmánykötete, mert a korszak elemzésén túl választ keres arra a kérdésre is, hogy „mit kezdjünk” ma a kádári örökséggel. Tanulmányának zárásaképpen két 'mítoszt' emel ki Madarász Imre, amelyek ma is áthatják a magyar közgondolkodást. Az egyik, a sok honfitársunkban élő csalódottság-érzés, hogy nem szólhatunk bele a minket érintő döntésekbe, hiszen rajtunk kívül álló hatalmak szabják meg utunk menetét, szélsőséges véleményalkotók egészen addig mennek, hogy Brüsszelt az elnyomó Moszkvához hasonlítják. A másik kádári örökség az állam mindenhatóságába vetett gyermeki hit, az irreális elvárás, hogy az állam oldjon meg minden problémát. Érdekes szociológiai ellentmondásra is rávilágít a tanulmányíró: a kommu-

nizmus kollektívizmust hirdető erőltetett propagandahadjárata a visszájára fordult, a magyar népet nem szolidárisná, ’közösségivé’ tette, hanem extrém módon atomizálta. Talán egész Európában leginkább a magyarokra jellemző az a keserves tapasztaláson alapuló hozzáállás, hogy mindenki egyedül csak magára számíthat; a szakszervezetek gyengék, az érdekvédők sokszor bábok. A tanulmányban már korábban is megjelent, kifordított Majakovszkij-remi-nisszenciával (*Kádár élt, Kádár él és Kádár élni fog?*), és találóan egy Manzoni-sorral zárja le a kádári örökségről való elmélkedését a szerző: „*Aiposteri l’arduasentenza.*” („*A nehéz ítéletmondás a jövő nemzedékekre vár*”).

A Carocci Editore gondozásában megjelent kötet következő tanulmányában *Andreides Gábor* (Pázmány Péter Katolikus Egyetem) Kádár 1977-es olaszországi látogatásáról ír, erősítve a kötet és a szerzők magyar–olasz kapcsolattörténeti dokumentációjának törekvéseit. A kapcsolattörténeti számla fűzhető föl továbbá az európai kontextusra kitérő átfogó, értő analízis Gizella Németh és Adriano Papo tollából *Kádár, Dubček és a Prágai Tavasz* címmel, valamint Aron *Coceancig-Neiner* (Modenai Tudományegyetem) *Kádár és az erdélyi magyar kisebbség* című, objektivitásra törekvő tanulmánya, a *Gabriel Moisa – Ion Zainea* (Aradi Tudományegyetem) szerzőpáros pedig két portré összehasonlítását tűzte ki célul: Ceausescuról és Kádárról, valamint kapcsolatukról írnak.

Szabó Tibor filozófiatörténész (Szegedi Tudományegyetem, Debreceni Egyetem) azt elemzi tanulmányában, hogy hogyan veszítette el fokozatosan a kádári rezsim az „aktív konszenzust”, miként jutott válságba, majd az „önfelbomlasztás” állapotába.

Több előadó is a történelem mellett társtudományok bevonásával írta meg tanulmányát: *Barták Balázs* és *Antonio D. Sciacovelli* (Nyugat-magyarországi Egyetem) *Csaplár Vilmos: Az igazságos Kádár János c. „nem engedélyezett költői életrajzát”* elemzi, Antonio D. Sciacovelli rávilágít továbbá *Rubin Szilárd* korjellemző regényének, a *Csirkejátéknak* a jellemzőire, a már említett Alessandro Rosselli pedig a filmművészet felől közelít a Kádár-kor elemzéséhez.

A Gizella Németh, Adriano Papo és Alessandro Rosselli által szerkesztett tanulmánykötet megfelelő alapja és kiindulási pontja lehet az olaszországi Kádár-kutatásoknak.

Gizella Németh–Adriano Papo–Alessandro Rosselli: Chiera János Kádár? L’ultimastagione del comunismoungherese (1956–1989), [Ki volt Kádár János? A magyarországi kommunizmus utolsó időszaka (1956–1989)], Carocci, Roma, 2012. 159 o.

Bognár Anna

A római polgárjog kérdése és Cicero beszéde Archias védelmében

Altay Coşkun bevezető tanulmánnyal és kommentárral ellátott szövegkiadása és fordítása, amelyben Cicero *Pro Archiapoetájá*t dolgozza fel, igen értékes munka mind a filológus, mind a római jogász számára.¹ A per lefolyását és a védelem stratégiáját értékelve Coşkun megállapítja, hogy Archias ügye jogilag gyenge lábakon állt. Külön érdekességként kiemeli – mint a cicerói stratégiára nem jellemző vonást –, hogy ebben az eljárásban Cicero érvelése alapvetően pozitív és védencére koncentrált, szemben számos más ügyben választott taktikájával, amelyben az ellenfelek ellen intéz elszánt támadást. A polgárjog kérdésének meglehetősen nagy teret szentel, hiszen hosszan elemzi Heraclea politikai helyzetét, Archias polgárjogának kérdését, heracleai lakhelyének jelentőségét, valamint a polgárjog megszerzésének eljárásjogi aspektusait.

Ehelyütt nem látszik feleslegesnek áttekinteni magát a beszédet, és annak történeti, jogi és retorikai jelentőségét.² Az Aulus Licinius Archias védelmében tartott, teljes terjedelmében ránk maradt beszéd 62-ben hangzott el. A *Pro Archiapoeta* sem történeti, sem jogilag nem sorolható Cicero jelentősebb perbeszédei közé. Fontosságát és népszerűségét annak köszönhette, hogy az antikvitás során talán a legékesebb *panegyricust* ehelyütt fogalmazták meg az irodalomról, annak társadalmi, jellem- és emberformáló szerepéről.³

---

1. A beszédet magyarul lásd Marcus Tullius Cicero összes perbeszédei. Fordította, jegyzetekkel ellátta és a bevezetést írta Nótári T. Szeged, 2010. 771. skk.

2. A *Pro Archiapoeta*hoz lásd Albrecht, M. von: Das Prooemium von Ciceros Rede pro Archiapoeta und das Problem der Zweckmäßigkeit der argumentatio extra causam. *Gymnasium* 76 (1969) 419–429; Husband, R. W.: The Prosecution of Archias. *Classical Journal* 9 (1913/14) 165–171; Orban, M.: Le <Pro Archia> et le concept cicéronien de la formation intellectuelle. *Les Etudes Classiques* 25 (1957) 173–191; Sternkopf, W.: Die Ökonomie der Rede Ciceros für den Dichter Archias. *Hermes* 42 (1907) 337–373; Vretska, K. H.: M. Tullius Cicero, *Pro Archiapoeta*. Ein Zeugnis für den Kampf des Geistesumseine Anerkennung. Darmstadt 1979; Haley, S. P.: Archias, Theophanes, and Cicero: The Politics of the *Pro Archia*. *Classical Bulletin* 59 (1983) 1–4; Bellemore, J.: The date of Cicero's 'ProArchia'. *Antichthon* 36 (2002) 41–53.

3. Cic. *Arch.* 16.

A görög születésű költőt azzal vádolták, hogy jogellenesen bitorolta a római polgárjogot. A polgárjog használatával történő visszaélés lehetősége az éppen ezt kivívni szándékozó szövetséges háború (91–89) óta nagyban megnőtt, mivel e címet immáron nemcsak egyes személyek, hanem egész népcsoportok is megkaphatták. Már a Kr. e. II. században törvényi úton igyekeztek gátat szabni a személyi státusszal való visszaélésnek, az Archias elleni vád alapjául pedig a 65-ben megalkotott *lex Papia* szolgált. Az ügyet egy, a *quaestionesperpetuae* mintájára létrehozott, azonban esetenként felálló esküdtbíróóság bírálta el egy *praetor* elnöklete alatt. A törvény külön büntetést nem helyezett kilátásba, az ítéletben vagy elismerték az eljárás alá vont személy polgárjogát, vagy pedig megtagadták tőle – utóbbi esetben viszont a Rómából történő kiutasítás veszélye fenyegette.

Rövid kitérőként meg kell említeni, hogy a római polgárjog megszerzésére születéssel, felszabadítással vagy a polgárjog adományozásával kerülhet sor. Születéssel, vagyis természetes úton: a római házasságból született gyermek legalább egyik szülőjének római polgárnak kellett lennie, illetve a házasságon kívül született gyermek esetében az anyának római polgárjoggal kellett rendelkeznie – a római polgár és *peregrinus* házasságából (*ius gentium* szerinti házasságból) született gyermek a *lex Minicia* értelmében egészen Hadrianusig az alacsonyabb *status*ú szülő jogállását kapta meg. Felszabadítás esetén a rabszolga csak akkor vált római polgárrá, ha civiljogilag érvényesen szabadították fel. Adományozással egyénileg vagy csoportosan lehetett elnyerni a polgárjogot. A római polgárjogot többek között büntetésből is el lehetett veszteni, így pl. a *capitisdeminutiomediá*val (egyéb esetekben a szabadság elvesztése automatikusan maga után vonta a polgárjog elvesztését is), ha a római polgár más államba költözött (noha ezzel költözési jogát, *aius migrandit* gyakorolta), illetve latinjogú *coloniá*ban telepedett le, valamint ha száműzték. Bizonyos esetekben egész közösségeket is megfosztottak római polgárjoguktól, ám ennek nem annyira jogi, mint inkább politikai okai voltak, és erre mintegy kollektív büntetésként került sor.⁴

Archiasról csupán annyit tudunk, amiről Cicero beszámol. Az Orontes folyó menti Antiochiában született 118 táján, amit Pompeius 64-ben az általa alapított Syria tartomány fővárosává tett. Költői tehetsége már korán megmutatkozott, mind Görögországban, mind Dél-Itáliában jelentős sikereket ért el, ahol négy város is polgárává fogadta. Tizenhat évesen, 102-ben Rómába ment, ahol szintén zajos tetszést aratott, s elnyerte a Lucullusok pártfogását. A család egyik tagját elkísérte Szicíliába is, s a hazaúton megkapta Heraclea városának polgárjogát is. 89-ben a szövetséges hábo-

4. Vö. Nótári T.: *Római köz- és magánjog*. Kolozsvár 2011. 195. sk.

rú lezárultával végül a Marcus Plautius Silvanus és Gaius Papirius Carbo kezdeményezésére megalkotott *lex Plautia Papiria* rendelkezése révén az összes Itáliában lakó szövetséges elnyerte a római polgárjogot, amennyiben hatvan napon belül ezen igényükkel jelentkeztek Rómában. Heraclea mint *civitasfoederata* szintén a *lex Plautia Papiria* hatálya alá esett, Archias költő pedig mint e város polgára időben jegyzékbe vétette magát Q. Caecilius Metellus Pius *praetornál*, s úgy hitte, hogy ezzel meg is szerezte a római polgárjogot.

Tizenhét esztendővel később egy bizonyos Grattianus vádat emelt Q. Tullius Cicero *praetornál* – Marcus öccsénél – Archias ellen a polgárjog bitorlása miatt azt állítva, hogy a költő nem volt Heraclea polgára, nem rendelkezett Rómában lakhellyel, s hogy neve egyfelől utólagosan került fel a Metellus *praetor* vezette listára, másfelől pedig a 86 és 70 közötti *census*-listákból is hiányzik. Hogy Grattianust mi indíthatta a vádemelésre – nem tudjuk. Azt azonban magától a szónoktól tudhatjuk meg, hogy miért vállalta el ezt az egyébként igencsak jelentéktelen ügyet: a *consulsága* utáni esztendőben minden erejével azon igyekezett, hogy tetteit legitimálja, illetve minél nagyobb dicsfénybe vonja, Archiastól pedig azt várta, hogy *consuli* tetteit verses *panegyricusban* zengi majd meg.⁵

Az *oratio* elején a szónok megindokolja, hogy miért vállalta el Archias védelmét.⁶ Kijelenti, hogy Archias ifjúkorában egyik legfőbb mestere volt – ami enyhén szólva is túlzás lehetett, hiszen erre az egész *corpus Ciceronianumban* nem találunk akár csak egyetlen elejtett utalást sem –, s előre bocsátja, hogy az ügynek éppen a vádlott személyéből fakadó sajátos jellege miatt beszédében a művelődés és az irodalom kérdéseinek is jelentős teret kíván szentelni.⁷ A *dispositio* keretében a szónok két dolgot kíván bizonyítani: egyfelől, hogy Archias valóban teljes jogú római polgár, másfelől pedig, hogy még ha nem is volna az, e kiváltságot akkor is megérdemelné – ezen utóbbi rész azonos az irodalom társadalmi szerepéről vázolt okfejtéssel.⁸

Ezt követően röviden leírja a költő addigi pályafutását egészen 89-ig, vagyis a római polgárjog megszerzésének idejéig,⁹ majd logikusan és határozottan visszaveri a felhozott vádakot.¹⁰ Az „irodalomelméleti” eszmeifuttatás azon gondolat köré épül fel, amely mintegy megelőlegezi a horatiusi *Ars*

---

5. Cic. *Arch.* 28.

6. Cic. *Arch.* 1. sk.

7. Cic. *Arch.* 3.

8. Cic. *Arch.* 4.

9. Cic. *Arch.* 4–7.

10. Cic. *Arch.* 8–11.

poetica vonatkozó passzusát,¹¹ miszerint a költészet egyfelől társadalmilag hasznos (hiszen magasztos erkölcsi elvek követésére buzdít), másfelől pedig kellemes (hiszen megnyugvást és szellemi felüdülést nyújt).¹² Majd a költészettől a költőkre tér át, s azt eseteli, hogy tevékenységük, zsenialitásuk – különösen Archiasé – tiszteletet és csodálatot érdemel.¹³ Majd ismét a költészet szerepét hangsúlyozza, nevezetesen azon funkciót, amellyel emléket állít mind a római nép, mind az egyes államférfiak – így például saját – dicső tetteinek.¹⁴ E gondolatsorban többször nyomatékosan figyelmezteti a bírákat Archias érdemeire, s hogy bűnös ostobaság volna megtagadni tőle a polgárjogot¹⁵ – végezetül pedig felszólítja őket a vádlott felmentésére.¹⁶

Archias (nagy valószínűséggel) felmentették, ám – noha változatlanul a római arisztokrácia kegyeiben állt, s annak érdemeit zengte – a dicsőítő költeménnyel adósa maradt Cicerónak. Művei nem maradtak fenn, s hogy az *Anthologia Palatinában* Archias neve alatt hagyományozott költemények a Cicero által védett költőtől származnak-e, felettébb bizonytalan. A *Pro Archiapoeta* azonban ékes példája a kor irodalomszemléletének, jól illusztrálja a római arisztokrácia vonzódását a hellenisztikus kultúrához és azt a folyamatot, ahogyan annak irodalmi termékeit saját propagandisztikus céljaira használta.

Coşkun kötetének értéke nem csupán az új *editió*ban és a német fordításban rejlik, hanem a terjedelmes bevezető tanulmányban és a gazdag magyarázatokban, amelyekben egy-egy szöveg kapcsán jogtörténetileg is értékes megállapításokkal gazdagítja (az Archias elleni eljárást elemezve) ismereteinket a római polgárjog megszerzésének lehetőségeiről.

Coşkun, Altay (ed.): *Cicero und das römische Bürgerrecht: die Verteidigung des Dichters Archias. Einleitung, Text, Übersetzung und historisch-philologische Kommentierungen. (Cicero és a római polgárjog: Archias költő védelme. Bevezetés, szöveg, fordítás és történetifilológiai kommentár.)* Vertumnus Bd 5. Göttingen, Ruprecht, 2010. 178 o.

Nótári Tamás

---

11. Hor. *ars* 333. *Aut prodesse volunt aut delecta poetae...*

12. Cic. *Arch.* 12–16.

13. Cic. *Arch.* 17–21.

14. Cic. *Arch.* 19–30.

15. Cic. *Arch.* 19; 22; 25. sk.

16. Cic. *Arch.* 31. sk.

Könyv a keresztény állam születésének 1700. évfordulója alkalmából

Manapság, amikor divattá lett immár a kisebb-nagyobb évfordulók megünneplése is, hogyne lenne természetes, hogy mostanában egymás után jelennek meg a könyvek és a tanulmányok egyfelől Nagy Konstantinról, másfelől a keresztény római császárság létrejöttéről, hiszen mindkettőnek a XXI. század kezdetére esnek a kerek számú évfordulói. Constantinus ünneplése már 2005 táján elkezdődött, mert a nagy uralkodó 1700 évvel korábban nyerte el az Augustus címet, amikor katonái ennek kiáltották ki, vagyis császárrá nyilvánították. Ekkor látott napvilágot két olyan munka is, mint a nagyhírű *The Cambridge Ancient History* 12. köteteként megjelent „The Crisis of Empire, AD 193–337” (Cambridge University Press, Cambridge, 2005), amely *Alan Bowman* és mások jeles összefoglaló kézikönyve, illetve egy olyan monográfia, mint *Hartwin Brandt* „Konstantin der Große. Der erste christliche Kaiser” (C. H. Beck, München 2006), mely utóbbi hamarosan magyarul is olvasható lesz, kellően megbízható fordításban, vö. *H. Brandt*: Nagy Konstantin, az első keresztény uralkodó, ford.: *T. Bíró K.*, Budapest, 2007, vö. *K. Csízy K.*: Nagy Konstantin, a keresztények pártfogója, *Mediterrán Világ* 12, 2009, 21–36, 30–31. Az azóta eltelt időben további hasznos eligazítások is megjelentek, melyek a szakkutatás eredményeit is jól összegzik. Ilyen két újabb kiadvány a következő: Konstantin der Große. Neue Wege der Forschung. Hrsg. von H. Schlange–Schöningen, Darmstadt 2007; ill. Konstantin d. Gr. Das Bild des Kaisers im Wandel der Zeiten. Hrsg. von A. Goltz/H. Schlange–Schöningen, Köln 2008. S ezzel bizonyára közelről sem merítettük ki az évfordulós köteteket, hogy a témába vágó tanulmányok hosszú soráról már ne is beszéljek.

Mindezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy a múlt és a jelen évben még inkább megnőtt a Nagy Konstantinnal kapcsolatos kiadványok mennyisége, hiszen éppen 2012. október 28-án ünnepelhetett a világ Nagy Konstantin győzelmét a római Milvius-hídnál, amikor is a hagyománynak megfelelően súlyos vereséget szenvedett a régi pogány szellem, amelynek

át kellett adnia a helyét az új keresztény vallásnak. Ez addig alapvetően megmaradt a széles tömegek kinyilatkoztatáson alapuló hitének, ám az említett diadaltól kezdődően megindulhatott az a folyamat, amely révén a kereszténység egybeolvadt a politikával, s így a hatalmi élet részévé lett. Egyszóval megszületett a keresztény állam, amely ilyen formában évszázadokon keresztül az európai kultúra szerves részévé lett, s ilyen módon még a világtörténelmet is befolyásolta. Ennek a jelenségnek akkora súlya van a történelemben, hogy teljesen érthető, miért fordul a tudomány olyan szívesen e világtörténeti folyamat bemutatása felé.

Ám valójában még ennél is többről van szó. Manapság, amikor a globalizáció korát éljük, nem téveszthetjük szem elől, hogy e világtörténelmi fordulat előzményei szintén a klasszikus antikvitásra vezethetők vissza, s részben éppen a már említett császárra, illetve az általa bevezetett új típusú államiságra. Ez következik abból, hogy Róma végül is egy olyan hatalmat alakított ki, amely lakosai véleménye szerint egybeesett a földkerekséggel. Másfelől viszont a kereszténység is eleve olyan vallás volt, amely egyértelműen megpróbált túllépni a zsidó vallás által hirdetett „kiválasztott nép” koncepcióján, hiszen maga Jézus Krisztus adta ki apostolainak a jelszót: „Menjetek és tanítsatok minden népet s nemzetet!” – ahogy a köztudatban általában forog. Valójában azonban ez ekképp hangzik Máténál: „Menjetek tehát, tegyétek tanítványommá mind a népeket! Kereszteljétek meg őket az Atya és a Fiú és a Szentlélek nevére, és tanítsatok meg őket mindannak a megtartására, amit parancsoltam nektek. S én veletek vagyok minden nap, a világ végéig” (28, 19–20). Márk evangéliumában pedig ezt találjuk: „Menjetek el az egész világra, és hirdessétek az evangéliumot minden teremtménynek. Aki hisz és megkeresztelkedik, üdvözülni fog, aki nem hisz, az elkárhozik.” (16, 15–16 – Szent István Társulat kiadása, Bp., 1976). Mindez egyértelműen egy világprogram kinyilatkoztatása, amely azonban a szabad akaratra épül, s ha azt elfogadják, akkor „a keresztység által a Szentháromság tulajdona lesz a megkeresztelt.” (uo., p. 1140). A Nagy Konstantin-féle államiságban az antik világnak ez a két globalizációs tendenciája találkozott, ami gyökeres fordulatot hozott az egész emberiség számára is, úgyhogy örökségét messzemenően indokolt minél gondosabban fölmérni. Ez annál is inkább érvényes, mert mindkét folyamattal kapcsolatban még meglehetősen sok tisztázatlan körülmény van, ahogy arra éppen a legújabb kiadványok nyomtatékkal felhívják a figyelmet. Ezek közé tartozik egy roppant nagy felkészültség birtokában megírt mű: *Jonathan Bardill, Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age*, Cambridge, 2011. A továbbiakban ezzel szeretném alaposabban megismertetni az olvasót. Mielőtt azonban

ebbe belekezednék, előbb még azt szeretném vázolni, miben érdekelem magam a megoldatlanságot az említett két globalizációs folyamat találkozásával és összefonódásával kapcsolatban. Úgy látom, még ma is elég általánosan elterjedt az az álláspont, miszerint a római világhuralom gondolata főként Augustustól, vagyis a császárságtól kezdődően mutatható ki. Még a nemzetközi hírnevű magyar származású szakember, *Ivánka Endre* is ezt találta bizonyítottnak elsősorban Vergilius és Horatius költészetében. Akik viszont ennél továbblépnek, azok mindenek előtt a hellénisztikus gondolkodás hatásával számolnak, ahogy pl. Bardill is teszi munkájában. Mindebben sok igazság van ugyan, de szerintem a császárságot megelőző római hagyomány szerepét sem szabad alábecsülnünk vagy éppen mellőznünk.

Mint kimutatták: Florus történeti munkájának a királyokkal foglalkozó fejezetei igen régi mitológiai anyagot tartalmaznak, amely Rómában történelemmé vált. Ebben a részben a iuppiteri hatalmi jósjelek a városalapító Romulusban egy harcias város reményét erősítik meg (*Sic uictor augurio, urbem excitat, plenus spei bellatricem fore : ita illi assuetae sanguine et praeda aues pollicebantur.* – 1,1). Miután Róma erői valóban gyorsan is növekedtek, ezért az első király ennek megfelelő államrendet hozott létre (*Auctis breui uiribus, hunc rex sapientissimus statum reipublicae inposuit* – uo.), s ezért halála után a földinél méltóságosabb alakban az istenek sorába emelkedett az égbe. A mennyei hatalmak pedig úgy rendelték, hogy Róma legyen a népek ura (*augustiore forma quam fuisset; mandare praeterea, ut se pro numine acciperent; Quirinum in caelo uocari; placitum diis ita, gentium Roma poteretur.* – uo.). Rómának ezt az istenek által szavatolt világhuralmi küldetését a királykor záróeseménye csak még jobban megerősítette Florus szerint, amennyiben a hadizsákmányból megépülő capitoliumi Iuppiter-templom felszentelésének csak az Ifjúság (Iuventas) és a Határ (Terminus) istene szegült ellen, ami a jószok értelmezése alapján a város sziklaszilárd örökkévalóságának volt a jele. Az alapok ásásakor előkerült emberfej ugyanakkor azt jövendölte: itt lesz a világbirodalom fővárosa (*caput... terrarum* – 1, 7). Róma számára tehát a kellő államberendezkedésen nyugvó világhatalom mintegy égi küldetés, amely a cselekvő államférfi esetében mennyei elismerésben is részesül. Ezt az asztrális apoteózissal együtt járó politikai küldetéstudatot később a köztársaság története folyamán egyaránt megtalálhatjuk, akár hitelesen, akár későbbi odaítélésükkel Camillusnál, a Scipióknál, Mariusnál, Sullánál, Pompeiusnál, Caesarnál és Cicerónál, úgyhogy ez az eszme már az ő nyomukban teljesedik ki azután Augustusnál s a későbbi császárok ideológiájában, akiknek szellemi öröksége már része Bardill monográfiája vizsgálatainak.

Ez a fiatalabb angol tudósnevezéket képviselő szerző már e műve megírása előtt is szép eredményeket könyvelhetett el, amennyiben főként régészi minőségben egy roppant alapos, minuciózus vizsgálatokon alapuló munkát szentelt a konstantinápolyi bélyeges tégláknak, bizonyítva alapos régészeti felkészültségét. Mostani mesterművében ehhez a kitűnő régészeti alapozáshoz gondos szövegfilológiai elemzés is párosul, s voltaképpen ez szavatolja a kutatások nyomán levont végkövetkeztetések meggyőző erejű bizonyítását, bár teljes és végérvényes igazolást az antik stúdiumok jellege miatt természetesen csak ritkán találhatunk még e könyv lapjain is.

Bardill egy „Introduction”-nal indít, amely megindokolja a témaválasztást, amelyet olyan okok tesznek közkedveltté, mint a hatalomért folytatott harc, az ezzel összefüggő és hatalmas területen lezajló ütközetek, győzelmek, politikai intrikák és botrányok, gyilkosságok és vallási viták. Mindez akár egy krimi-feldolgozás mögött is állhatna mozgatórugóként, de a vizsgált szakkönyv mégsem süllyed le erre a szintre, mert a felsorolt tényezők az adott műben valójában egy mindenoldalú és széleskörű kulturális kontextusba beilleszkedő tudományos vizsgálathoz vezetnek. Igaz, mi talán többre értékelnék Nagy Konstantin történelmi teljesítményét annál a két eredményénél, amelyet az angol kutató kiemel, ti. a keresztényüldözés megszüntetését, és a Rómával rivális új birodalmi központ, Constantinopolis megeremelését, de e viszonylag szűk körű következtetés mellett azért a számos vita lehetővé teszi egy tágabb történelmi, politikai, ideológiai és vallási-kulturális tabló megrajzolását. Ehhez Bardill minden eddigénél szélesebb forrásanyagra alapoz, egyaránt kamatoztatva történelmi, teológiai, archeológiai és művészettörténelmi szempontokat. Ilyen jellegű vizsgálatok persze eddig is folytak, ám ilyen mérvű együttes figyelembe vételük nem igen volt eddig jellemző, úgyhogy ezáltal az angol tudósnak számos régóta fölvetett problémát sikerült új megvilágításba helyeznie. A könyv lapjain ugyan nem rajzolódik ki egy új Nagy Konstantin-életrajz, viszont mostantól árnyaltabban láthatjuk, hogy a császár és udvara milyen új üzenetet kínált a római népnek, s nem csupán az írásbeliség csatornáját használva fel ehhez, hanem a művészetek és az építészet gondolatközvetítő erejét is. Ilyeténképpen egy új összkép alakul ki nemcsak magáról I. Constantinusról, hanem egész koráról, uralkodói stílusáról, miközben nemcsak a keresztény egyistenhithöz való viszonyára derül fény, hanem a régebbi istenek hagyományához való változó magatartásáról is sok érdekeset megtudunk.

Mindezt még két további eljárás kamatoztatásával tette Bardill szélesebb körűvé. Egyfelől azzal, hogy feltárta a hellenisztikus és a főleg császárkori római előzményeket; másrészt összekapcsolta a régészeti forrásanyag

elemzését a történeti dokumentumok felhasználásával. Igaz, pl. az előbbi út önmagában könnyen vezethetne anakronizmushoz is, ám éppen ennek elkerülését segítheti a szigorúan filológiai elvektől vezetett történeti forrás-felhasználás, s Bardill ezt tette.

Egy ilyen jellegű kronologikus vizsgálat természetesen vezet oda, hogy egy változó kép bontakozzék ki az olvasó szeme előtt, ahogy azt már az I. fejezet címe is sugallja: „A Change of Image” (11 skk.). Itt a szerző azt veszi számba, hogy a korábbi tetrarchákról kialakított merev uralkodói kép miként változik meg a pénzérméken, amennyiben Constantinus magáról egy olyan portrét vezet be, amelyen a császár egyfajta augustusi-traianusi idealizálást testesít meg, amely derűt, nyugalmat, békét és személyes megvilágosodást áraszt égre emelt tekintetével. Ezt követően 324 táján újabb változás figyelhető meg, amennyiben megjelenik a *diadéma* viselése, ami együtt jár egy energikusabb kinézettel is, amihez a példa Nagy Sándor legyőzhetetlen istenként való ábrázolása lehetett. Mindez eleve mutatja, hogy Nagy Konstantin ideológiai hozzáállása sem a hatalom, sem a vallás vonatkozásában nem volt egyszer s mindenkorra érvényes, hanem folyamatosan változott, s ez azután minden területen megmutatkozott, jelezve az uralkodó dinamikus átalakulását, miként azt már az egyes fejezetcímek is kifejezésre juttatják.

Így a II. fejezet, melynek élén ez áll: „Emperors and Divine Protectors”. Itt Nagy Konstantin olyan oltalmazó istenként tűnik már fel, amely tendencia igazából 324 tájékatól érzékelhető nála, amikor az új birodalmi központ kialakításának terve is felmerül, vagyis Constantinopolis létrehozása. Ez főleg az új fővárosban elhelyezett, a porfír oszlop tetején felállított kolosszális szoborban mutatkozott meg, amely Nap istenként jelenítette meg az uralkodó alakját, s úgy – miként ezt a források állítják –, hogy mindenünnen látni lehetett, miként az népének gyámolítójától el is volt várható. S ennél a látványosan hatásos alaknál az is kellőképp indokolt volt, hogy e célra akár egy hellenisztikus királysobrot, akár pedig egy napisten ábrázolást hasznosítsanak újra, ami azonban az egykorú tanúságtévők biznysága szerint senkit sem gátolt meg abban, hogy tudja, valójában kit is testesíti meg ez a roppant figura, aki nem lehet más, mint maga a császár, Nagy Konstantin, akire az oszlop bázisának felirata utal is. Ez az *inscriptio* ugyanakkor azt is nyilvánvalóvá tette, hogy itt a császár nem egy a napistennel, hanem csak valamiféle hasonlóság áll fent vele. Így mégis csak úgy kell tekinteni ezt az óriássobrot, mint a császár bemutatását bizonyos nap attribútumokkal. Ez persze ugyanakkor azt sem jelenthette, hogy a császár ne osztozott volna valamiképp egy napisten erejében, akinek a korabeli lakosság minden ne-

hézség nélkül képes volt a kisugárzó és oltalmazó jellegét Nagy Konstanin személyére is átvenni, mint aki így Krisztus sugárzását is vissza tudja verni, megvalósítva egy új aranykort. Mindenesetre elmondhatjuk: az eddigi két egység bemutatása a könyvben azt igyekezett feltárni, hogy Nagy Konstantin diadémája, égre néző tekintete és napként sugárzó szobra valójában jól megmagyarázható az antik uralkodói filozófiával ill. az ezzel összefüggő ikonográfiával.

Ehhez viszonyítva az újabb részek egyfajta módosulást jelentenek, amennyiben a császári ideológia kapcsán újabb aspektusok vetődnek fel. A következő fejezet „The Saving Ruler and the Logos-Nomos”. Ebben az egységben egyfelől arról esik szó, hogy az uralkodó egy égi modellt próbál utánózni, és másfelől népét az üdvözülés irányába vezeti, lévén szó egy olyan királyról, akit a Logos-Nomos irányít. Ennek a kifejezésre juttatásában jelentős szerep jut a Constantinus-diadalív ama frízképeinek, amelyek Traianus-korabeli munkák átdolgozásai. Itt már feltűnik a legfőbb Isten imádása, ami egyértelműen a keresztény hatás megnyilvánulása. A Konstantinápolyban felbukkanó ún. „kígyóoszlop” pedig arra figyelmeztet, hogy Nagy Konstantin magára is érvényesnek tartotta ama apollói szerep átruházását, hogy a *chaos*-t elűzve, maga is megvalósít egy új „béke és termékenység”-periódust. Ugyanakkor bizonyos monumentális művek, akárcsak egyes numizmatikai adatok, továbbá levelek és a „Szentek gyülekezetéhez intézett szónoklata” mind arról tanúskodnak, hogy a császár magát egy új Augustusnak vagy Nagy Sándornak tekintette, aki mint a gonosz legyőzője az isteni Törvény védelmezőjeként lép fel, ami mögött joggal tételezhetők fel bizonyos filozófiai áramlatok nézetei a királyságról mint olyanról.

Mindehhez szorosan kapcsolódik a 4. fejezet: „The Hippodrome Procession”, amely ugyancsak Konstantinápoly 330. május 11-i alapításához kapcsolódik. Míg azonban az első napon a már vizsgált kolosszális Sol szobor állt a középpontban, itt a következő napi események, amelyek az uralkodó hatalmának természetéről adtak képet mint istenkirályságról. Ehhez a szerző a régészeti adatok mellett mesteri módon elemzi a ceremóniával kapcsolatos két fő irodalmi forrást: a *Chronicon Paschale*-t és Malalas sokat vitatott krónikáját. A rendezvények színhelyeül szolgáló *circus*-jellegű építményben ott magasló kőműves munkával készült oszlop ugyanakkor jól kifejezte, hogy milyen kapcsolat van Constantinus és az őt uralomra kiválasztó napisten között.

S következik az egyik legnagyobb horderejű, de éppenséggel talán a leginkább vitatott anyagot tartalmazó 5. fejezet: „The Symbol from the Sun, the Standard and the Sarcophagus”. Az itt elemzett hatalmas anyag, Lactan-

tius és Eusebios egymásnak ellentmondani látszó nyilatkozataival együtt, végül is azt látszanak alátámasztani, miszerint hosszú hagyománya volt annak, hogy egy vagy akár a legfőbb istenség, Iuppiter, egy olyan solaris jellegű isten, mint Apollo vagy Athena, hatalmi jelet adjanak a leendő uralkodóval kapcsolatban. Nagy Konstantin látomását ebben a kontextusban kell értelmeznünk, amelynek ugyanúgy lehetnek valós, mint kitalált elemei, amelyeket azonban egyaránt hozzátársítottak politikai elméletekhez valamint vallási és szokásbeli hagyományokhoz. De az nyilvánvalónak látszott, hogy a napisten támogatja kiválasztottját a katonai győzelemben.

S ezután kerül a vizsgálat középpontjába 6. fejezetként: „The Roman Colossus”, amely roppant szobor valamikor a Maxentius Basilicában állt, s lehet, hogy jobb kezében a *labarum*-ot tartotta, mint ami a Milvius-hídnál diadalra vezette Konstantin seregét 1700 éve. Az itt adott vizsgálat jól mutatja, hogy a császár mint Isten kiválasztottja maga volt a győzedelmes, az üdvözítő mint istenség, aki mögött a *labarum* története szerint azért ott állt a Legfőbb Isten.

Ezután magától értetődően jön a következő fejezet: „Constantine and Christianity”. Eddig Bardill könyvében nem sok szó esett Konstantin kereszténységéről, így logikus, hogy legalább már a könyv mintegy utolsó harmadában ez kerüljön az előtérbe, természetesen azt a kérdést is föl téve, hogy mikor is lett a császár keresztény, akinek apja bizonyára pogány volt, s így fiának is ebben a szellemben kellett neveltetését kapnia. Bár Konstantin megtérését Eusebios hirtelennek tartja, mert egy látomás és egy álom készítette elő, mégis a legtöbb adat amellet szól, hogy itt egy nagyon hosszú és lépcsőzetes folyamattal kell számolni, amelybe egy ideig belefért az a párhuzamosság, melyet a 8. rész sugall már címében is: „Sol and Christianity”. Ez annál inkább megtörténhetett, mert végül is a tények amellet szólnak, hogy a napkorona nem volt összeegyeztethetetlen a keresztény hitel, úgyhogy a *diadémát* I. Constantinus ezért cserélte fel később a sugaras koronával.

A voltaképpeni zárófejezet, amely ekképp hangzik: „Constantine as Christ”, részben Eusebios azon beállításának szegődik a nyomába, hogy lehetséges valami párhuzam Krisztus és Nagy Konstantin között, amennyiben a császár által alapított Szent Sír templom a 324-es győzelem emlékére és a nyilvánvaló niceai siker nyomán volt az az Új Templom, amely Krisztus újbóli égből való alá szállásának köszönheti állítását az eschatológiában bekövetkező visszatérés alkalmából. De Eusebioson kívül mások is éltek a Konstantin és Krisztus közötti párhuzammal, úgyhogy valóban számolni kell az elhunyt császárnak tizenharmadik apostolként való kultuszi tisztele-

tével, s voltak olyanok is, akik vele kapcsolatban gondoltak Krisztus második eljövételére. Így jelenhetett meg a keresztény művészetben a csodatévő és filozófus Krisztus helyett mind inkább Krisztus király alakja. S ennél fogva kerülhetett Konstantin szarkofágja azok közé a szarkofágok közé, amelyek az apostolok relikviáit tartalmazták.

Az „Epologue” azután mindezeket a felsorolt következtetéseket foglalja össze pár lapon, hogy azután egy alapos bibliográfia igazolja a szerző sokoldalú szakirodalmi tájékozottságát, akinek vizsgálati eredményeit gondosan összeállított név- és tárgymutató teszi kitűnően használhatóvá. Bardill a magyar szerzők közül sokat köszönhet *Alföldy András* témába vágó korszakos jelentőségű kutatásainak, akinek következtetései ugyanakkor helyenként még ma is némiképp meggyőzőbbnek tűnnek az övéinél, akárcsak Ivánka Endre nagyon árnyalt megközelítései, aki viszont kimaradt az angol kutató hivatkozásai közül. Pedig ez a kiváló magyar szerző nem csupán a régebbi római hagyományok feltárásában mutatott utat, hanem a későbbi, középkori továbbélés vonatkozásában is. Mi főleg ezen a területen érzünk hiányokat Bardill vizsgálataiban, mert szerintünk a Nagy Konstantin-féle hagyomány a keresztény magyar állam kialakulásában is fontos szerepet töltött be a szellemi inspirációk tekintetében.

Feltűnő például, hogy a középkori Nyugat-Európával szemben a létrejövő Szent István-i államban mennyire fontos szerep jut az uralkodó *vicarius Dei*-ként való értelmezésének, méghozzá ahhoz hasonló módon, ahogy ez az elképzelés Nagy Konstantin uralmával kapcsolatban is előjön. Ez valójában annál kevésbé meglepő, mert Keleten erőteljesen és szervezsen továbbélt a constantinusi hagyomány, hiszen itt éppen ez a *vicarius Christi* rakta le nemcsak Constantinopolis alapjait, hanem az új birodalomét is. Ezért van az, hogy a modern kutatók egy része ebben a körzetben még ma is számol az ún. caesaropapizmusnak nevezett teóriával, amellyel azt is összekapcsolják, hogy itt folyamatosan megtalálható volt a *basilikos logos*, vagyis az a fajta fejedelemtükör, amelyben ugyancsak megjelenik a fiát a hatalom gyakorlására uralkodóként oktató apa alakja, akárcsak a Szent Istvánnak tulajdonított „Intelmek”-ben. Így járt el pl. az a VII. Konstantinos Porphyrogennétos is, aki császárként fiához, II. Rómanoshoz intézte a birodalom kormányzásával kapcsolatos *De administrando imperio*-t (948 és 952 között). Ugyanakkor nem szabad elfelednünk, hogy VII. Konstantinos, ez a valójában trónbitorló leszármazott, már nevében is örököse kívánt lenni I. vagy Nagy Konstantinnak. Annak a császárnak, akit elsőként tarthatunk úgy számon a keresztény római *imperator*-ok közül, mint aki *Sol Invictus*-ból Krisztus kiválasztottjává lépett elő. Az is-

teni hatalom e földi gyakorlója Kr. u. 315-ben kiadott ticinumi *Salus rei publicae* érméjén egyszerre jelenik meg Victoria istennővel és Krisztus jelvényeivel mint uralkodó; s még későbbi feliratain is vagyis 330-tól *Victor ac triumphator* felirat szerepel. E kettősség ellenére élvezte azonban I. Szilveszter pápa hathatós támogatását az egyház részéről. Ne feledjük, hogy e pápa példáját kívánta követni az első ezredforduló táján az a Gerbert d’ Aurillac is, aki ezért vette fel a II. Szilveszter nevet, s közben messzemenően eszmei segítségével látta el a *Christus Pantocrator* szerepében fellépő III. Ottót. Ugyanakkor éppen ő volt az is, aki az Istvánnak küldendő koronát áldásával jóváhagyta, ilyen módon őt szintén *vicarius Dei* szerepkörhöz juttatva. Bizánc szellemi hatásának jelenlétét a székesfehérvári fölszentelési miseruhán nemcsak kelméjének bizánci eredete bizonyítja, hanem más is. A közelmúltban K. Csízy Katalin mutatott rá egy előadásában a paláston található kereszt sajátos alakjának lehetséges gondolati jelentőségére, amely mintegy a *virtus* vezető szerepét hangsúlyozza, a *V* kezdőbetű nyomatékosításával. Ez igen plauzibilis, de magam még tovább mennék. A *V* mellett a kereszt még az *I* betűt is kiadja, ami még jobban a *virtus* eszméjét sugallja, amely mind az *Intelmek*-ben, mind a paláston központi jelentőséggel bír. Nem zárható ki azonban a sajátos keresztforma többes jelentése sem, ahogy ez a koraközépkor keresztény művészetére mindenkor érvényes volt. Így a *VI* a *victoria*-t is felidézheti, amelynek eszméje ugyanúgy áthatotta Nagy Konstantin ideológiáját, különösen Eusebios értelmezésében, akárcsak a székesfehérvári miseruha diadalmas krisztusi és mennyei jeruzsálemi ábrázolását. De felvetődnek még további értelmezési lehetőségek is. A palást jellegzetes keresztformája, amely különben teljesen hiányzik a Liuthar *evangeliarium*-ban felidézett világképből, nem csupán a *VI* rövidítést szuggerálja, hanem a görög Ψ vagy ψ betűt is, így figyelmeztetve az egész palásti ábrázolást átható neoplatonikus szellemiségre, a *psyché* ($\psi\upsilon\chi\eta$) „lélek” szó kezdőbetűjére utalva. Ám a ψ ugyanakkor felidézi a ψv -t, (???) a görög $\psi\pi\alpha\kappa\acute{o}\sigma\iota\omicron\iota$ írásmódját is, ami magyarul 700, s ez esetünkben különös súllyal bír. Mivel a palást keletkezési és felszentelési éve 1031, ezért a hétszáz Kr. u. 331-re, a Római Birodalom új fővárosa, a „második Róma” felavatási évére is vonatkozhat, hiszen az a görög időszámítás szerint 330/331-re esett. Így ez a ritka keresztforma arra figyelmeztet, hogy az isteni hatalommal felruházott első keresztény uralkodó, mint István egyik lehetséges előde éppen hétszáz éve hozta létre azt a szent várost, ahol az első magyar király ugyanúgy zárandokhelyet létesített, akárcsak Rómában, illetve Jeruzsálemben. Ez pedig a következőket hirdeti. A felkent uralkodó ugyanúgy

Isten földi helynöke, akárcsak az ősi bibliai királyok, vagy a régi pannon tartományokat egykor közvetlenül uralma alatt tartó és többször meg is látogató Nagy Konstantin, valamint a bizánci császárság, illetve a Német-Római Szent Birodalom ura. Nyomukba lépve, nyilván annak kell lennie a magyar trón betöltőjének is, aki ilyen módon akár bármelyikük helyére állhat, és szintén *vicarius Dei* vagy *Christi* lehet, miként a *Christus victor*, majd *Christus rex* alatt mintegy *nimbus*-ban feltűnő Imre, aki ezen a helyen valósággal a *Christus imperator*-t látszik helyettesíteni. S ez annál természetesebb értelmezésnek mutatkozik, mert a palást jellegzetes formájú keresztje megidézi még azt a ritkábban használt krisztogrammot is, amely a Iésus Christos (Ιησους Χριστος) rövidítése.

S a villáskeresztnek az egykorú Bizáncban minden bizonnyal volt még egy másik különleges üzenete is. Arról van szó, hogy a Constantinopolis felavatására létrehozott kultikus jellegű *hippodromos* közepén ott állt egy a korábbi Delphoiból Kr. u. 324-ben elhozott háromágú bronz oszlop, amelyet ma többnyire „kigyóoszlopként” szoktak emlegetni, s amely eredetileg az Apollo-kultuszhoz tartozó *tripus*-nak volt alkotó eleme. Mint ismeretes ezen antik istent eredetileg Konstantin is tisztelte, s a kultikus tárgy maga a görög istennek a Pythón, azaz Delphoi első kigyó ura felett aratott győzelmét hirdette. Később a krisztusi jegyben Maxentius és Licinius felett diadalt arató császár ezt a kegytárgyat úgy értelmezte és értelmeztette át, hogy valójában itt Krisztusnak a Gonosz felett aratott sikerének jelképéről van szó. A Bibliában ugyanis a Bűn nem egyszer tűnik fel kigyó alakjában. A 8 méter magas oszlop három kigyófeje egészen a XVII. századig sértetlenül fent is maradt, s látható volt még Bizánc bukása után is, ahogy azt számos kép mind a mai napig megörökíti. Így ezer évvel ezelőtt a Bizáncban megforduló magyarok még találkozhattak vele, s talán arról is értesülhettek, hogy a görögöknek a perzsák fölötti diadalának ez a sok antik szerzőtől megörökített emlékműve valójában Konstantin ünnepi monumentuma is volt, amely Krisztus diadalát próbálta meg érzékeltetni a kigyó formájában feltűnő Sátán felett. S egyben talán arra is emlékeztetett, hogy miként egykor Plataiai-nál a hellén világ egysége diadalmaskodott a perzsák felett, a közelmúltban ugyanúgy aratott győzelmet a bolgárokon II. Basileios és a magyar István közös hadserege, ami azután megnyitotta Nyugat felől a zarándokutat ama Kelet irányában, melyet addig a bolgárok zártak el. A bizánci császár elismerését olyan vallási ajándéktárgyakkal is leróta, amelyek útja azután valószínűleg a székesfehérvári székesegyház kincstárába vezetett, s Imre hercegnek is jutott menyasszony a császár rokonságából. Hogy ez, a bizánci *hippodromos*ban elhelyezett egykor delphoi emlék, mennyire elevenen

hatott a középkorban is, arra számos bizánci szerző tanúságát fel lehet hozni (Zósimos, Eusebios, Sókratés, Sózomenos stb.). Vele kapcsolatban még azt is meg kell említenünk, hogy Bardill véleménye szerint ennek az oszlopnak maga I. Constantinus is eschatológiai jelentőséget tulajdonított. Ezt a delphoi Sibylla jóvendölése fejezte volna ki, amelyet Lactantius úgy értelmezett, hogy miután az Antikrisztus már háromszor megütközött Krisztussal, végül is a negyedik összecsapás után immár a Krisztus jegyében fellépő Konstantinnak sikerült megvalósítania a békét és a nyugalmat, amely az egész világra kiterjeszti az igaz hitet. Szt. István és kortársai joggal gondolhatták azt, hogy a korábban Isten figyelmeztető ostorának szerepét betöltő magyarság, amely a székesfehérvári *casula* tanúsága szerint immár a „menyei Jeruzsálem”-et építi, valójában királya révén ugyanolyan apokalyptikus szerepet tölt be, mint amilyent az ókortól kezdve I. Constantinusnak tulajdonítottak. A császár ugyanis konstantinápolyi palotájának kapuján szintén akképp volt ábrázolva, amint végez a kígyóval. S e ponton még legalább egy nagyon fontos körülményre szeretném felhívni a figyelmet. A székesfehérvári miseruha közepén mintegy tengelyt képező és legalul Imrét eljövendő Augustusként megjelenítő kereszt két oldalán a vértanú szentek között megjelenik egyfelől Gizella, másfelől pedig István arcképe is. Ez ugyancsak a Nagy Konstantin-féle hagyományra látszik utalni, amennyiben a bizánci művészet gyakran idézi Kónstantinos és anyja, Szent Ilona személyét, éspedig úgy, mint a krisztusi kereszt támaszait. Hiszen a császár e jelben győzött, s gyakran használta *signum*-ként is, anyja pedig Jeruzsálemben megtalálta Krisztus keresztjét és adományokkal, létesítményekkel mozdította elő kultuszát helyben is és Konstantinápolyban is. Az uralkodóháznak a kereszttel való kapcsolata nem csupán a jóval későbbi bizánci pénzekben jelenik meg sűrűn, hanem még a Német-Római Birodalom udvari propagandájára is hatással volt. Ezt támasztja alá az a Ióhannés Philagathos által készítettetett elefántcsonttábla, ahol II. Ottó és Theophanou megkoronázása van megjelenítve. Ezen alkalommal az uralkodói pár mindkét tagja a kereszt alakot formáló Krisztus kezéből kapja a maga *diadéma*-ját. A képen különösen szembeötlő az Ottó és felesége között mutatkozó egyenrangúság, amely Nyugaton először tűnik fel az *imperator* és neje azonos testmagasságával, még akkor is, ha az asszony a Megváltó baloldalán található, amely a kevésbé előkelő pozíciónak számít az adott korban, hiszen Krisztus is az Úr jobboldalán foglal helyet, amikor pl. fölemelkedik az égbe. Ugyanakkor az is tény, hogy a kereszt mellett feltűnő Kónstantinos és Helené esetében is mindig hasonló a helyzet, az uralkodó a kereszt jobb-, anyja pedig a baloldalán foglal helyet. Ezzel összevetve: a mai koronázási paláston feltűnő,

hogy bár Gizella és István bemutatása szintén azonos méretű, ám a királynő itt egészen szokatlan módon a kereszt jobboldalán látható. Ez a szembeötlő jelenség azonban voltaképp éppen korábbi értelmezésünket támasztja alá, amennyiben nyilvánvalóan arra utal az adott kontextusban, hogy a lehetséges eljövendő *imperator*, azaz Imre szempontjából éppen a bajor felmenői ágak volt nagyobb és meghatározóbb jelentősége. S ehhez még hozzájárulhatott Gizella Szt. Ilonáéval összevethető alapító és donatív készsége ill. a kereszthez való különleges viszonya is, amelyről az általa éppen a XI. század első harmadának végén egy bizánci tradíciójú ötvösműhelyben készített Gizella-kereszt tanúskodik mint *salus vitae*. Van azonban ebben az összefüggésben még egy további és vallási szempontból még fontosabb interpretációs lehetőség is. Nem szabad ugyanis figyelmen kívül hagynunk azt a nagyon lényeges tényt, hogy a számunkra az egyik legértékesebb forrást jelentő koronázási paláston nem csupán Gizella foglal helyet a kereszt jobboldalán, hanem az égi övezetben hasonlóképp ezen a részen tűnik fel Szűz Mária is az ég magasában. És itt nem csupán arra kell gondolnunk, hogy a fehérvári székesegyház, amely számára ez az ünnepi miseruha készült, volt Máriának ajánlva, hanem azt is tudatosítanunk kell, hogy a Magyar Királyság később ugyancsak a Szent Szűznek lesz az oltalmára bízva mint *Patrona Hungariae*-nek. Ennélfogva Gizella kiváltságos helye esetleg a női szentség fontosságára is felhívja a figyelmet a friss magyar keresztény állam létezésében és fenntartásában. Esetünkben erre még azért is nagyobb nyomaték helyeződik, mert – mint már arra régebbi kutatások is felhívták a figyelmet – a sajátos magyarországi Mária-kultusz kialakulásában a bizánci hagyománynak ugyancsak jelentős szerepe volt.

Mindezt figyelembe véve jó lenne tehát, ha a magyar kutatás folytatná az egykor Alföldy András és Ivánka Endre által megkezdett átfogó vizsgálatok útját a Nagy Konstantin éra kutatásában, s egyúttal figyelmet szentelne annak is, hogy az antikvitás öröksége miképpen mozdította elő az európai kultúrkörbe történő beilleszkedésünket.

Jonathan Bardill: Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age (Nagy Konstantin, a keresztény aranykor isteni császára), Cambridge, University Press, 2011, 440 o.

Havas László

Államalapítás államalapítók nélkül. Belső-Svájc politikai és gazdasági élete az 1300-as években

A második világháború végéig Svájcban lehetetlen vállalkozás lett volna megkérdőjelezni a korábbi évszázadok patrióta szellemiségű történelmi interpretációit. *Aegidius Tschudi* (1505–1572), *Johannes Müller* (1752–1809) mint újkori történetírók, vagy a két világháború közötti korszak legendás zürichi professzora, *Karl Meyer* kivétel nélkül ragaszkodtak az évszázadok során Svájc kialakulásával kapcsolatos tradicionális történelmi kép ápolásához és továbbadásához. Ezzel szakítva, *Roger Sablonier*¹ tanárához, *Marcel Beckhez* hasonlóan kihívás elé állította az évszázadok folyamán a svájci iskolákban, múzeumokban, a politikai szintéren és a médiában jelen lévő, alig változó történelmi toposzokat. E többévtizedes kutatómunka eredményeinek szintézisét veheti kézbe az olvasó, amit egyes svájci értékelések a régóta esedékes történelmi perspektíva-váltás módszertani szempontból példamutató alpművének tartanak.²

Bevezetőjében a szerző az alapítási korszak vizsgálatának új szempontjait ismerteti, majd hat fejezetre bontva, a zürichi egyetemen tartott előadásainak anyagát is felhasználva tárgyalja a következő témákat: 1. a nemesi társadalom helyzetét és változásait, 2. az alpesi régió kolostorainak és parasztságának politikai és gazdasági jellegű konfliktusait, 3. az észak-alpesi régió városainak (Luzern, Bern, Zürich) kapcsolatát az Alpoktól délre fekvő területekkel, 4. a Német-Római Császárság és az „Erdőkantonok” kapcsolatrendszerét, 5. a morgarteni csata és az 1315-ben megkötött szövetség új értelmezési keretét, végül 6. a svájci állam alapításának alapokmányaként számon tartott 1291. évi oklevél modern szempontú vizsgálatát és kritikai értékelését.

---

1. Meyer, Beck és Sablonier mindhárman a Zürichi Egyetem Történelmi Szemináriumán a Középkori Tanszék vezetőjeként oktattak és kutattak. Roger Sablonier (1941-2010) munkáságáról In: Schweizerische Zeitschrift für Geschichte 60(2010) Nr. 4. 494–497. p.

2. További recenziók olvashatók: In: Sehepunkte Rezensionenjournal für die Geschichtswissenschaften Ausgabe 9(2009) Nr. 7/8 von Andreas Meyer, valamint Clio-online und H-Soz-u-Kult von Kerstin Hitzbleck, Uni Bern. <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen>.

Belső-Svájc³ középkori nemesi társadalmának kutatása hosszú ideig a svájci történettudomány elhanyagolt területe volt. A korábbi történétírói törekvéseket elsősorban a feudalizmus szempontú kritikai megközelítés és a XIX. századból eredeztethető politikai-szociális nyelvezet jellemezte. A történész véleménye szerint mára meghaladottá váltak azok a korábbi klisék, amelyek a helyi konfliktusokban a nemesi vezetők elleni paraszti megmozdulást láttatják, hangsúlyozva ezekben az egyenlő paraszti közösségek szolidaritását és szabadság iránti vágyát (lásd Tell Vilmos történetét). Az alapvető konfliktusvonalak Sablonier véleménye szerint nem a helyi elit és a paraszti társadalom között húzódtak, hanem sokkal inkább a helyi elit (Habsburgok, Attinghausenek, Rapperswilek, Hombergok) képviselői közötti hatalmi harcról volt szó a Rapperswil-család kihalása nyomán keletkezett hatalmi vákuum betöltésére. Ebben a hatalmi küzdelemben jutott fontos szerephez Schwyz, Uri és Unterwalden közösségeinek támogatása. A szerző továbbá arra is nyomatékosan felhívja a figyelmet, hogy 1300 körül Belső-Svájc a világi nemesség által rendkívül hézagosan uralt terület volt (57. o.).

Ezzel szemben mind politikai, mind gazdasági tekintetben jelentős befolyással bírnak a kolostori közösségek. A helyi uralmat elsősorban a zürichi Frauenmünster, Einsiedeln és Engelberg bencés kolostorai, a ciszterci Wettingen, a johannita Bubikon vagy Wädenswil gyakorolják. A kolostori gazdálkodók és a helyi parasztság közötti érdekellentétek egyik fő oka a legelőgazdálkodás módjának változásában, a szarvasmarhatartás intenzívebbé válásában rejlik, ami a tradicionális kisparaszti állattartás megszűnését eredményezi. A XIII. század közepétől terjedő kereskedelmi célú nagyállattartás és az ehhez kapcsolódó új hasznosítási formák (Schweigenwesen) mind az Alpoktól délre fekvő területek, mind pedig a svájci városok élelmszerigényében bekövetkezett növekedésének a következményei (67. o.).

Az észak-alpesi régió városai számára felértékelődik a belső-svájci régió a XIII. század folyamán. Zürich, Bern és Luzern városai mind érdekeltek a Gotthard-hágón keresztül vagy a Vierwaldstätter-tón zajló kereskedelem biztonságos lebonyolításában. Sablonier szerint jól érzékelteti a kapcsolatok megváltozását a három öskanton bevonása az 1327-ben kötött Városszövetségbe. A városok és a belső-svájci régió között megkötött szövetségek, a birodalmi jogok egyre gyakoribb írásba foglalása mögött szintén a régió biztonságának növelése állhatott (93. o.).

A Német–Római Császárság és az öskantonok kapcsolatában a különállás igénye a XV. századi svájci krónikákban fogalmazódik meg először. Tény,

3. Vierwaldstätter-tó és környéke

hogy a XII–XIV. század fordulóján feltűnően gyakori a királyi kiváltságok adományozása, aminek háttérében többségében a katonai segítségnyújtás római király által történő honorálása állt. Bár a XIX. század történétírói törekvései az alapítás és alkotmányos különállás kiemelését és bizonyítását tartották elsődlegesnek, a korabeli szereplők számára a fő célt mégis a szövetséggel létrehozott béke biztosítása képezte. A történész úgy véli, hogy a középkorban politikai struktúrával nem rendelkező öskantonok XIX. századi értelemben vett alkotmányos önállósággal 1291-ben még bizonyosan nem rendelkeztek, ez feltehetően 1309-től állhatott fenn. A három öskanton önállóan fellépő politikai egységként csak 1327–1328-tól ragadható meg a források alapján (184. o.).

Az 1315. november 15-én vívott morgarteni csatát és az 1315. évi szövetséget az Esküszövetség korai történetében kiemelkedő eseményként tartják számon. A XIX. században keletkezett csataleírások számos színes és fantáziadús részlettel gazdagították az eseményeket, kiemelve Schwyz katonai sikereit az ősellenség Habsburg Leopold emberei ellen, a korabeli svájci gyalogsági taktika csúcsteljesítményét, mindezt annak ellenére, hogy a mai napig lehetetlen a források alapján meghatározni a csata pontos helyét és rekonstruálni katonai eseménytörténetét. Sablonier vitatja azt a korábban keletkezett történelmi toposzt, miszerint a morgarteni csata nem volt más, mint egy Habsburg-támadás az Esküszövetség ellen és Schwyz elfoglalására tett kísérlet. Meggyőződése szerint a morgarteni csata nem értékelhető Habsburg-hadjáratként, sokkal inkább a hatalom legitimálására és a jelenlét demonstrálására irányuló törekvésként az I. Habsburg Albert halálát követő bizonytalan hatalmi helyzetben. A Habsburg-igények elsősorban nemesi konkurensaik érdekeit keresztettkék és főként az adószedés jogának megszerzésére irányultak. A Habsburgok az Esküszövetség ellenfelévé csak 1400 után váltak (159. o.).

Végül ami a svájci államalapítás forrásdokumentumát illeti, Sablonier kutatásainak eredményei a következőképpen összegezhetőek. Az 1291. évhez kötött oklevélben nincs szó szabadságról, ellenállásról és államalapításról. A három öskanton között megkötött szövetség a vezető elitek megállapodása volt a béke biztosítására. Az ilyen típusú, a hűbéri konfliktusok rendezésére irányuló megállapodás birodalmi viszonylatban bevett szokás a korban. A szerző fontosnak tartja kiemelni, hogy ezen szövetségi oklevél sem konkrét személyeket, sem helyszíneket nem említ. Nem azonosítható egyértelműen minden szerződő fél sem. Nem kizárt, hogy a jelentős befolyással bíró Schwyz és Uri mellett a harmadik szerződéses partner nem Unterwalden, hanem Urserental volt (174–176. és 181. o.). A három esküszövetségi férfi

által, a Rütlin tett eskü mítosza a XVI. században keletkezett, írott források alapján pedig nem bizonyítható.⁴

Bizonytalan továbbá az oklevél pontos keletkezési ideje is. Azt a korábbi feltételezést, miszerint keletkezése a XVII. századra tehető, a szénizotópos kormeghatározás eredményei már megcáfolták. A felhasznált pergamen kora nagy valószínűséggel 1260–1312 közé, kisebb valószínűséggel 1380 körülire tehető. A történész kutatási eredményei alapján úgy gondolja, hogy az 1291-ben kötött szövetséget egy nagy valószínűséggel 1309-ben keltezett, visszadatált oklevél alapján ismerjük. Feltűnő módon az 1291. évi szövetségkötésre hosszú ideig nem utaltak a később keletkezett források, az oklevél széleskörű ismertsége és alapító okmányként történő interpretálása az 1891. évi jubileumi eufóriának köszönhető (169–172. o.).

A szóban forgó szövetséget létrehozó Schwyz, Uri és Unterwalden őskantonokról az oklevél alapján az tudható, hogy ezek nem közösségként, politikai szereplőként, hanem földrajzi helyként (Täler-völgyek) jelennek meg. A szövetségi oklevelekben illetve királyi kiváltságlevelekben előforduló „lender” kifejezés az 1309 óta létező birodalmi helytartósághoz („Waldstätte” = három őskanton) való tartozást jelenti, az esküszövetségi tag/személy (Eidgenosse) kifejezés pedig különböző típusú személyi kapcsolati rendszerre utal. 1291-ben történő államalapításról, különállásról tehát semmiféleképpen nem beszélhetünk – vallja a történész.

Roger Sablonier bevallott célja – Tell Vilmos történetét leszámítva – nem a mítoszok lerombolása, hanem olyan a XIX. század folyamán a nemzet egységesítésében kulcsszerepet játszó alkotmányos legendák korrigálása, mint a svájci Esküszövetség kialakulása egy belső svájci magból, a három őskanton szövetségéből. Az elmúlt évtizedek svájci történettudományi kutatásai bizonyították, hogy ez a folyamat egy hosszabb fejlődés eredményeként a XIV–XV. század folyamán ment végbe.

E kötet több erénye közül szeretném kiemelni egyrészt a forrásdokumentumok gazdagságát és megjelenítésének magas színvonalát, másrészt a függelékben elhelyezett VII. Henrik és Bajor Lajos által kibocsátott királyi kiváltságlevelek rendkívül informatív, teljes listáját és forráskritikai értékelését (218–229. o.). A munkát fogalommagyarázat, egy terjedelmes végjegyzetapparátus valamint szakirodalmi lista zárja. Bár a kötet négy éve látott napvilágot, a szerző kutatásainak részeredményei pedig az 1990-es

---

4. Rütli legendájára és a „völgyek közötti véd- és dacsövetségre” utal Kajtár István: Egyetemes állam és jogtörténet. Dialóg Campus Kiadó Pécs, 2005. 253–254. p.

évektől különböző publikációkban⁵ már megjelentek, mégis érdemes felhívni rá a magyarországi szakmai és laikus közönség figyelmét, hiszen a rendszerváltást követő évek új magyar egyetemi tankönyveiben,⁶ egyetemi és főiskolai szakdolgozatokban még mindig csak a XIX. század historiográfiai hagyományai köszönnek vissza Svájc történelmével kapcsolatosan.

Roger Sablonier: Gründungszeit ohne Eidgenossen. Politik und Gesellschaft in der Innerschweiz um 1300. (Államalapítás államalapítók nélkül. Belső-Svájc politikai és gazdasági élete az 1300-as években) hier+jetzt, Verlag für Kultur und Geschichte Baden, 2008. 285 p.

Gyarmati Enikő

---

5. A szerző korábbi, a témához kapcsolódó publikációiból kiemelve két példát: 1. *Der Bundesbrief von 1291, eine Fälschung? Perspektiven einer ungewohnten Diskussion*. In: Die Entstehung der Schweiz: vom Bundesbrief 1291 zur nationalen Geschichtskultur des 20. Jahrhunderts. Schwyz, 1999. 127-146. p. 2. *1315 – ein weiteres Gründungsjahr der Eidgenossenschaft? Der Bundesbrief von 1315*. In: *Geschichtsfreund* 160(2007) 11-24. p.

6. Lásd Svájc kialakulása: In: Katus László: A középkor története. Bp., 2001., 365. p.

„Gondoskodnom kell azok boldogságáról, akik az enyémért dolgoznak”: Thomas Jefferson és rabszolgái¹

Thomas Jeffersonnak a rabszolgasághoz és a rabszolgáihoz fűződő viszonya régóta a történészek érdeklődésének középpontjában áll. Már a kortársak felfigyeltek arra az alapvető ellentmondásra, ami a *Függetlenségi Nyilatkozat* nevezetes mondata – „Minden ember egyenlőnek teremtett” –, illetve Jefferson rabszolgatartó mivolta között feszült. Ez az érdeklődés a fekete amerikaiak polgárjogi küzdelmével összefüggésben az 1960-as évektől élénkült fel, majd újabb lendületet kapott 1998 után, amikor egy Jefferson leszármazottain végzett DNS vizsgálat igen nagy valószínűséggel azt igazolta, hogy az Egyesült Államok harmadik elnökének évtizedeken át tartó szexuális kapcsolata volt egy Sally Hemings nevű mulatt rabszolgánőjével.²

Ezekre a fejleményekre annak a Thomas Jefferson Alapítványnak is reagálnia kellett, amelyik a Jefferson híres virginiai birtokán (Monticello) be rendezett emlékmúzeumot üzemelteti. Az 1980-as évek előtt a kiállításokon és az alapítvány kutatási programjában alig kapott szerepet a rabszolgaság kérdése, s ha a feketéket egyáltalán megemlítették, a rabszolga kifejezést (slave) a szolga (servant) eufemizmussal helyettesítették. Az 1980-as évektől kezdve azonban nemcsak a kiállításokon helyeztek a korábbinál jóval nagyobb hangsúlyt Jefferson rabszolgatartó mivoltának bemutatására, hanem a kutatómunkában is előtérbe került a monticellói rabszolgák életének és gazdájukhoz való viszonyának tanulmányozása. Ebben a munkában pedig az a *Lucia Stanton* járt az élen, aki néhány éves megszakításokkal 1968 óta az alapítvány munkatársa, s aki több mint három évtizede kutatja Jefferson rabszolgatartó gyakorlatát és rabszolgáinak életét. Stanton e szívós

---

1. Thomas Jefferson levele Angelica Church-nek, 1793. november 27. *The Papers of Thomas Jefferson*, Vol. 27.. Szerk. John Catanzariti. Princeton, 1997. 449.

2. Magyarul minderre lásd: Lévai Csaba: „Reszketek hazámért, ha arra gondolok, hogy Isten igazságos” (Thomas Jefferson és a rabszolgaság problémája) *Aetas*, 16. évf., 1. szám, 2001/1. 5–26. Lévai Csaba: Politika, média és történetírás: Thomas Jefferson és Sally Hemings esete *Aetas*, 23. évf., 2. szám, 2008/2. 83–94.

kutatómunka eredményeit tette közzé abban a tanulmánykötetben, amely 2012-ben látott napvilágot a University of Virginia Press gondozásában.

A könyvben található tizenegy tanulmányból kilenc 1993 és 2010 között jelent meg, kettő pedig ebben a kötetben látott először napvilágot. A szerző három nagyobb egységbe rendezte munkáit. Az elsőbe (Jefferson és a rabszolgaság) azt az öt tanulmányt sorolta Stanton, amelyek vagy összefoglaló szándékkal, vagy pedig egy-egy kisebb területre koncentrálnak mutatják be az Egyesült Államok harmadik elnökének rabszolgatartó gyakorlatát. A második – mindössze két darabból álló – fejezetbe (Családok és rabszolgaság) azok az írások kerültek, amelyek a Monticellón élő rabszolgacsaládok életével foglalkoznak. A harmadik részben (Szabaddá vált családok) pedig azok a tanulmányok szerepelnek, amelyekben Jefferson felszabaduló rabszolgáinak – főleg Sally Hemings leszármazottainak – felszabadulás utáni sorsát követte nyomon a szerző.

Az első egység első írása összefoglaló áttekintést ad Jefferson rabszolgatartó gyakorlatáról, a második pedig azt tárgyalja, hogy a rabszolgatartó rendszer korabeli brit kritikusai hogyan ítélték meg a harmadik elnök rabszolgaságról vallott felfogását és rabszolgatartói tevékenységét. A harmadik darabban azt vizsgálja Stanton, hogy a rabszolga háziszolgák milyen szerepet játszottak Jefferson fehér házbéli háztartásának üzemeltetésében elnöksége idején. A negyedik a monticellói udvarház rabszolgáival foglalkozik, az ötödikben pedig azt tárgyalja, hogy a rabszolgáknak milyen szerepet szánt Jefferson azon tervei megvalósításában, amelyek gazdálkodásának korszerűsítésére irányultak. A második fejezet két írása közül az első azt mutatja be, hogy az elnök rabszolgái milyen képet alakítottak ki gazdájukról, a második pedig a monticellói rabszolga-családokkal foglalkozik. Végül, az utolsó blokk első három tanulmánya Sally Hemings családjának sorsát követi nyomon. Az első azt vizsgálja, hogy a Hemings család Jefferson által felszabadított tagjai hogyan tudtak vagy nem tudtak beilleszkedni a Monticellohoz közel fekvő Charlottesville város közösségébe. A másodikban azt elemzi Stanton, hogy miként alakult Jefferson és Sally Hemings gyermekeinek sorsa, míg a harmadikban azt mutatja be, hogy a Hemings család tagjai milyen módon vettek részt az amerikai polgárháborúban (1861–1865). Végül e fejezet és az egész könyv utolsó írásában a monticellói rabszolga családok felszabadulás utáni sorsát követi nyomon.

Jelen keretek között nincs mód a kötet összes tanulmányának részletes ismertetésére, s ezért Stanton módszereit és megközelítésmódját az első rész utolsó írásának bemutatásával szeretném érzékeltetni, amelynek címe a következő: „A rabszolgatartás tökéletesítése: racionális ültetvényigazga-

tás Monticellón”. Jefferson, aki 1789 és 1793 között George Washington (1732–1799) első kormányában külügyminiszterként szolgált, a közte és a pénzügyminiszter Alexander Hamilton (1755?–1804) között kiéleződő politikai ellentét miatt lemondott hivataláról és 1794 legelején visszatért monticellói birtokára. Egy hosszú és tevékeny korszak lezárulását jelentette ez életében, hiszen az 1770-es évek közepe óta, különböző közfunkciói betöltése miatt nagyon sokat volt távol otthonától. Ötvenegy éves volt ekkor és úgy gondolta, hogy visszavonulása végleges lesz. Amint egy ismerősehez írott levelében megfogalmazta „felszabadulok a politika gyűlölt elfoglaltsága alól és visszatérek a családom, a gazdaságom és a könyveim kebelére. Fel kell építenem a házamat, meg kell művelnem a gazdaságomat és gondoskodnom kell azok boldogságáról, akik az enyémet dolgoznak”.³ Új keletű szabadidejét tehát családja körében házának befejezésére, gazdálkodásának fejlesztésére és rabszolgái helyzetének javítására akarta felhasználni. Ez utóbbi két cél össze is kapcsolódott gondolkodásában, vagyis gazdálkodásának hatékonyságát olyan módon igyekezett fejleszteni, hogy azzal a „rá bízott” és tágabban értelmezett családja tagjainak tekintett rabszolgái helyzetén is javítson. Életében először igyekezett valóban a saját kezébe venni birtokainak igazgatását, amelyek eddig jórészt megbízott felügyelők ellenőrzése alatt állottak.

Jefferson „egy olyan régióban élt, amelynek gazdasági rendszerét már régóta a föld és a munkaerő bősége határozta meg, s a felvilágosodás gazdaságosságra és hatékonyságra való törekvése csak másodlagos jelentőséggel bírt számára” (72.). Most viszont a korban korszerűnek tekintett mezőgazdaság és a felvilágosodás elveire alapozva igyekezett újjászervezni gazdálkodását. Földjeit meglehetősen rossz állapotban találta, hiszen a kukorica és a dohány rotációjára alapozott földhasználat alaposan kimerítette a termőtalajt. Ebből a helyzetből a vetésforgó összetettebb rendszereinek alkalmazásával s olyan takarmánynövények beiktatásával igyekezett kiutat találni, mint a vörös here. Monticellói birtokát öt, egyenként kétszáznyolcvan acre (egy acre = 0,41 hektár) nagyságú alegységre osztotta, amelyek hét, negyven acre kiterjedésű mezőre oszlottak. Az öt alegység mindegyikét négy férfi és négy női rabszolga, illetve négy ökör és négy ló művelte meg.

A leendő elnök tervének fontos részét képezte a búzatermelés növelése, ami beleillett a korabeli virginiai birtokosok azon törekvésébe, hogy a talajt hamar kimerítő és az amerikai forradalmat követő időkben értékesítési nehézségekkel küszködő dohány termesztése helyett részben e gabonaféle előállítására álljanak át. Reformtörekvései szerves részeként már 1795-ben

3. Lásd az 1. jegyzetet!

gondosan kidolgozott tervezetet készített a következő évi aratás megszerzésére vonatkozóan. Előre meghatározta a cséplésre kijelölt területeket és megfelelő számú tartalék kaszapenge előkészítését rendelte el. Pontosán kiszámolta, hogy a különböző munkakörökbe (kaszás, kéveköto, asztagrazó, rakodó, taligás) hogyan osszon be ötvennyolc férfi, női és gyermek rabszolgát, akiknek az életkora kilenc és hatvankilenc év között mozgott. A terv központi eleme az volt, hogy az egyik legmegbízhatóbb rabszolgája állandóan a kaszások nyomában haladt egy olyan öszvérfogattal, amelyen tartalék kaszák és fenőkövek voltak. Jefferson így próbált meg arról gondoskodni, hogy az aratás folyamatos legyen, és ne essen ki az az idő, amit az aratók korábban a kaszák élezésével töltöttek, s ami persze pihenőidőként is szolgált a rabszolgák számára. Amint Lucia Stanton megállapította, felvilágosult gondolkodóként Jefferson mechanikus gépezetként fogta fel az aratóbrigád munkáját. Amint a leendő elnök maga rámutatott „Ilyen módon megszervezve a dolgot, az egész gépezet tökéletes összhangban működne, az erő kifejtés egyetlen része sem csökkenthető anélkül, hogy azzal ne készítené az egészt, s nem növelhető az erő elpazarlása nélkül” (74.). A gépezet „olajozott” működését és a rabszolgák ösztönzését a naponta szétosztott négy gallon (egy gallon = 4,543 liter) whiskey biztosította volna. Jefferson masinája azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Minden gondos tervezés ellenére az aratók rosszabb teljesítményt nyújtottak, mint egy évvel korábban: naponta csak két acre-nyi területet kaszáltak le a korábbi három helyett. Jefferson ezt egyrészt annak tudta be, hogy a termés nagyon bő volt, másrészt pedig annak, hogy az általa meghatározott számú kéveköto nem volt képes lépést tartani a megnövekedett kaszálási sebességgel, s így további nyolc rabszolgánót kellett erre a célra átvezényelnie. Lucia Stanton azonban arra is felhívta a figyelmet, hogy a kudarcban a rabszolgák munkalassító ellenállása is szerepet játszhatott. A rabszolgák között bevett szokás volt ugyanis, hogy a munka ütemét alapvetően meghatározó kaszások tekintettel voltak a mögöttük dolgozó rabszolgatársaik érdekeire, akik a legtöbb esetben barátaik, ismerőseik vagy éppen rokonaik voltak. Vagyis – Stanton találó kifejezésével élve – nem gazdájuk számára takarítottak meg munkaidőt, hanem „módot találtak arra, hogy *saját* munkaerejükkel spóroljanak” (75.). Mindez azért olyan érdekes, mert reformjaival Jefferson egyik bevallott célja az volt, hogy gondoskodjon azok boldogságáról, akik az ő boldogságáért fáradoznak.

Jefferson azonban nem lehetett minden munkafázisnál személyesen jelen, s ezért kettős céljának elérése szempontjából döntő fontosságú volt a megfelelő munkafelügyelők kiválasztása. Ezért ebben a tekintetben is

váltásra szánta el magát, mégpedig már akkor, amikor még külügyminiszterként Philadelphiában dolgozott. Monticello és Philadelphia között Marylanden keresztül vezetett az útja, s ott jutott arra a következtetésre, hogy az ottani felügyelők alkalmasabbak lennének kettős célja kivitelezésére. Maryland ugyanis Virginiától északra, a déli államok északi határán helyezkedett el, ami azt is eredményezte, hogy az ottani mezőgazdaságban a rabszolgák mellett jelentős számú szabad termelő is dolgozott. Ráadásul, itt a búzatermelés is nagyobb teret nyert már, mint Virginiában, vagyis a mezőgazdasági termelés diverzifikáltabb volt Jefferson anyaállamához képest. Mindezek miatt Jefferson úgy gondolta, hogy az itteni felügyelők ötvözni tudják azt a két szempontot, amit fontosnak tartott, vagyis „a négerek menedzselését egy ésszerű és egy humánus tervnek megfelelően” (76.). Sajnos azonban ez az elképzelése is kudarcra végződött. A két Marylandból szerződtetett felügyelő mindössze egy, illetve két évig maradt Jefferson szolgálatában, mivel nem voltak képesek a leendő elnök elképzeléseinek valóra váltására.

Az 1793 után megfogalmazott reformelképzeléseit azonban nem csak a mezőgazdasági termelésben kívánta érvényesíteni Jefferson. Egy szegecsvágó műhely létesítését határozta el Monticellón, s a feldolgozandó vasrudakat egy Caleb Lownes nevű philadelphiai kvéker kereskedőtől szerezte be, aki az egyik philadelphiai börtönben megvalósuló reform egyik értelmi szerzője volt. A reform – részben olyan felvilágosult szerzők hatására, mint Cesare Beccaria (1738–1794) és Jeremy Bentham (1748–1832) – a rabokkal való humánusabb bánásmód segítségével az elítéltek „megjavítására” törekedett, s ebben nagy szerepet szánt annak, amit ma munkaterápiának neveznénk. Ez azt jelentette, hogy a Walnut Street-i börtön lakói hajnal-tól napnyugtáig szőttek és fontak, cipőt készítettek, megművelték a börtön konyhakertjét és szeget is gyártottak. Vagyis a börtön egyszerre funkcionált iskolaként, felügyeleti helyként és termelő üzemként. Mindez ideális kombinációt jelentett Jefferson számára, aki szintén jól ismerte a fentebb említett felvilágosult szerzők munkásságát, hiszen szegecsvágó műhelyében neki is ezeket a feladatokat kellett megoldania: a rabszolgákról való „gondoskodást”, azok felügyeletét és hatékony munkavégzését. Így aztán a philadelphiai börtönben lefektetett elveknek megfelelően igyekezett megszervezni a műhely munkáját.

A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy az erőszakos büntetések helyett jutalmazással próbálta a műhelyben dolgozó tíz-tizenhat éves rabszolgafíúkat hatékonyabb munkavégzésre ösztökélni. Ez a jobb ételmezésben és ruházati ellátásban mutatkozott meg. Mindig „tervcélokat” tűzött ki rabszolgái

számára a selejt visszaszorítása céljából. Ha egy rabszolga bizonyos szint alá tudta szorítani az általa produkált selejtet, akkor újabb, még szigorúbb „tervcélt” tűzött ki a számára. Jefferson hasonló eszközöket alkalmazott a műhely munkáját közvetlenül irányító kovácsmester rabszolga George Granger ösztönzésére. George három százalékos részesedést kapott a gyártott szögek eladási árából, ami negyven dollár körüli éves bevétel elérését tette számára lehetővé. Ez igen jelentős összegnek számított egy rabszolga esetében. Persze Jefferson mindvégig saját érdekeinek tulajdonított elsődleges fontosságot. Amikor ugyanis a szögeladásból származó bevételek megnöttek, Granger részesedését két százalékra csökkentette.

Lucia Stanton arra is felhívta a figyelmet, hogy Jefferson általános, a fehér fiatalokra is érvényesnek tartott nevelési elvei nagyban megegyeztek azokkal, amelyeket rabszolgái vonatkozásában is érvényesíteni igyekezett. Amint azt a Virginiai Egyetem megalapításával kapcsolatban megfogalmazta „a jellem büszkeségének, a dicséretes ambíciónak és az erkölcsi hajlamoknak boldogabb hatása van az eljövendő karakterre, mint a félelem lealacsonyító motivációjának”. Úgy vélte, hogy a jellemformálásban az apa és a fiú közötti „ragaszkodó magatartásmód” jelenti a legjobb példát a tanár és a tanítványa közötti kapcsolatot illetően (83.). Stanton szerint azonban mégis volt egy alapvető különbség, nevezetesen az, hogy a fehérek számára üdvösnek tartott nevelési elvek arra készítettek fel, hogy alanyai egy szabad társadalom hasznos állampolgáraivá váljanak. Ezzel szemben „a monticellói szegecsvágó műhely egy élethosszig tartó börtön volt, a rabszolgatartás iskolája, amely Jefferson gazdasági vállalkozása számára képzett ki hasznos tagokat” (83.).

Amint arról korábban már szó esett, Jefferson ismerte Jeremy Bentham híres *Panopticon* című munkáját, amelyben olyan ideális börtönről is szól az angol teoretikus, amelyben a börtönőr egy relaxszerű redőny mögött foglal helyet, ami lehetővé teszi számára, hogy ő betekintessen a körkörös elhelyezkedő cellákba, ám a fogvatartottak ne láthassák őt. Jefferson egy 1797-ben kidolgozott virginiai börtönreform javaslatában is hasonló rendszert propagált, és otthonában is alkalmazta a „velencei függönyöknek” nevezett átlátható redőnyöket. Vagyis magánlakosztályából ő is úgy figyelhette meg a külvilágot, hogy közben maga láthatatlan maradt a kívül lévők számára. A monticellói udvarház teraszán pedig egy teleszkópot is felállított, amellyel a háztól távolabb dolgozó rabszolgák munkavégzését is megfigyelhette. A végül ideiglenesnek bizonyult visszavonulása idején, 1794 és 1797 között pedig általában naponta kétszer is személyesen ellenőrizte a szegecsvágó műhely munkáját.

1797-tel azonban vége szakadt a birtokát érintő gazdasági reformoknak, mivel az 1796-os elnökválasztáson elinduló Jefferson második helyen végzett John Adams mögött, s így – az alkotmány akkori szabályozásának megfelelően – ő lett a massachusetts-i politikus alelnöke. Földjei és rabszolgái jelentős részét bérbe adta, s lényegében elismerte, hogy a hatékonyságot és a rabszolgákkal való humánusabb bánásmódot célzó reformjai kudarcot vallottak. Amint megfogalmazta „nem vagyok alkalmas arra, hogy egy olyasféle munkaerővel gazdálkodjam, mint amivel rendelkezünk” (85.). A szegecsvágó műhely tovább működött ugyan, ám a gondos gazda óvó tekintetétől távol itt is egyre súlyosabb gondok jelentkeztek. Meghalt Jefferson bizalmasa George Granger kovácmester rabszolga a műhely közvetlen irányítója, utódja pedig képtelen volt a megfelelő fegyelmet megkövetelni a fiatal rabszolga-munkásoktól. A helyzetre jellemző, hogy abból a James Hubbard nevű rabszolgából – akinek 1794 és 1797 között jelentősen javult a teljesítménye – krónikus szőkevény vált, amit sokadik szökése után az ekkor már az elnöki székben ülő Jefferson sem tolerált. Az enyhe bánásmód elvét feladva, társai jelenlétében megkorbácsoltatta majd eladta a rabszolgát. 1803-ban a műhely egyik tizennyolc éves rabszolga-munkása egy összeszólalkozás kapcsán kalapácsával olyan súlyosan megsebesítette az egyik társát, hogy az majdnem meghalt. Az elnök ekkor is példát akart statuálni és a vétkes rabszolgát a gyapottermelő Délre adta el, ahol rá minden valószínűség szerint sokkal rosszabb körülmények vártak. A felügyelők jelentései szerint a szöglapások is egyre gyakoribbakká váltak.

Ez utóbbi fejlemények ellenére, Lucia Stanton úgy vélte, hogy a szegecsvágó műhely kísérletének mégis voltak eredményei Jefferson, de a rabszolgák számára is. Az 1794 és 1797 között ott dolgozó feketék többsége „magasan képzett, termelékeny és megbízható kézműves rabszolgává vált”, akik kovácsokként, ácsokként, kádárokként, kertészekként és cipőkészítőkként kulcspozíciókat töltöttek be a monticellói gazdasági hierarchiában. Többségük nyilvánvalóan úgy ítélte meg, hogy a hatékony és hűséges szolgálattal jelentős előnyökre tehetnek szert, s néhányuk a legnagyobb jutalmat, a szabadságot is el tudta nyerni. Jefferson ugyanis három rabszolgát is felszabadított a szegecsvágó műhely első munkatársai közül. Ezek egyike volt a kovácmesterséget kitanult Joseph Fossett, aki tizennégy éves korától dolgozott a műhelyben, és aki később húsz esztendőn keresztül felügyelte annak munkáját. Jefferson végrendeleti úton tette szabaddá Fossett-et, akinek a felesége és nyolc gyermeke viszont rabszolga maradt, s akiket ennek megfelelően elárvereztek az ex-elnök adósságai fejében. Fossett képességeit jól mutatja, hogy képes volt meggyőzni néhány helyi kereskedőt arról,

hogy vásárolják meg a családja tagjait addig, amíg a felszabadításukhoz szükséges összeget elő nem teremti. A Jefferson műhelyében, az elnök reformelképzeléseinek köszönhetően szerzett szakképzettségéből kifolyólag Fossett elég jól keresett ahhoz, hogy 1850-re – egyetlen gyermeke kivételével – minden családtagját megváltsa a rabszolgaságból. A család ekkor már Cincinnatiiban élt egy nagy családi házban, amelyben kovácsműhely is működött.

Így aztán Jefferson reform elképzelései és az általa a rabszolgákba ültetni szándékolt erények is szerepet játszhattak Joseph Fossett elszántságának kialakulásában és abban, hogy leszármazottai közül többen is a kibontakozó fekete mozgalom aktív támogatói és vezetői lettek. Közülük is kiemelkedett Joseph Fossett dédunokája William Monroe Trotter, aki részt vett például az első nagy befolyású országos fekete szervezet a *National Association for the Advancement of the Colored People* (Nemzeti Szövetség a Színes Emberek Boldogulásáért) megalapításában (1909). Trotter a szövetség szándéknyilatkozatának egyik társszerzője volt, melyben a szerzők Jefferson *Függetlenségi Nyilatkozatára* hivatkozva leszögezték, hogy „imádkozunk Istenhez, hogy ez a nemzet... visszatérjen atyái hitéhez, hogy minden ember szabadnak és egyenlőnek teremtett, bizonyos elidegeníthetetlen jogokkal”.⁴ Joseph Fossett leszármazottaiban tehát így értek be azok az elképzelések, amelyek Jefferson 1790-es évekbeli reformtörekvéseit vezérelték, még ha nem is olyan eredményekre vezetett mindez, amit az Egyesült Államok harmadik elnöke eredetileg szándékozott.

Lucia Stanton: *Perfecting Slavery: Rational Plantation Management at Monticello*. (A rabszolgatartás tökéletesítése: racionális ültetvényigazgatás Monticellón) In: Lucia Stanton: „*Those Who Labor for My Happiness*”: *Slavery at Thomas Jefferson's Monticello*. University of Virginia Press, Charlottesville, 2012. 369 o. 71–89.

Lévai Csaba

---

4 Lucia Stanton: *Fulfilling the Declaration: Descendants of Monticello's African American Families*. In: Lucia Stanton: „*Those Who Labor for My Happiness*”: *Slavery at Thomas Jefferson's Monticello*. (Charlottesville, 2012.) 298.

A brit Ipari Forradalom¹ új megközelítésben

A Cambridge University Press 2009-ben egy új sorozatot kezdett „*Új megközelítések a gazdaság és társadalomtörténethez*” címmel. A kiadó honlapján található sorozatismertetésben egy tömör, mégis irányadó sorozatot ígér, mely a legújabb kutatások eredményeit mutatja be úgy, hogy azok elérhetőek legyenek a hallgatók számára is. A sorozatban idáig megjelent négy könyvet vizsgálva, azonnal feltűnik, íróik több egyetemről és több országból származnak, amit, úgy gondolom, erősen pozitív előjelnként kell elkönyvelni. A tárgyalt kötet írója az Oxfordi Egyetem professzora, *Robert C. Allen*, akinek már nem egy alkalommal találkozhatott gazdaság és társadalomtörténeti munkáival a hasonló érdeklődésű olvasó. A szerző már nem ismeretlen a magyar közönség előtt. Magyarul a Világtörténetben jelent meg az angol mezőgazdaság fejlődéséről szóló tanulmánya.² A kötet első kiadása 2009-ben jelent meg, mint a sorozat nyitó darabja.

Tartalmi szempontból a könyv – a sorozat irányvonalát követve – nagymértékben hordozza magában a New Economic History személyiségjegyeit. Kvantifikál és alkalmanként találkozhatunk olyan egyenletekkel, melyekre

1. Allen szinte kizárólagosan használja az Ipari Forradalom terminust az Angliában történő gazdasági és társadalmi változásokra a XVIII. század utolsó harmadától a XIX. század közepéig. Ezért én is igyekszem ekképpen cselekedni annak ellenére, hogy *Rondo Cameron* alapján a könyvet jó példának tartanám az Ipari Forradalom megnevezés legnagyobb problémájának prezentálására, arra, hogy a 1760-as évek után végbemenő változások, egészen a XV–XVI. századra visszanyúló gyökérrzettel rendelkeznek. Az azonban nem elfelejtendő, hogy a könyv csak érintőlegesen szól a Landes által említett XIX. század végén felemelkedő új ágazatokról, (a második hullámról) így a könyv témáján belül talán tényleg nevezhető forradalminak e rövid időszak. Az Ipari Forradalom kifejezést David L. Landes érvelése alapján használom mindenhol nagybetűvel. Rondo Cameron: *A világ gazdaság rövid története*. Budapest, 1998, Talantum Kft.106–108; David L. Landes az elszabadult Prométeusz. Gondolat Kiadó, Budapest 1986.11–12, 16.
2. Robert C. Allen: *Agrárfundamentalizmus és az angol mezőgazdaság fejlődése*. In.: *Világtörténet 1991/ ősztél*, 52–58. Egyéb angol nyelvű művei: *Uő: Farm to Factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution*, Princeton University press, 2009; *Uő: Enclosure and the Yeoman: The Agricultural Development of the South Midlands, 1450–1850*, Clarendon Press, 1992; *Uő: Poverty and Progress in early modern Europe*, in *Economic History Review* vol. 56, 403–43;

sok esetben ferde szemmel nézhet az olvasó, hiszen ez a hazai történetírásban ritkán fordul elő. A matematikai számításokat a kötet fizikai tulajdonságaihoz mérten hatalmas mennyiségű táblázat és grafikon egészíti ki, melyek nagyban segítik a tájékozódásban az olvasót. Az utóbbiakkal kapcsolatban azonban néhány mondat erejéig meg kell állnom, a fekete-fehér kivitelezés miatt azokban az esetekben, mikor nagyobb mennyiségű adatot dolgoz fel, egy-egy részlet követése meglehetősen nehézkes, s bár e bonyodalom orvoslására a szerkesztők a vonalakat jelekkel látták el, ez nem egy esetben csak ront a helyzeten. Úgy gondolom, a táblázatok értelmezése mégsem olyan kilátástalan, mintha a szinttévesztő olvasóknak kellene egy színes grafikont megfejteni, ráadásul ez az eljárás hozzájárulhatott ahhoz, hogy elérhetőbbé váljon a kiadvány.

Ahogy a cím is mutatja, a könyv témája a sokak szerint már végeletekig boncolt Ipari Forradalom, annak is az Angliában végbement „iskolapéldája”. A kötet megközelítése nagyban eltér a Magyarországon felelhető kötetekétől, mintegy bizonyítékaként annak, hogy a téma korántsem olyan feldolgozott, mint ahogyan a köztudat véli. A könyv felosztása mégsem nyújt semmi újat, nevezetesen először a pre-indusztriális gazdaságról olvashatunk, majd az Ipari Forradalomról szóló fejezet következik. A téma hálátlansága itt abban nyilvánul meg, hogy a szerző címeinek és sok esetben alcímeinek is hasonló „hagyományörző” alakot kellett ölteniük, miközben a tartalmában ezek szellemének teljes ellentétével találkozhatunk.

A két fő egység előtt egy rövidebb, bevezető fejezet kapott helyet, melyben a szerző először az Ipari Forradalomhoz szükséges folyamatokat ismerteti. Már ebben a kis részben is számos érdekes információval találkozhatunk, sorra veszi a társadalmi struktúrát, a jogi és alkotmányos hátteret. Kitér arra, hogy a liberális nézet szerint, 1688-at követően, a királyi előjogok visszaszorulása és a magántulajdon fokozott védelme elősegítette az Ipari Forradalom létrejöttét. Allen professzor szerint ez az elmélet több területen kívánnivalót hagy maga után. Azzal mégis egyetért, hogy az említettek valóban megte-remthették az egészséges jogi környezetet az események kibontakozásához. Angliában a magántulajdon biztonsága egész Európához, illetve a Föld más országaihoz viszonyítva is nagy fejlettségi szinten állt végig a középkorban és a kora újkorban egyaránt. Európa egyébként is kiemelkedett a többi kontinenshez képest ezen a téren, ráadásul Nyugaton ez a tendencia erősebbnek bizonyult, mint Keleten. A *David L. Landes* által már korábban hangoztatott példa erre a legszemléltetőbb: Nyugaton jöttek létre a leghamarabb a szabadalomtörvények. Allen ezzel párhuzamosan azonban arra inti az olvasót, hogy a magántulajdon túlzott védelme, mint Franciaországban, már negatív irányba is befolyásolhatta a fejlődést. S hiába voltak az ország jogi intézményei fej-

lettek, amikor a gazdaság még képtelen volt a jelentős fejlődésre, így például az olyan fontos találmányok, mint a Fonó-Jenny képtelenek lettek volna jó hatásfokkal dolgozni.

A következőkben a Tudományos Forradalom miertjét boncolgatja: vajon a modern gazdaságot megelőzte-e a modern tudományosság? A válasza egyértelműen igen, hiszen ahogy példázza, a légnemzés felfedezése nélkül nem válhatott volna elérhetővé az új energia, a gőzenergia kihasználása, mely nélkülözhetetlen adaléka volt az Ipari Forradalomnak. Azt pedig, hogy a tudományos felvilágosodás miért került át Itáliából a szigetországba, azzal magyarázza, hogy a tudományos elméleteket meglehetősen költséges működő technológia formájába önteni, ehhez csak a briteknek volt meg a megfelelő tőkéje.³

Az első központi fejezetben felelegeti a XIX. század óta folyó vitát, amely az angol nép életkörülményeiről és az ezzel egybefüggő népeségváltozásról szól. A vita kezdetén úgy gondolták, hogy a szóban forgó csoportok hasonló körülmények között éltek, mint a kontinensen lakó társaik, ám ezt a feltevést mára már elvetették. Allen szerint a klasszikus tábor elméletét nem szabad száz százalékban eldobni, hiszen a nép életkörülményei valóban nem voltak jók, főleg a mai szemmel nézve. Az igazság azonban az, hogy a brit munkások életkörülményei lényegesen kedvezőbbek voltak nemcsak európai, de ázsiai kollégáikhoz képest is. Ennek bizonyításaként számos igen részletes tényről közöl összehasonlítási alapként. Itt talán legyen elég annyi, hogy míg az 1790-es években egy átlagos angol munkáscsalád napi rendszerességgel képes volt húshoz jutni, addig a csatorna másik oldalán az élelmiszer 95 százalékát valamilyen gabona tette ki, mely a legkisebb eséllyel volt búza. Ázsiában még rosszabb volt a helyzet, ott sokszor csak abban az esetben jutottak állati fehérjéhez, ha valamilyen vízi élőhely mellett éltek. Sok egyébvel egyetemben a bérek értéke is hasonló különbségeket mutatott. A vizsgált városok fizetései összehasonlítását azok ezüstbe való átváltásával teszi lehetővé, ennek alapján megfigyelhető, hogy a londoni munkások megközelítőleg tizennyolcszorosát keresték meg a Delhiben élő társaik fizetésének 1825-ben. A különbség 1575-ben csak négy és fél-

---

3. Allen a Tudományos Forradalmat Galileo Galilei (1564–1642) munkásságának kezdetétől Isaac Newton (1643–1727) haláláig határozza meg. Mégis úgy gondolom, hogy az Ipari Forradalom háttérül szolgáló folyamatot nem szabad ilyen rövid időintervallumba beszorítani. Való igaz, számos tudományos felfedezés és kísérlet történt a korszak során, melyek főleg a légnemzéssel és a mechanikával foglalatostokodtak, mégis, ezek csak részlegesen fedhették le a jövőben feltalált eszközökhöz és eljárásokhoz nélkülözhetetlen kémiai és fizikát. E rövid időn belül végbemenő változások csupán a megalapozását jelenthették olyan tudományoknak, melyek a XVIII. és a XIX. században létrejövő iparágakban jelentek meg. *Simonyi Károly: A Fizika kultúrtörténete, Gondolat Kiadó, Budapest 1983. 165–253.*

szeres volt, s az évek folyamán ténylegesen csak a londoni bérek változtak. A fizetés lényeges, hiszen vásárlóerőt biztosított az embereknek, ami képes volt felpörgetni a gazdaságot. Tehát a családok viszonylag magas bevétele egyértelműen hozzájárult a preindusztriális gazdaságból való kitöréshez. A fizetés önmagában azonban semmit sem jelent, hiszen nem árulja el, mekkora volt az az összeg, melyből képesek voltak megvásárolni a minimális árucikkeket az életben maradáshoz (subsistence basket), vagy esetleg a módosabb életet biztosító „csomagot” (respectability basket). A könyv szerzője rámutat arra, hogy a vizsgált városok munkásai közül (Amszterdam, Bécs, Delhi, Firenze, London, Peking) az európaiaknak szinte mindegyike elérte, vagy meghaladta a módosabb csomaghoz szükséges bevételt a XV. század előtt, ám ez egyre kevesebbnek bizonyult, s Londont és Amszterdamot leszámítva – akik végeredményében stagnáltak illetve túlhaladták ezt –, Pekinggel közösen a létminimum felé csúsztak. A kapott eredmények alapján tehát kijelenthető, hogy az angol családok bevétele több mint elegendőnek bizonyult az önfenntartásra, sőt vagyonuk elősegítette a Vásárlási Forradalom kezdeteinek kibontakozását is. A nagyobb pénzügyi keretből fakadó, megnövekedett vásárlási hajlam több, és jobb minőségű élelmiszert, ruháknak, így jobb közérzetet és egészségesebb körülményeket biztosított a nép számára, ami nagyobb munkabírást eredményezett. A jobb életkörülmények és bevételek lehetővé tették a gyerekek iskoláztatását is. Ennek a folyamatnak köszönhető, hogy 1800-ra azon angol felnőttek száma, akik le tudták írni a saját nevüket, a második helyre emelte az országot (Hollandia után és Belgium előtt) azon a listán, melyen 1500 környékén a sereghajtók között szerepelt. A szerző egyúttal felhívja az olvasó figyelmét, arra, hogy véletlenül se feledkezzen meg a képlet általánosságáról, a szakmunkás természetesen mindig is jobban keresett, mint a képzetlen, a vidéki lakosság körében nagyobb volt az analfabetizmus, mint a városiban.

A XVIII. század fontos folyamata a mezőgazdasági forradalom, amely természetesen nem maradhatott ki a könyvből sem, ebben a vonatkozásban a szerző szembemegy a klasszikus nézettel. Rávilágít arra, hogy a hagyományos elképzelés, mely szerint a bekerítések és modernizáció miatt a népesség kiszorult a mezőgazdaságból, ezért a városokba költözött, túlságosan egyirányú. Fel kell figyelni arra, hogy a modernizáció, ami a proto-indusztriális területeken végbement, különböző okok miatt elszívta az emberi erőforrást vidékről. A parasztok előtt két út állt: vagy modernizációba kezdtek, vagy elhagyták telkeiket, és a megélhetést biztosító városokba költöztek. A modernizáció a mezőgazdaságban nemcsak a kapitalizálódó szektorban ment végbe, hanem a faluközösségek határaitban

is. Egy ilyen modernizációs kísérletezés történt Spelsburyben, melyről röviden olvashatunk a kötetben.

A mezőgazdasági forradalom illetve a magas fizetések és az ehhez viszonyítva kedvező árak mellett, még egy olyan változója maradt az egyenletnek mely legalább annyira, ha nem jobban közrejátszott abban, hogy az angol iparosodás ilyen sikeres volt, ez pedig nem más, mint az olcsó energia. *Martin J. Daunton* átfogó tanulmányában is csak arról esik szó, hogy a szén eleinte a háztartások számára vált jelentőssé. Az egyébként érdekes jelenség mögött, sajnálatos módon így elvész maga a szénkereskedelem alakulásának története. A nagyobb városok ellátása tüzelőanyaggal, már a Tudor-korszakban is jó üzletnek bizonyult, amit ekkor fával oldottak meg. Ahogy köztudott, a felelőtlen gazdaságpolitikának köszönhetően Angliában lassan kivágták az erdőket. London 1600-as 200 000 fős lakossága a század végére elérte a fél-milliót, a lakosság növekedése persze nem ált meg ekkor sem, *Peter Clark* a XVIII. század harmincas éveire már 675 000 lelkesre becsüli a várost. A nagymértékű gyarapodást egyre nehezebben tudták nyomon követni a fával foglalkozó kereskedők, a fahiány dráguláshoz vezetett, aminek a hátterében az említett eseményeken kívül az áru szállításának nehézségei is szerepet játszottak.⁴ A tüzelőanyag-árak oly mértékben megnöttek, hogy Londonnak már megérte az éppen ekkor fellendülő, északkeleti szénbányászat termékét felvásárolni, amire az is rásegített, hogy az olcsóbb vízi szállítás itt szinte teljes úton alkalmazhatták. Hasonló helyzeteket oldott meg az ország többi városa is a szén átvételével. Az addig tehát elsősorban kézműves tevékenységhez használt szén vált a fából lassan kifogyó ország elsődleges energiaforrásává, annak ellenére, hogy Allen rámutat arra is, hogy a kor emberei jól tudták: az új energiahordozó egészségtelenebb, mint az előző volt. A váltás hatásai nem csak a gazdasági életen látszottak meg. Mások mellett meglehetősen nagy benyomást keltő példát prezentál a kötet, melyből kiderül, hogy a szén égési tulajdonságai miatt, a középkori házak nem voltak alkalmasak a fosszilis anyaggal való hatásos felfűtésre, ezért a lakóépületeket az új tüzelőanyag tulajdonságaihoz idomulva kellett felépíteni.

A könyv második nagy egységében, először újabb megvilágításból ismerhetjük meg, miért volt az Ipari Forradalom angol. Az író figyelmének központjában most a mikro és makro találmányok és azok feltalálásának folyamata,

4. Az Angol faanyag hiányát jól mutatják az *I. G. Simons* által összegyűjtött adatok. A *Doomsday Book* által a XI. századi Anglia erdősegeinek méretét átlagosan 15%-ra becsüli. Számokban kifejezve ez 1 955 925 hektár területnek felel meg. Annak ellenére, hogy ezen a területen álló erdősegek mind fagazdaságok voltak, a XVIII. század végére 810 000 hektárra szorultak vissza. *I. G. Simmons: An Environmental History of Great Britain. Edinburgh University Press, 2001. 94, 121.*

illetve annak igénye került. Úgy gondolom, először a terminusokat érdemes egy kicsit jobban szemügyre venni. A makro találmányok (macro inventions), feltalálásának ideje hosszú volt, ám ennek eredményeképpen a feltalált eszköz nagy termelőképességgel rendelkezhetett. Fontos tulajdonságuk, hogy eleinte csak Angliában voltak költséghatékonyak. A mikro találmányok (micro inventions) kisebb volumenű felfedezéseknek tekinthetők, melyeket nem csak a szigetországban hoztak létre. Meglétük, vagy nem meglétük döntő jelentőségű abban a tekintetben, hogy később a makro találmányokat importálni tudja-e az adott ország vagy sem. Sokszor nem is technikai fejlesztésről van szó ez esetben, hanem „természetes” fejlődésről, ésszerűsítésről. Allen szerint, a mikro találmányok tették lehetségessé azt, hogy más országok is importálni tudjanak olyan makro találmányokat, mint a Newcomen-féle gőzgép és mások. Az említett szerkezet például, Watt kondenzátora nélkül, nem terjedhetett volna el a kontinensen, hiszen ez eredményezte a csökkentett energiafelhasználást. Így a kontinensen is hasznosíthatóvá vált az eszköz, hiszen ez előtt a hatékonysága olyan alacsony volt, hogy a csatornán innen még gyermekcipőben járó szénfelhasználást kiszolgáló bányák többsége nem tudta volna ésszerűen alkalmazni. A kétféle találmány-típus viszonya azonban koránt sem ilyen egyszerű. Lényeges különbség a kettő között, hogy a mikro találmányok a legtöbb esetben lokális tapasztalaton, akár több feltaláló tapasztalatcseréi alapján jöttek létre. Ez nagymértékben csökkentette a költséget, hiszen a kísérletek több emberre oszlottak szét. Ezzel szemben a makro találmányok az ipari tapasztalatok, a nagyobb tőke és az önálló munka szüleményi, melyek gyakran az Angliában széles körben és olcsón elérhető alapanyagokra épültek.

A találmányok szükségességét az „olcsó energia – magas fizetés” páros segítségével közelíti meg. A szerző szerint a kettő hatására, a brit ipar egyre ösztönzőbbé vált a találmányok iránt, hiszen maguk a találmányok is közrejátszottak abban, hogy a bérek emelkedhessenek és az üzem illetve fűtőanyag árak csökkenhessenek. A már meglévő technológiák tökéletesítése, kiegészítése is pozitív hatást gyakorolt a folyamatra, amit nem más, mint a viszonylag magas fizetésen élő népesség tudott finanszírozni, méghozzá a vásárlói potenciáljával.

A mű keretein belül két kiemelten fontos találmányról, illetve a pamutipar fejlődéséről van szó részletesen, ami, úgy gondolom, határozottan érdeme a könyvnek. A három fejezet jól példázza, hogy egészen az olyan egyszerű ésszerűsítéseken keresztül, mint a Fonó Jenny, az olyan ötletkölcsönzés felhasználásával végbevitt felfedezéseken át, mint a koksz előállítás, egészen az atmoszférikus gőzgéphez hasonló nagy volumenű találmányokig, mekkora változást tudott eredményezni egy fejlesztés. A fejezetek hasonlóképpen épülnek fel, először a találmányok történetével találkozhatunk, majd pedig

egy számos kérdésből álló kérdéscsokor elemzése következik. A kérdések főleg az eszközök keletkezésének körülményeire és annak alkalmazhatóságára irányulnak, miközben a fejlődésükről, illetve fejlesztésükről is szó esik. A válaszok érdekesítő értekezésekké váltak, melyek következtében újabb, kevésbé ismert találmányok is helyet kaptak. A szakirodalom a legtöbb esetben alaposnak mondható a feltalált eszközök tekintetében, és csak ritkábban maradnak el olyan lényeges találmányok, mint a Richard Trevithick-féle magas nyomású gőzgép, melyet egy évvel később a feltaláló a lokomotívjához is felhasznált, és még inkább ésszerűsítette a szénfelhasználást. Természetesen a kisebb részt kitevő szakkönyvek fölött sem szabad pálcát törni, ám sajnálatos módon nem ritka, hogy az energiaforrás területén a Watt kondenzátora után elvarrottak tekintik ezt a szálát. Az energia témájánál maradva, egyes esetekben találkozni lehet olyan könyvekkel is, melyek azt sejtetik, hogy a gőzgép, 1769-es fejlesztése után, gyorsan szétterjedt a szigetországban. Allen könyve erélyesen kiemeli, hogy a 1830-as évekig a szél és a vízenergia dominált az angol iparban, miközben maga a gőz csak feltörőben volt. A szakirodalom nagyobbik hányada azonban elköveti a hibát, melynek köszönhetően az ilyen és ehhez hasonló lényeges információk elsikkadnak, mivel egy semmibe vesző bekezdésben vagy egy egyszerű mondatban kapnak csak helyet. A tárgyalt könyv sok esetben korrigálja ezeket, és számos egyéb lényeges, ám korábban mostohán kezelt találmányt és információt hoz a felszínre, melyek nélkülözhetetlenek az Ipari Forradalom globális nézőpontját tekintve.

A találmányok után, feltalálóiuk kerülnek vizsgálat alá. Velük kapcsolatban kulcsfontosságúnak tekinthető az Ipari Felvilágosodás folyamata. A már említett Tudományos Forradalom csak az eszközt adta meg ahhoz, hogy az iparban létrejött fejlődés megvalósulhasson. A tudományok fejlődése biztosította a lehetőséget az embereknek ahhoz, hogy a technikát előremozdíthassák. Ahogy *Joel Mokyr*, az elmélet megfogalmazója írja: „Az Ipari Felvilágosodás, bizonyos értelemben ésszerű folytatása a Tudományos Forradalomnak, más módon”.⁵ Az Ipari Felvilágosodásban a feltalálók voltak azok, akik a tudományok új eredményeinek kihasználásával újabb és újabb módokat találtak a termelés növelésére, illetve a már létező eszközök költséghatékonysági mutatóinak javítására. A szerző vizsgálata e téren a következőképpen épül fel: hetvenkilenc feltalálót vizsgált meg, azonos kérdéskörök szerint. Milyen társadalmi háttérrel rendelkeztek ezek a feltalálók? Milyen kapcsolatuk volt a tudományos élettel? Volt-e tapasztalatuk, kísérleteztek-e abban az ágazatban ahol sikert értek el? A hetvenkilencből hatvanhét feltaláló családi háttere

---

5. Idézi Allen, Joel Mokyr a *The Enlightenment Economy: An Economic History of Britain 1700–1850* című kötetéből.

ismert, ebből megtudható, hogy legkevésbé a munkás és a falusi (cottagers) csoportok fiai váltak feltalálók. Ezzel szemben a boltos, gyártulajdonos és kézműves családból származók közül nagyobb eséllyel kerültek elő technikai felfedezők. Nem csak az előbbieket, más csoportok részesedése is hasonló tendenciát mutat. A nem agrárkörnyezetből származó és nagyobb bevétellel rendelkező személyek váltak inkább alkalmassá arra, hogy feltalálókat neveljenek ki maguk közül. A második kérdéssel kapcsolatban három csoportot alakít ki méghozzá úgy, hogy kiderül, milyen kapcsolata volt a feltalálóknak a felvilágosodással. Az eredmények szerint, a biztosan kapcsolatot tartók, alig haladták meg azok számát, akiket nem érintett meg a tudományos világ. Sajnos a minta hiányos, hiszen hét személyről nem lehet tudni, hogy álltak ez esetben, mégis sokatmondó, hogy a feltalálók közül 44,5 százalék nem sorolható be a tudományosan felvilágosodottak közé. Egészen más a kép, amikor annak a megválaszolására tér át, hogy a feltalálóknak volt-e tapasztalata abban az ágazatban, amelyben sikeresek voltak. Hetvenkilencből negyvenkilenc feltalálóknak volt tapasztalata az adott ágazatban, ami elősegítette annak fejlődését. Három személy ellenben tapasztalati munka nélkül ért el sikereket, végül a fennmaradó huszonhét fő a „nem ismert” kategóriába került. A példa jól mutatja, hogy a legnagyobb valószínűséggel a feltalálók többsége számos kísérletet hajtott végre és szerzett tapasztalatot egy területen, mielőtt sikerült valamit feltalálnia. A huszonhét fős csapat a források miatt alakult ki, Allen úgy gondolja, ők is az előző halmazhoz tartoznak, azonban nem lehetett egyértelműen eldönteni tapasztalataik folyamatát. Nem úgy, mint a fennmaradó három személynek, akikkel kapcsolatban felmerülhet az a kérdés, hogy hogyan lehet feltalálni valamit kísérletezés nélkül a tárgyalt századokban? A megfigyelés volt az, ami a kísérletezést fel tudta váltani egyes esetekben. Így cselekedett John Lombe amikor ipari kémkedésre adta fejét, vagy Henri Beighton amikor Newcomen gőzgépére biztonsági szelepet tervezett. A feltalálók teljes listája szerepel a fejezet utolsó oldalain, sajnálatos módon a kereszt- és utónevek mellett csak az szerepel, hogy kit milyen ágazatban tartanak számon mint feltalálót. A szerző megemlíti ugyan a Dictionary of National Biography-t mint a személyek bővebb életrajzát tartalmazó sorozatot, ám ennek kötetei Magyarországon nehezebben elérhetőek. Allen könyve nagyobb eszmei – s ez által nagy valószínűséggel anyagi – értéket képviselhetne, ha ezt a táblázatot a szerző teljesebb mértékben kihasználja munkája során. A legkedvezőbb, úgy gondolom, az lett volna, ha az említett életrajzi gyűjtemény más forrásokkal való összevetése során egy olyan táblázat keletkezik, mely a már szereplő adatokon túl, a feltalálás idejét, helyét, és tárgyát (esetleg annak rövid leírását) is közölné. Ennek hiánya azért sajnálatos, mert e könyv sokkal nagyobb eséllyel érhetőbb

el a Föld bármelyik részén élő magánszemélynek, mint a több tíz kötetből álló hatalmas életrajzi sorozatok. Ráadásul a megvalósult táblázat így csak arra alkalmas – természetesen a hetvenkilenc feltaláló valódiságának bizonyításán túl – hogy olyan nevekkal ismerkedjünk meg, melyeket sokszor még a könyv is csak e keretek között említ.

Az összefoglalást rövidere fogva, Allen munkássága a New Economic History stílusjegyeinek köszönhetően számos grafikonnal, ábrával és nem ritkán olyan egyenletekkel ismerteti meg az olvasót, mely az általam felhasznált irodalom legtöbbjében hiányzott. Magának az 1960-as években létrejött diszciplína szemléletének bemutatására is jól alkalmazható a kötet, bár úgy gondolom, ezen ábrázolásmód az angolszász területeken sokkal természetesebben hat ahhoz, hogy ott ezt pozitívként könyvelhessék el. A stílusjegyeket leszámítva is kiemelendő, hogy a szerző számos esetben mutat rá olyan lényeges eseményekre, melyek máshol kimaradtak vagy elvesztek a sorok között, ráadásul teszi ezt úgy, hogy a címben szereplő globális nézőpontot valóban alkalmazza. Ez lehetőséget nyújt azok számára is, akik Anglia előnyét nemcsak a nagy első, Franciaország és Hollandia szemszögéből szeretnék látni, hanem a távoli Kelet-, vagy Közép-Európa nézőpontjáról is tájékozódni. A globális jelző természetesen nem csak földrajzilag értelmezhető a könyvvel kapcsolatban, hiszen a tárgyalt témát a fizikai kötöttségek engedte lehető legtöbb szempontból vizsgálja. Mindazonáltal, e könyvnek is vannak hiányosságai. Itt elsősorban arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a társadalom változásait elhanyagolja, amit, úgy gondolom, a témával kapcsolatban nem lett volna szabad megtenni, még akkor sem, ha ezt a közgazdasági nézőpont kényszeríti ki. E mellett a természet illetve a környezet, mint történelemformáló erő elhagyása általános jelenség, mely e könyvben sincs másképp, ezzel kapcsolatban a szerző a gazdaság vérkeringésének is tekinthető közlekedést, és a Közlekedési Forradalmat is elhanyagolhatónak tarthatta, hiszen erről is csak minimális információkat közöl, elszórva a kötetben.

A sorozat – ez esetben legalábbis biztosan – nem okoz csalódást, hiszen a könyvvel kapcsolatban betartotta amit ígért, valóban tömör és új kutatási eredményekben bővelkedő kötetet adott ki, mely az érdeklődő olvasó mellett a szakembereknek is érdekfeszítő órákat nyújt.

Robert C. Allen: *The British Industrial Revolution in Global Perspective*. (A brit Ipari Forradalom globális nézőpontból) Cambridge University Press, Cambridge, 2009. A *New Approaches to Economic and Social History* sorozat első kötete.

Káli Róbert

Az üregi nyúl, avagy a modern Japán politikai gazdaságtana

Pieter S. de Ganon, New York déli kerületi törvényszékének bírása egy igen érdekes gazdasági próbálkozásról ír, amely Japánban zajlott le az 1870-es években. Fő célja természetesen egyéni haszonszerzés volt, és tulajdonképpen a laissez-faire elvet próbálták ki a gyakorlatban. A japánok addig gypopot fontak, rizst termeltek és szesámolajjal kereskedtek, ám ekkor felvetődött, hogy követniük kellene Britanniát, ahol *Adam Smith* és *John Stuart Mill* elmélete alapján, az állam beavatkozása nélkül, a szabadkereskedelmi gazdaságpolitika segítségével komoly gazdagságot halmoztak fel. A Meiji császár és a kormány felhívta a japán népet, hogy dolgozzanak, kereskedjenek a nemzet gazdaságának felvirágoztatása érdekében. Ekkor – talán a biztatás nyomán – valóságos nyúlmánia tört ki az országban: mindenki, szegény és gazdag nyulat vásárolt, tenyésztett, árusított. A tanulmányból sajnos nem tudjuk meg, konkrétan ki, vagy milyen körülmény indította el a folyamatot, az bizonyos, hogy igazi „nyúlőrület lángolt fel a teaházakban, borospincékben... gyors üzletek köttettek az utcasarkokon, nyilazó bandákban és templomokban”. (238. o.) Rajongók alapítottak „nyúltenyésztő egyesületeket”, szórólapokat és fametszeteket készítettek kedvenc állataikról. A nyúltenyésztés óriási jövedelmeket hozott egyes csoportoknak. Az eszelős lelkesültséget és a spekuláns örületet látva a *New York Times* újságírója a „nagy nyúlmániát” a hollandok „jácintdelíriumához” hasonlította.¹

A nyúlszenvedély az 1880-as évekre lecsillapodott, a laissez-faire elv iránt kételyek támadtak, és a brit liberalizmus egy évtizede után a német dirigisme (az állam irányító szerepének elve) kezdett hatni a japán gazdaságpolitikában. Ezt a fordulatot több ok váltotta ki: a japánoknál tulajdonképp-

---

1. Az első tulipánhagymákat Angerius Gislénus Busbequius isztambuli nagykövet, a leideni egyetem professzora Törökországból vitte magával és honosította meg Hollandiában 1593-ban. A tulipántermesztés hamarosan hatalmas üzletággá lett, egy-egy értékes hagyma valóságos vagyont ért. A tulipánőrület csúcsa 1633–37 között volt, 37-ben aztán összeomlott a spekulációs piac. A virághagyma ára a töredékére csökkent, sokan elvesztették a vagyonukat. (The New Encyclopaedia Britannica, The University of Chicago, 1992. 15. kiadás 33. o.)

pen hagyomány volt az állami beavatkozás; továbbá el akarták kerülni az iparosítás Britanniában tapasztalt súlyos költségeit; és emellett ekkor már vonzónak találták a porosz gazdasági, politikai helyzetet. E megállapításokhoz szerzőnk még hozzátéveszi, hogy a japánok a nyúltenyésztés kapcsán kiábrándultak a laissez-faire elvből, az önszabályozó gazdaságból. Megcáfolva látták Adam Smith tételét, mely szerint az egyén haszna a társadalom hasznává változik, vagyis automatikusan bekövetkezik „az érdekek harmóniája”. Nem következett be, így történt, hogy a nyúlőrület bizalmatlanságot váltott ki a japánokból a klasszikus közgazdaságtan elvei iránt, még mielőtt széles körben bevezették volna azokat.

Egy szerző szerint az 1870-es évek előtt nem élt üregi nyúl Japán területén. Ez nem igaz, évszázadok óta őshonos volt, azonban a külföldről, San Francisco-ból, Itáliából, Britanniából behozott példányok újdonságot jelentettek. Már 1872-ben nagy pénzforgalmat keltettek a tokiói piacon, de nem annyira a húsáért vették, mint inkább a gyűjtők, „műértők” vásárolták. A versengő „nyúlesztéták” társaságokat alapítottak, összejöttek a teaházakban és „nyúl-szépségsversenyeket” rendeztek. Ezeken nem a tenyésztési eredmények számítottak, hanem a fizikum, az arányok különlegessége, a színek, a foltok a nyuszik bundáján, vagy a rendkívül hosszú fül, nagy szem. A természeti ritkaságok kultusza egyébként nem volt új Japánban, már a XIX. század elején rendeztek hajnalka virágból kiállítókat, versenyeket.

A szerző bemutat egy 1873-ban nyomtatott lapot, amelyen a nyúlkereskedők nevét sorolták fel, külön oszlopban a versenyzők, külön a döntőbírók, támogatók és védnökök nevével. A nevek sorrendje egyúttal a rangok sorrendjét is érzékelteti a sakéktól a gazdagokig. Míg Hollandiában a tulipánkereskedők a felsőbb rétegekhez tartoztak, a nyúltársaságok tagjai egyszerű emberek voltak: riksahúzó, édességárosok, alkalmi munkások, bordélyház-tulajdonosok Tokio munkás és kispolgári rétegeiből. Általában a belvárosban és a kereskedő kerületekben laktak. Feltűnően hiányoztak a nyúlegyesületekből a politikai, közigazgatási központ és a valódi arisztokrata kerületek lakói.

A védnökök ellenben gazdagok voltak, a városközpontban laktak, újságot adtak ki, és például „Hosszú Fül” Ashizawa és társai egy tokiói templomban sírhelyet építettek az elpusztult nyulaknak, emlékükre az ünnepségen szakét és édességet fogyasztottak, kabuki darabokat játszottak. Az ünnepségre ezer yent költöttek, ami óriási összegnek számított a Meiji-korszak elején. E gazdag embereket a nyúlmánia érzelmi és esztétikai szálakkal kötötte össze más műértőkkel, és kereskedelmet, piacot hozott számukra.

1873-ra az esztétikai élvezet egyre inkább profithajszolásá váltzott. A nyulak gyorsan szaporodtak, és viszonylag kis beruházással nagy haszonnal lehetett szert tenni. A nyúlmania felerősödésében igen jelentős szerepe volt a sajtónak. A modern japán újságírás a kormány támogatásával éppen ebben az időben indult hódító útjára. Az újságok közölték a nyúlárakat, és akárcsak ma, már akkor is szerepet vállaltak a kereslet és a spekuláció irányításában. Egy szemtanú leírása szerint az árusítás inkább aukció volt, az egyszínű nyulak gyorsan és olcsón elkelték, a különleges színűekért vagy hosszú fülükért viszont igen magas árat fizettek. Az árak persze változóak voltak, és ha nincs is mindenről pontos adatunk, azt tudjuk, hogy míg egy alkalmi munkás 0.2 yent, egy ács 0.4 yent keresett naponta, addig a San Franciscó-ból hozott nyulak darabja 70 yenért kelt el, sőt a legdrágábbakért 100 yent fizettek. Némely nyulak több jövedelmet hoztak az eladóknak, mint az átlagember egész évi keresete. A nyúlárak túlzóak lettek, gazdaságilag indokolhatatlanul magasra szöktek.

A nyúldivat, persze, nem csupán valamiféle örület volt. A németalföldi tulipánmániához hasonlóan ez is kultúrát teremtett, dalokat, festményeket, rajzokat készítettek a nyuszikról, nyomtatott lapok százait terjesztették. Egy röplapon gúnyos rajzzal azt érzékeltették, hogy a nyúlkereskedelemben forgó rendkívül magas összegek éppen úgy rablásnak számítanak, mint az országúti rablók tettei. 1873-ban már a kifejezett bűnözés is megjelent az állatokkal kapcsolatban. Egy embert például azért tartóztattak le, mert értéktelenebb fehér nyuszikat sárgára festett, hogy drágábban adhassa el. Egy szolgagyerek pénzt akart lopni a főnökétől, hogy nyulat vehessen. Amikor a főnök felesége rajtakapta, megpróbálta megölni az asszonyt. Egy gyilkosság meg is történt: egy apa és a fia nem tudtak megegyezni, mennyit kérjenek a nyúlért, és amikor egy éjszaka az állat eltűnt, egymást hibáztatták, és a fiú megölte az apját.

A hatóságok kezdték megelégni a nyúlkereskedelemből kapcsolódó sok visszaélést, csalást, korrupciót. 1873 januárjában Tokió előjáróságának kormányzója, Ōkubo Ichiō rendeletet adott ki, amely szerint meg kell állítani a korrupció melegágyaiként működő nyúlegyesületeket. Egy ideig úgy tűnt, valóban csökkent az egyesületek száma, de hamarosan kiderült, csak illegálisba vonultak, titokban találkoztak, és a nyuszikat lefedett teás kosarakban szállították. Ezután már ezeket a kosarakat is ellenőrizték a rendőrök. Erre a nyúlkereskedők külföldieket vontak be a társaságaikba, ezzel területenkívüliséget nyertek, és folytathatták a tevékenységüket. Ōkubo áprilisban újságcikket tett közzé, amelyben figyelmeztette a japánokat, hogy az idegenek becsapják őket, értéktelen állatokat adnak el nekik. A szabad

kereskedelem alapvető jog - folytatja Ökubo -, de a kormánynak most már meg kell akadályoznia, hogy a tudatlan népet megalázzák a külföldiek. A New York Times ezt írta: „A japánok annyira odáig vannak a spekulációért, mint a legkeményebben dolgozó bróker a (San-Franciscó-i) California utcában.” (251.o.)

Ekkoriban sokan foglalkoztak a civilizált nemzet fogalmával, és a nyugatiak felfogása szerint ehhez hozzátartozott a gazdasági prosperitás és a szuverenitás. Japán vezetői elfogadták a Nyugat elveit, és arra törekedtek, hogy civilizálttá, felvilágosulttá tegyék nemzetüket. Abban reménykedtek, hogy újratárgyalhatják az 1850-es egyezményt, amely területenkívüliséget biztosított a nyugati hatalmaknak Japánban, és rájuk ruházta a vámtarifák megállapítását. A nyulakra pazarolt idő és pénz rossz benyomást keltett a szigetország lakóiról, de a nyúlörületnek volt még egy árnyoldala: a nyúl (és más cikkek) behozatala sok pénzt kivitt az országból, félő volt, hogy teljesen kimerül Japán nemesfém-készlete. Kanada viszont éppen az eladott nyulaiért kapott japán arannyal akarta stabilizálni a gazdaságát.

Vajon miért nem tiltotta be Ökubo erősebben a nyúlkereskedelmet? A szerző szerint azért, mert a tudósok, hivatalnokok egyaránt teljes meggyőződéssel a laissez-faire elv hívei voltak, ezt tekintették Japán felvirágzása sine qua nonjának. Smith és Mill forgalomban lévő politikai, gazdasági tanulmányai az egyén szabadságát hirdették. A Tokugawa-rezsimet felváltó Meiji-elit az 1870-es években már úgy vélte, az egyén szabadságához hozzá tartozik a szabad kereskedés belföldön, és a védővám a külföldi árukkal szemben, azaz a brit példa nem idealista, hanem utilitarista követése.

Négy hónappal Ökubo hatástalannak bizonyult tiltó rendelkezése után egy Suzuki Seikichi nevű ember petíciót nyújtott be a kormánynak azt kérve, tereljék helyes útra a nyúlörületet. Nem tiltást javasol, hanem szabályozást: létesítsenek hivatalos kereskedő állomásokra, és adóztassák meg a kereskedést. A beszedett adót pedig fordítsák vissza a nyúlkereskedelembé. Vagyis ne közvetlen beavatkozással, hanem szervezéssel irányítsa az állam a tevékenységet. Az állam elutasította a javaslatot mondván, nem távolodik el a laissez-faire elvtől. A kormánynak ez a merevsége túlzónak tűnhet, de figyelembe kell vennünk, hogy etatizmusa miatt sok támadást kapott az angol nyelvű újságoktól. Ezek az újságok pedig létfontosságú, a világra nyíló ablakok voltak Japán számára, melyeken a brit liberalizmus levegője áradt be a szigetországba. A Nagasaki Express, a Japan Weekly Mail egyaránt arra szólította fel a kormányt, ne avatkozzék be az alattvalók dolgába, hiszen „A tapasztalat végső soron azt mutatja, hogy eddig a kormány laissez-

faire iskolája volt a leghatásosabb és legjótékonyabb...” (255. o.) Ne szabályozza az emberek működését, s akkor gazdagságot teremtenek, amely a társadalom javára válik. Megjegyzendő, hogy még a brit közgazdászok sem voltak egy véleményen a laissez-faire politikát illetően, például nem javasolták a gyerekek és a betegek esetében. Mindenesetre a Meiji-rendszer igyekezett elkerülni a nyúlkereskedelem szabályozását. Ökubo Toshimichi belügyminiszter a „gyenge akaratú” japánokat a nehéz, ipari munkához akarta volna hozzászoktatni. A gond az volt, hogy közben hogyan védjék meg a szakértelemmel rendelkező idegen üzletemberektől a japán népet. A nyúltenyésztés fordulatot hozott: már nem egy alkalmatlan népet kellett megvédeni a gazdasági tevékenységtől, hanem a gazdagságot az emberek hozzá nem értésétől.

Ekkor egy újabb javaslat érkezett egy helyi kormányzótól a nyúlkereskedelem betiltására. Őe Taku arra hivatkozott, hogy lám, még Britanniában, a legliberálisabb országban is betiltották a veszélyes tevékenységeket, például a kutyaviadalokat, a prostitúciót és a szerencsejátékot. A kormány azonban hajthatatlan volt, kitarzott a be nem avatkozás politikája mellett. Ökubo ekkor erőlyesen lépett fel: a nyúltulajdonosoknak be kellett jelentkezniük az illetékes hivatalban, és havonta nyulanként egy yen adót kellett fizetniük. Ez az összeg tönkretette a kis tulajdonosokat. A nyúlhús hamarosan eltűnt a boltokból, illetve megdrágult, ugyanakkor a tenyésztők kétségbeesetten igyekeztek túladni az állatokon. Ha ez nem ment, szabadon engedték őket, vagy a csatornába kergették, leölték őket. Hamarosan nyúlszőrmevel díszített kabátokat, kalapokat árultak tömegével.

A nyúlpiac azonban csak kis időre omlott össze. A felszín alatt, titokban továbbra is nagy tömegekben tenyésztették, adták-vették az állatokat, ám óriási mértékben omlott az adócsalás. Komikus hajszá kezdődött az állományokat felkutató rendőrség és a tulajdonosok, kereskedők között. Aki lebukott, az börtönbe került, és fizethetett. A nyúl ára újra elérte az adórendelet előtti szintet, és a kereskedés volumene is a régi lett. Az újságokban Fukuzawa Yukichi a laissez-faire védelmében emelt szót, a Tökyö nichichi című újságban azt írták, hogy a nyúlkereskedelmet engedélyezni és megadóztatni ugyanolyan, mintha a szerencsejátékot és a tolvajlást engednék, csak megadóztatnák. És egyáltalán: a rizsnek miért mehet le és fel az ára, a nyúlnak pedig miért nem. Ogawa Tameji szerint egyfelől a nyúl árucikk, nem szerencsejáték, másfelől ha Britannia megadóztatja a veszélyes árucikkeket, például az alkoholt, Japán is megteheti a nyúltenyésztéssel, mivel ez is veszélyesnek bizonyult, hiszen az emberek elhanyagolják a

rizstermelést a nyulak miatt. Ogawa a japán kormány szelektív *laissez-faire* politikája mellé állt, és kétségbe vonta, hogy az egyén gazdagodása a társadalmat gazdagítja. A szabadjára engedett kereskedés károsíthatja a társadalmat. Ezek a megállapítások azt jelezték, hogy Japán már nem tart ki a liberalizmus mellett annyira következetesen, mint korábban.

1877-ben kolerajárvány tört ki Japánban. 7 év alatt 250 ezer ember betegedett meg, és 150 ezer vesztette életét. Robert Koch 1883-ban fedezte fel a kolera vírusát, az előtt nem értették a betegséget; azt gondolták, az életenergia szakadt meg az emberekben, vagy lelki eredetű a baj. Sokan a nyulakat okolták, még inkább a szagukat, a fertőzött levegőt, a betegséget terjesztő miazmát. A hatóságok ezért kitiltották az emberi lakóhelyek közeléből a vágóhidakat. Az éttermeknek, piacoknak az állati belsőségeket meghatározott helyekre kellett szállítaniuk. Elrendelték a vécék fertőtlenítését is. A betegeket elkülönítették, egész falvakat zártak körül. Már maga a nép is követelte, ne engedjék, hogy az emberek a szobájukban tartsák a büzlő nyulakat. 1880-ban Tokióban a tehén- és disznó-tartás tilalmát minden háziállatra kiterjesztették. Ekkorra azonban a nyúlmánia már véget ért. Amit a rendeletekkel nem tudtak elérni, azt beteljesítette a kolera „láthatatlan keze”.

1881-ben nyuszi-kiállítás rendeztek Tokióban, ám ezúttal már nem vették haza hobbiállatnak, hanem levágták, húsát elfogyasztották, bundáját feldolgozták. A Yomiuri című újság azt írta, mindig is így kellett volna a nyulat felhasználni, mert az állatok levágásából a nemzet gazdagodik. Az állam egy darabig nem támogatta ezt az új iparágat, majd csak 1890-ben oldottak fel minden tilalmat a nyúltenyésztéssel kapcsolatban. Gustav Émile Boissonade francia ügyvéd, aki a jogrendszer reformjában a japán kormány tanácsadója volt, azt hirdette, a nyúltenyésztés hasznot hajtó mellékfoglalkozás lehet a parasztok számára, ezért támogatni kell. Ezután már hivatalosan bejegyzett egyesületek foglalkoztak a nyulakkal, és textilgyáraknak, kalap- kesztyűkészítőknak adták el a szőrmeiket. Alaposan megváltozott tehát a társadalom nyulakkal kapcsolatos szemlélete: a korábbi kedvenceket, az érzelmi kötődéssel szeretett állatokat most már kifejezetten ipari és kereskedelmi célokra szaporították, és meg voltak róla győződve, hogy ezzel Japán nemzeti gyarapodását, korszerű, civilizált gazdaságának fejlődését szolgálják.

A kínai-japán (1894–95) és az orosz-japán (1904–05) háborúkban télen nagy szükségük volt a japán katonáknak a nyúlszőrmével bélelt meleg ruhákra. Amikor a japán felhozatal már nem volt elég, akkor Ausztráliából importáltak, ahol meg éppen az emberi megélhetést veszélyeztették a min-

dent lelegető, rettenetesen elszaporodott nyulak.² A japán kormány ezután támogatta a nyúltenyésztést úgyannyira, hogy 1939-ben már az USA-ba szállítottak nyúlzsörmét.

A tanulmány szerzője felidézi Hanfeizi (kb. i. e. 280–233) elméletét, amelyben a kínai bölcs kétezer évvel Adam Smith előtt megállapította, hogy az ember a saját érdekében, a saját hasznára cselekszik, és nem az ész vezeti, hanem az étvágy. Azonban míg Smith szerint az egyén szabadsága a társadalmi rend fenntartásának eszköze, addig Hanfeizi szerint a saját javát hajszoló ember szükségszerűen szemben áll a köz érdekével. Ha a kormányok szabad kezet adnának a népek, abból társadalmi széthullás, káosz keletkezne. Szigorú és büntető törvényekre, nem laissez-faire politikára van szükség ahhoz, hogy megbabolázzák az egyéni passziókat, s fenntarthatják a rendet, biztosíthatják a nemzet prosperitását. Japán gazdaságpolitikája az 1890-es évektől egészen a II. világháborúig - azzal, hogy központi irányítás alá vonta az ipart, a munkát, a nemzeti célok alá rendelte az egyéni szükségleteket - sokkal inkább Hanfeizit követte, mint Adam Smith-t. Japán az 1890-es években az etatizmus felé fordult. Az 1870-es évek nyúlmániájának az volt a tanulsága, hogy a laissez-faire politika nemhogy sikert hozott volna, inkább veszélybe sodorta az ország emelkedőben lévő gazdaságát. Miközben a haszontalan nyulak ára felszökött, az emberek az energiájukat, pénzüket abba fektették, elvonva azokat a hagyományos termeléstől, világossá vált, hogy maga a piac nem teremt rendet. Japánban megrendült a bizalom a Smith által leírt láthatatlan kézben, nem hittek többé abban, hogy a gazdaság irányítását rá kell hagyni az emberekre. Ez a bizalmatlanság ma is eleven Japánban – és egyre erősebb a világon, tegyük hozzá.

Pieter S. de Ganan: Down the Rabbit Hole: A Study in the Political Economy of Modern Japan (A nyúltenyésztés mélyére nézve – Tanulmány a modern Japán politikai gazdaságtanáról) Past and Present, 213. szám, 2011. november, 237–266.

Fodor Mihályné

---

2. Bár az üregi nyúl őshonos volt Ausztriában, 1859-ben Thomas Austin tenyésztési céllal vitt be a birtokára nyulakat. Az 1870-es években már számos tenyészhely létezett, ám hamarosan elszabadult a pokol. A nyulak rendkívül gyorsan szaporodtak, és mindent lelegettek. Egyetlen nőstény után 2 év alatt már tízezres a szaporulat. Nem maradt lelegető a finomgyapjas tenyésztett juhok számára. Az emberek mindent megtettek ellenük, még myxomatózis vírussal is megfertőzték őket, de ez a betegség igazán hatékonyan csak a szűnyogcsipések útján terjedt, és csak a II. világháború után sikerült gátat vetni a nyúlinvázióknak. (264. o.) The Australian Encyclopaedia, Australian Geographic Pty Ltd., 1996. kiadás, 7. kötet, 2532–2534.

JELENKOR

1915, egy népirtás krónikája

Amikor az első hírek külföldre jutottak, a nemzetközi sajtó rengeteget foglalkozott az 1915. április 24-én kezdődött örmény népirtással. *Emanuele Aliprandi*, a római örmény közösség honlapján megjelenő *Akhtamar* című folyóirat főszerkesztője könyvében a korabeli olasz nyelvű sajtóviSSzhangot dolgozta fel.

A bevezetésben Aliprandi a népirtás tagadásának a történetét foglalja össze, és megállapítja, hogy a világ nem emlékszik az első XX. századi népirtásra. Törökország a mai napig nem ismerte el hivatalosan a népirtást és bírálja azokat a kormányokat, amelyek elsimítették. Aliprandi emlékeztet rá, hogy 1915-ben az egyetlen tömegtájékoztató eszköz az újság volt, és bemutatja az olasz sajtót. A népirtás előzményeinek leírása után ismerteti kutatási módszerét, majd a sajtóviSSzhang ismertetése következik az eredeti újságcikkek idézése és kommentálása formájában. A kötet végén laponként és kronologikusan összeállított cikkmutatót találunk, majd a függelék, az utószó és a bibliográfia következik, végül köszönetnyilvánítások zárják a kötetet.

A szerző úgy véli, hogy lényegében két ok készítette a török kormányt az örmények kiirtására. Egyrészt etnikailag, nyelvileg és vallásilag különböztek a többségtől, másrészt az I. világháború előestéjén Törökország súlyos válságban volt. A modernizációra törekvő ifjútörök mozgalom kezdetben toleráns volt a kisebbségekkel szemben, a líbiai és balkáni vereségek hatására azonban radikális fordulat következett be ideológiájukban. Nem volt többé szükség a toleranciára, ennek helyébe az egységes török nemzetállam megteremtésére törekvő nacionalizmus lépett. Az első örményellenes pogromok 1894 és 1896 között zajlottak és 300 ezer áldozatot követeltek. Egyes történészek szerint a pogromok célja az örmények megfélemlítése volt. 1909-ben a kilikiai Adanában 30 ezer örményt öltek meg. Amikor 1913-ban az ifjútörökök bevezették a katonai diktatúrát, már elkészült a népirtás terve, és az I. világháború kitörésével a kedvező pillanat is elérkezett a végrehajtásra. Aliprandi ebben a részben ír a népirtás szakaszolásáról

is. Először az örmény értelmiséget fejezték le, utána több mint 300 ezer örményt hívtak be katonai szolgálatra, majd leszerelték és legéppuskázták őket. Néhány hónappal később ez a sors várt a Berlin-Bagdad vasútvonalon dolgozó munkásokra is, ezért tiltakoztak a munkaerőhiánytól tartó német mérnökök. Az örmény lakosság többi részét a szíriai sivatagba deportálták. Útközben kurd lovasok és erre a célra szabadon engedett köztörvényes bűnözők támadták őket. A népirtásnak mintegy másfélmillió áldozata volt.

Az előzmények ismertetése után Aliprandi a népirtásról szóló hírek terjedését pozitívan vagy negatívan befolyásoló tényezőket veszi sorra. Elősegíthette a hírek terjedését a népirtás súlyossága, az olasz–örmény kapcsolat, valamint az a tény is, hogy Törökország Olaszország ellensége volt. Az is pozitívan hathatott, hogy sokan a kereszténység „előretolt hadállásaként” tekintettek az örményekre, hiszen Örményország lett a világ első keresztény országa 301-ben. Negatívan befolyásolhatta a hírek terjedését a távolság, a háborús eseményekre összpontosuló figyelem és az, hogy a török hatóságok titokban hajtották végre a népirtást. A mai olvasónak úgy tűnhet, az olasz sajtó mennyiségi és minőségi szempontból is alulértékelt az örmény népirtásról szóló híreket. A szerző úgy érezte, hogy a sajtóvisszhang feltérképezésén túl ennek a távolságtartásnak az okát is ki kell derítenie. Az egyik ok az lehet, hogy az antant kénytelen volt elfogadni a kész tényeket, annak ellenére, hogy elítélte az ifjútörökök tevékenységét. Másrészt Aliprandi szerint a kambodzsai, a ruandai és a boszniai népirtást is hasonló hallgatás kísérte kezdetben, a közvélemény túl későn fogta fel az események jelentőségét. Amint az első biztos hírek megérkeztek a mézárásokról és a deportálásokról, az olasz újságok foglalkoztak a témával. Minden lap biztos információk beszerzésére törekedett, de a cenzúra is nehezítette a szerkesztőségek dolgát. A szerkesztőségek gyakran egyszerűen összegyűjtötték a hírügynökségek híreit, a mai kritikai érzék nélkül. Ahogy a népirtás nyugat felé haladt, a külföldre jutó információmennyiség is nőtt.

Ami a kutatási módszert illeti, a szerző csak a legfontosabb és legnagyobb példányszámú napilapok¹ és két népszerű hetilap² cikkeit vizsgálja. Úgy véli, így hitelesen le tudja írni, hogyan értesült az olasz közvélemény az örmény népirtásról és hogyan reagált a hírekre. Arra is ügyelt a szerző, hogyan különböző földrajzi régiókból kerüljenek ki az újságok és az összes

1. Avanti! (Milánó), Corriere della Sera (Milánó), Corriere delle Puglie (Bari), Gazzetta del Popolo (Torino), Giornale d' Italia (Róma), Idea Nazionale (Róma), Lavoro (Genova), Mattino (Nápoly), Messaggero (Róma), Nazione (Firenze), Ora (Palermo), Osservatore Romano (Róma), Persseveranza (Milánó), Popolo d' Italia (Milánó), Resto del Carlino (Bologna), Secolo (Milánó), Secolo XIX (Genova), Stampa (Torino), Tribuna (Róma)

2. Domenica del Corriere (Milánó), Illustrazione Italiana (Milánó)

politikai irányzatot képviseljek. A 211 vizsgált cikk 1915. május 4. és 1916. április 28. között jelent meg.

Olaszország 1915. május 23-án lépett be a háborúba, az év elején még élénk politikai vita folyt a beavatkozás és a semlegesség hívei között. Az olasz újságok részletesen, ugyanakkor egyelőre bizonyos távolságtartással foglalkoztak a háborús eseményekkel, így írtak az 1915-ös kaukázusi török offenzíva kudarcáról is. 1915. április 24-én kezdődött az örmény népirtás több mint 1000 isztambuli örmény értelmiségi meggyilkolásával. Május 4-én a legnagyobb példányszámú, Milánóban megjelenő napilap, a *Corriere della Sera* arról írt, hogy 440 örményt tartóztattak le a törökök. Ugyanazon a napon a mérsékelt konzervatív firenzei *Nazione* 1500 letartóztatásról tudósított. Aliprandi szerint a valóságban több mint 2000 örményt tartóztattak le. Az olasz sajtó először elfogadta a török magyarázatot, amely szerint a letartóztatásokat az örmény lázadások váltották ki, és tulajdonképpen polgárháborúról van szó, ugyanis ekkor még minden hír a török kormányon keresztül jutott el az olasz újságokhoz. Később a hivatalos török álláspont fokozatosan veszített hitelességéből, és kezdtek látszani a folyamatban lévő etnikai tisztogatás következményei. A jobboldali *Giornale d' Italia* június 16-án foglalkozott először a kérdéssel egy örmény lap *Talat pasának* küldött táviratából idézve, amelyben tiltakoztak a mérséklések ellen. Július folyamán több tudósítás és hírügynökségi jelentés foglalkozott a török–oros front és Isztambul helyzetével. Július 15-én a nemzeti liberális torinói *Gazzetta del Popolo* egy Törökországban élő és katonai szolgálata teljesítése céljából hazatérő torinói férfiről írt, aki beszámolt a cenzúráról, valamint arról, hogy örmény lázadások nem voltak és nem is lehettek, mert a török kormány begyűjtötte a civilek fegyvereit. Azt is elmondta, hogy a németek ellenőrizték a helyzetet Isztambulban. Augusztus 22-én Olaszország hadat üzent Törökországnak. Aznap a *Corriere della Sera* összefoglalta a török túlkapasokat, amelyekkel Olaszország a hadüzenetet indokolta. A cikk szerint a törökök akadályozták egyes olasz állampolgárok hazatérését, másokat zaklattak vagy önkényesen letartóztattak, személyes javaikat törvénytelenül elkobozták és akadályozták az Olaszország és Törökország közötti kommunikációt. Augusztus 24-én a nacionalista *Idea Nazionale* egy zürichi újságtól vett át egy interjút, amely eredetileg egy német napilapban jelent meg. *Talat pasa szellemes mondásai*, így hangzik az ironikus cím. A *Berliner Tageblatt* tudósítója a török belügyminisztert az örményekről is kérdezte.

„– Az örmények üldözése nem fog rossz fényt vetni a birodalom általános berendezkedésére?

– Egy kicsit minden bizonnyal, de mi törökökkel pótoljuk a hiányt. Hig-

gye el: szükséges volt úgy cselekednünk, ahogy cselekedtünk. Nekünk a kezünkben voltak a bizonyítékok arról, hogy az örmények összejátszottak az oroszokkal. Mi nem kegyetlenek, hanem csak energikusak vagyunk.” (78. o.)

Beismerő vallomásról van itt szó, ahol a vádlott enyhítő körülményekre hivatkozik. Talat pasa szerint Törökország azért cselekedett így, mert az örmények árthattak volna neki. Azon is érdemes elgondolkodni, hogy egy szövetséges ország újságírója nyíltan, minden körülírás nélkül kérdezett az örmények üldözéséről. Egy olyan témáról van itt szó, amelyet mindketten kínosnak tekinthettek, ugyanis az örmények üldözéséről szóló hírek és személyes beszámolók gyors terjedését nem lehetett az újságoknak küldött eligazító körlevelekkel akadályozni, vagyis ekkor már tarthatatlan a népirtás tagadása.

Az érkező hírek hatására az olvasók egyre erősebben érdeklődtek az örmények és üldözésük oka iránt. Szeptember 1-jén jelent meg Arcangelo Ghisleri *Törökország és az örmények* című írása a háborúpárti, Milánóban megjelenő *Secolo* hasábjain, ez volt az első vezércikk ebben a témában. Ghisleri szerint a háborús hírek elterelték a figyelmet az örmény problémáról. Az európai diplomácia 1878 óta reformokat ígért az örményeknek, ezeket azonban el sem kezdték. Ghisleri összefoglalta a népirtás eseményeit, majd rátért a 85 százalékban mezőgazdasággal foglalkozó örmények és az őket fosztogató nomád kurdok ellentétére. A kurdok nem maradhattak volna fenn a törökök támogatása nélkül, és a török állam nem tudta megváltoztatni a nomád törzsek szokásait. A törökök semmit nem tettek, hogy javítsák a meghódított népek életkörülményeit. A birodalom két keresztény népe – a görögök és az örmények – gyorsan másodrangú állampolgárrá váltak szülőföldjükön. Szeptember 2-án a *Corriere della Sera* párizsi örmények delegációjáról számolt be, akik a pápától kértek kihallgatást. A cikk mindössze 20 ezer áldozatról írt, ez vagy sajtóhiba, vagy csak az örmény katolikusokról van szó. Három nappal később az *Idea Nazionale* egy amerikai lelkészre hivatkozva 700 ezer áldozatról írt és megjegyezte, hogy a törökök a német és osztrák hatóságok szeme láttára és támogatásával követték el a népirtást. Szeptemberben már majdnem mindegyik napilap foglalkozik a deportálásokkal és a mézárásokkal. Szeptember 15-én a *Giornale d'Italia* rövid, de igen fontos cím nélküli hírt közölt. A *Tanin* című török kormánylap szerint Törökország addig nem lesz biztonságban, amíg az összes, a birodalomban élő örmény nőt ki nem irtották vagy nem térítették muzulmán hitre. A *Tanin* cselekvésre biztatta a török kormányt, az olasz újságírónak pedig nem volt kétsége afelől, hogy a javaslatot tettek fogják követni. A hír azért fontos,

mert török kormányzati forrásból származó beismerést vesz át. Szeptember 23-án a *Corriere della Sera* arról számolt be, hogy 5000 örmény elszakolta magát a Musza Daghon (Mózes-hegy). 53 napos ellenállás után francia cirkálók vették őket a fedélzetükre. Az ellenállást Franz Werfel osztrák író örökítette meg *A Musza Dagh negyven napja* című regényében.

A mérsékelt baloldali *Tribuna* október 4-ei tudósítása szerint az amerikai kormány isztambuli nagykövetén keresztül javasolta, hogy az Egyesült Államokba szállítja az életben maradt örmény lakosságot. A nagykövet személyesen ajánlotta fel a szükséges költségek egyhatodát és vállalta, hogy a többi is előteremtí a szükséges amerikai adományából. A napilap nem ír arról, hogy elfogadták-e a javaslatot. Másnap a genovai *Secolo XIX* közölte, hogy Wilson elnök 400 000 dollárt küldött az amerikai nagykövetnek az örmények elszállítására. Október 6-án a *Gazzetta del Popolo* arról írt, hogy Wilson a folytatódó mézárások esetére az amerikai-török kapcsolatok megromlását valószínűsítette. Október 14-én a *Secolo* újra a pápáról és az örményekkel kapcsolatos tevékenységéről írt, kritikus hangon, mely egyedülálló az olasz napilapok között. A cikk írója hatástalannak tartja Angelo Maria Dolci pápai legátus működését, és arról tájékoztat, hogy a Vatikánhoz közeli sajtó szerint a pápa baráti lépéseket tett a török kormány felé, de próbálkozásai siker nélkül maradtak. Félhivatalos vatikáni forrásból származott a hír, hogy a pápa személyesen a szultánhoz fordult. A cikk írója kétségbe vonta, hogy XV. Benedek eredményt ért el az örményekkel kapcsolatban, és hivatalos vatikáni állásfoglalást sürgetett. Úgy vélte, hogy Ausztria és Németország nem venne jó néven egy ilyen lépést és ezért apellált a pápa levelében a szultán jó szívére, ahelyett, hogy visszahívta volna Dolcít. Hiszen az örmények úgyis keveset számítanak az európai konfliktusban, mert nem lehet belőlük politikai hasznot húzni, fejezi be az újságíró. Október 15-én a bolognai *Resto del Carlino* svájci szocialista forrása vérfagyasztó részletekkel szolgált a népiirtásról, majd felhívást intézett a világ közvéleményéhez az ördöklés megállítására. Október 20-án a centrista nápolyi *Mattino* Pétervárról jelentette, hogy az antant örmény önkéntesek toborzását tervezi.

Az *Osservatore Romano* a vizsgált időszakban mindössze négy cikket közölt a témáról. Aliprandi szerint ennek oka elsősorban a Szentszék semlegessége. A vatikáni napilap távolságtartó volt, nem jelentetett meg hatásvadász címekeket, és gondosan ügyelt arra, hogy a látszatát is elkerülje valamelyik hadviselő fél támogatásának. Csak a Stefani hírügynökség híreit vette át. Aliprandi szerint a Szentszék felmérte, hogy Törökország éles bírálatával annak szövetségeseit is bírálta volna, ezzel pedig a német és osztrák híveket sérthette volna meg. Ezért hallgatott az *Osservatore Romano* miközben a

többi napilap többször foglalkozott XV. Benedek örményekkel kapcsolatos tevékenységével. És talán azért is hallgatott, mert nem szerette annyira az örmény apostoli egyházat, amely 451-ben szakadt el Rómától, teszi hozzá Aliprandi, aki ugyanakkor elismeri XV. Benedek tevékenységét. Az *Osservatore Romano* október 28-i cikkének a címe semleges: *A Szentszék és az örmények*. Arról számol be, hogy Dolci eredményesen járt közben az örmények érdekében. A cikk szerint a török belügyminisztérium körözvényben vállalta a deportálások leállítását, és a már úton levő menetoszlopok védelmét és élelemmel történő ellátását, mivel a célja csak az örmények államelenes és szeparatista tevékenységének a megakadályozása, nem pedig a fizikai megsemmisítésük. Az örmény apostoli egyház feje küldöttel köszönte meg a pápai legátus működését, amit Dolci hasonlóan viszonzott.

1915 végétől már nem a szó szoros értelmében vett tájékoztatásra volt szükség, az újságok inkább azt érezték kötelességüknek, hogy emlékeztessenek az örmény kérdésre. 1916 februárjában megkezdődött az orosz előnyomulás, az oroszok örménylakta területeket foglaltak el, és így újabb részletek derültek ki a népi társról, melyek újra felkeltették a szerkesztőségek figyelmét. Minden országos napilap nagy teret szentelt az orosz katonai sikereknek. A hírek hangvételét a háborús propaganda is befolyásolta, így az oroszok „felszabadítókként” jelentek meg. Az olasz sajtó erősen kritikus volt Ausztria–Magyarországgal és Németországgal szemben, ugyanakkor Törökországhoz sokkal árnyaltabban viszonyult, kivéve a hadüzenetet követő napokat és a Törökországban maradt olaszok ügyét. Március 18-án a genovai *Lavoro* Franciaországból tudósított, ahol segélyegyletek alakultak a túlélő örmények megsegítésére. Ilyen egyletek az Amerikai Egyesült Államokban is alakultak és igen aktívak voltak 1923-ig. Április 10-én az *Idea Nazionale* Leonardo Azzarita interjúját közölte a Bariban élő Hrand Nazariantz örmény irodalmárral, aki ismertetette a helyzetet és elemezte az örmény népi társához vezető okokat. Április 12-én a *Mattino* hasábjain jelent meg a hír, mely szerint német katolikus misszionáriusok közölték a német egyházi hatóságokkal, hogy a törökök több mint 1 millió örményt öltek meg, ebből 5000 katolikus volt, közülük 4 püspök. Április 25-én az *Idea Nazionale* hasábjain G. A. Rosso hosszú cikket írt „az elfelejtett örmény problémáról”, ebben az emberiességi szempontok említése után megjegyezte, hogy az örmény kérdés mediterrán kérdés is, és ezért aktívabb szerepvállalásra ösztönözte az olasz kormányt. A történelmi előzményekre hivatkozva Rosso úgy vélte, a nyugati hatalmak közül Olaszországnak kellett volna a legszorosabb kapcsolatot ápolni az örményekkel. Ez az olasz diplomácia érdekeit is szolgálta volna, hiszen az örmények ellenezték a görög expanziós törekvéseket.

Ehhez képest Olaszország nem tiltakozott hivatalosan a népirtás ellen, és szövetségeseivel ellentétben képtelen volt kihasználni a kedvező pillanatot részben tudatlanság miatt, részben túlzott óvatosságból, mert korainak tartotta a kérdés felvetését a béketárgyalások előtt. Ezzel szemben Rosso arra hívta fel a figyelmet, hogy az örményeknek nem a szenvedéseikért kárpótlásul jár a szabadság, hanem joguk van hozzá az Európának tett szolgálataikért cserébe, hiszen az orosz hadseregben 90 ezer örmény sorkatona és önkéntes szolgált. A cikk végén Rosso emlékeztette az olasz kormányt a térséggel kapcsolatos olasz érdekekre és kérte, hogy ne felejtkezzen el az örményekről sem. A cikk az olasz érdekek nyílt megfogalmazása miatt jelentős. Április 28-án a *Mattino* svájci forrás alapján közölte, hogy a törökök különbékét akarnak kötni az antanttal. A lap tudni vélte a feltételeket, hogy melyik török terület hova kerülne, Olaszországhoz is csatolnának török szigeteket. A sajtóvisszhang vizsgálata ezzel le is zárult, ugyanakkor a szerző szükségesnek érzi függelékben közölni a *Corriere della Sera* augusztus 15-ei cikkét, amelyben egy német és egy svájci tanító tudósított az Aleppoba hurcolt örmények szenvedéseiről.

A szerző elérte célját, vagyis árnyalt képet adott az olasz nyelvű sajtóvisszhangról és minden kétséget eloszlatott a népirtást illetően. A híreket és elemzéseket olvasva látható, hogy az olasz politikusok és újságolvasók érdemi tájékoztatást kaptak a tragédiáról. Az örmény népirtásról szóló olasz nyelvű irodalom nagyon gazdag, eddig azonban hiányzott egy olyan könyv, amely az olasz nyelvű sajtó reakcióját foglalta volna össze. Emanuele Aliprandi munkája ezt a hiányt pótolja, és nem csak az örmény népirtás emlékének az elevenen tartásához járul hozzá, hanem az I. világháború történetéhez is adalékokkal szolgál.

Emanuele Aliprandi: *1915, cronica di un genocidio* (1915, egy népirtás krónikája) &MyBook, Vasto, 2009, 244.

Gregosits Gábor

„Egy példás spanyol”: H. M. Gil-Robles

Alfonso Rojas Quintana könyvében a második spanyol köztársaság (1931–1939) idején alakult *jobboldali* pártszövetség, a CEDA (Confederación Española de Derechas Autónomas – Autonóm Jobboldal Spanyol Szövetsége) egykori vezetőjét, María Gil-Roblest mutatja be.

Gil-Robles személye körül ma is sok vita folyik a történészek között; a spanyol polgárháború idején mindkét fél hibáztatta, felelősnek tette a katasztrófa kialakulásáért, a köztársaság idején megvádolták puccs előkészítésével. A szélsőjobboldal túl „puhának” tartotta politikáját, míg Franco idején túl liberálisnak ítélték. 1936 és 1953 között Portugáliában tartózkodott, ezalatt Don Juan¹ személyes tanácsának tagja volt, megpróbálta Don Juan fiát, Juan Carlost távol tartani Franco eszméitől, sikertelenül. 1953-ban, hogy fiai Spanyolországban tanulhassanak, és ott töltsék katonai szolgálatukat, úgy dönt, visszatér az országba, ügyvédként praktizál. Majd később az Európai Együttműködés Spanyol Szervezete (AECE – Asociación Española de Cooperación Europea) elnökeként Münchenbe utazik egy konferenciára, ahol több más disszidenssel is találkozik. Ennek következményeként ismét száműzetésbe kényszerül. Miután ebből visszatér, írni kezd, és 1968-ban megjelent könyve, *No fue posible la paz* (A béke nem volt lehetséges) címmel.

Franco halála után, az 1977-es választásokon az Equipo Español de la Democracia Cristiana (Spanyol Kereszténydemokrata Csoport) tagjaként indult, azonban egyetlen mandátumot sem szereztek, így a CEDA egykori vezetője többé már nem lett tagja a kongressusnak. 1980-ban bekövetkezett haláláig visszavonultan élt.

Alfonso Rojas Quintana, a madridi Complutense Egyetem doktora, középiskolai tanár 2010-ben megjelent könyvében részletesen bemutatja José María Gil-Robles életét. Az első fejezet Gil-Robles fiatalkoráról, tanulmányairól, első politikai eszméiről szól, majd az 1922–1931 között kezdődő politikai aktivitásának a bemutatásával folytatódik a könyv. Az ezt követő

1. Don Juan (Juan de Borbón): XIII. Alfonz fia, „Barcelona grófja”, a trón örököse, János Károly, a későbbi uralkodó apja.

fejezetek rövidebb időszakokat ölelnek fel. Rojas Quintana bemutatja Gil-Robles szerepét az 1931-es alkotmány létrehozásában, valamint részletesen leírja a CEDA megszületését.

Az 1934-1935-ös évek a CEDA hatalomra kerüléséről, a kormányzati tevékenységről, valamint az 1934. októberi harcokról² szól. A következő fejezetben az 1936-os eseményeket, a disszidálás okait magyarázza a szerző, ezután a polgárháború történéseit. 1942-től Don Juan támogatójaként mutatja be Gil-Roblest, majd 1946-tól Don Juan jobb kezeként említi, és leírja azt is, hogy fordult Don Juan ismét Franco felé, megszüntetve ezáltal a kapcsolatot Gil-Roblesszel.

A következő fejezetek a visszatérésről, a kereszténydemokrata mozgalomról szólnak, végül a visszavonultság utolsó éveiről ír a szerző. Az alábbiakban e fejezetek összefoglalását adjuk.

* * *

José María Gil-Robles a salamancai egyetemen jogot végzett, édesapja, Enrique Gil-Robles nyomdokaiba lépve ezzel. Fiatalkorától kezdve politikai és katolikus szervezetek tagja volt, 1922-ben csatlakozott is a Partido Social Popularhoz (Szociális Néppárt), valamint részt vett az *El Debate* szerkesztésében is.

A Második Köztársaság megszületésekor, az 1931. januári választásokon képviselőnek választották, részt vett a köztársasági alkotmányt létrehozó testületben is. Az 1931-es alkotmány körüli vitáknak egy fő pontja a katolikus egyház és az állam kapcsolata volt, ezzel együtt a vallás szabadsága, a házasság, valamint a válás szabályozása és az oktatás. Gil-Robles készen mutatkozott elfogadni a spanyol állam világi voltát, amennyiben az egyház jogait elismerik.

Még ebben az évben csatlakozott a konzervatív *Acción Nacional*-hoz (Nemzeti Akció), melyet 1932-ben kereszteltek át *Acción Popularra* (Népi Akció), melynek Gil-Robles már az egyik vezetője volt.

1933. február végén – március elején részt vett a CEDA alapításában, melybe integrálódott az *Acción Popular* is. Az új párt megnyerte az 1933-as választásokat, de nem abszolút többséggel (115 mandátumot szerez-

---

2. 1934 októberi harcok: általános sztrájkként indult, végül forradalmi harccá vált a jobb és baloldali pártok között. Az 1933-as általános választások után Alejandro Lleraux a CEDA támogatásával tudott kormányt alakítani, 1934-ben azonban elveszítí a CEDA bizalmát, melynek tagjai részvételt követelnek a kormányban. A köztársaság elnöke, Alcalá-Zamora kinevezi a CEDA három miniszterét. Természetesen ezeket a kinevezéseket a baloldal nem támogatta. Madridban, október 5-én az UGT (Unión General de Trabajadores – Dolgozók Általános Szövetsége) általános sztrájkot hirdetett, de Asturiasban, Katalóniában, valamint Baszkföldön komoly fegyveres összecsapásokra került sor.

tek a 450-ből), így lehetetlenné vált az önálló kormány létrehozása. Ezért Alejandro Lerroux³ kormányát támogatta.

Lerroux 1935. május 6-án hadügyminiszterré nevezte ki Gil-Roblest. Miniszterként fő feladata a köztársasági hadsereg számára katonák toborzása.

Az 1936-os választásokon a baloldali *Frente Popular* (Népfront) győzelme után Gil-Robles a parlamenti ellenzék vezetőjévé válik. Miután szocialista milicisták egy csoportja megtámadja és megöli a szélsőjobboldal vezérét, José Calvo Sotelót⁴ (1936. július 12–13.), Gil-Robles úgy dönt, hogy a polgárháborúba sodródó Spanyolországot elhagyja, és Franciaországba megy. A Léon Blum⁵ által vezetett kormány azonban kiutasítja, ezért végül Portugáliában lelt menedéket.

A polgárháború idején Gil Robles az országban maradt híveit Franco erőinek támogatására szólítja fel, és Mola tábornokot⁶ is támogatta. Emlékirataiban (*No fue posible la paz*) azonban megjegyzi, nem volt tudomása a Franco szervezte katonai összeesküvésről. A háború végén, 1939-ben a monarchia ügyét elősegítendő, a Don Juan trónörökös belső tanácsának tagja lett. A monarchia restaurálása volt a fő szándékuk.

1953-ben tért vissza Spanyolországba, ahol szintén a mérsékelt jobboldali ellenzékot támogatta. Ebben az időszakban kezdi el írni emlékiratait, köztük az 1968-ban megjelent és már említett *No fue posible la paz* (Nem volt lehetséges a béke) címűt, melyben a spanyol polgárháborúhoz vezető okokat próbálja megadni, valamint igazolni szerepvállalását az eseményekben. A könyv hetekig a tíz leggyakrabban vásárolt könyv között volt, Gil-Robles számos köszönőlevelet kapott, azonban komoly zaklatásban és támadásban is része lett.

Visszatekintve saját szerepére, Gil-Robles úgy látta, hangsúlyozza a szerző, hogy hibája a II. Köztársaság alatt az volt, hogy egy egyezségen,

3. Lerroux (1864–1949): újságíró, politikus. Már Primo de Rivera diktatúrájának idején (1923–1930) is politikával foglalkozott, később, 1931-ben a II. Köztársaság kikiáltásában is részt vett. Ezután a jobboldali erőkhöz csatlakozott, melynek eredményeképpen az 1933-as választásokon, a CEDA-val egyezséget kötve alakított kormányt. 1933 és 1935 között háromszor került a kormány élére, az 1936-os választások sikertelensége után Portugáliába száműzetett.
4. Calvo Sotelo (1893–1936): politikus, Primo de Rivera diktatúrája alatt pénzügyminiszter. 1931–1934 között száműzetésben élt, majd 1934-ben tért vissza az országba. Emblematisz figurája a spanyol szélsőjobboldalnak. Köztársaság-ellenes, monarchista. 1936. július 13-án szocialista milicisták ölték meg.
5. Léon Blum kormánya: francia szocialista politikus, 1936 és 1937 között miniszterelnök. 1936-ban népfrontkormányt alakított kommunisták, radikálisok és egyéb baloldali csoportok bevonásával.
6. Mola tábornok (1887–1937): Az 1936-os katonai felkelés vezetője, a polgárháborúban Spanyolország északi részén, Baszkföldön irányítja a francóista csapatokat.

konszenzuson alapuló politikáért küzdött, felülkerekedve az ellentéteken. Mindezt egy olyan országban akarta, ahol ennek a konszenzus-építő politikának nem voltak hagyományai, ahol erővel, erőszakkal oldották és oldják meg a konfliktusokat.

Franco halála, 1975 után Don Juan fia, János Károly uralkodása és a demokratikus átmenet kezdődött. Ekkor Gil-Robles a kereszténydemokraták színeiben próbált visszatérni a politikába. Azonban pártjának az 1977-es választásokon szenvedett kudarca hatására végleg visszavonult a politikától.

1980-ban, nyolcvankét évesen még mindig igen aktív, számos cikket publikált, elsősorban az autonómiák(kis nemzetek: katalán, baszk, gallego) problematikájáról. Ennek a munkának gyümölcse a *La aventura de las autonomías* (Az autonómiák kalandja) című könyve. Ez év nyarán azonban infarktust kapott Teruelben. Ezután már kevesebbet dolgozott, emlékiratait rendezte, majd 1980 szeptemberében elhunyt.

A madridi konzervatív napilap, az ABC másnapi számában megjelent írás címe szerint „*Ha muerto un español ejemplar*” -- „elhunyt egy példás spanyol”.

Alfonso Rojas Quintana: *José María Gil-Robles. Historia de un injusto fracaso* (José María Gil-Robles. Egy igazságtalan kudarc története) Madrid, 2010. Ed. Síntesis.

Tóth Anita

Olasz hadifoglyok az USA-ban a második világháborúban

A háború után sokáig senki nem foglalkozott részletesen az olasz hadifoglyok helyzetével, akik kb. 1 millió 200 ezren voltak. Főleg a Németországban és a Szovjetunióban raboskodó olasz hadifoglyokkal törődtek. A részletesebb kutatások az utóbbi harminc évben gyorsultak föl, de az USA-ban fogva tartott hadifoglyok sorsáról még most is csak az egyéb, általánosabb kutatások keretén belül emlékeztek – emlékeznek meg – írja *Bevezetőjében* a szerző, *Flavio Giovanni Conti*.

A győztes nagyhatalmak országaiban különbözőek voltak a fogság körülményei, így pl. az angolok keményen kezelték a hadifoglyaikat, a legnehezebb sorsuk volt Németországban és a Szovjetunióban, a franciák is úgy látták jónak, hogy a nekik hadat üzent Olaszország katonáinak szigorúan bűnhődniük kell. Csak az USA-ban fogva tartott hadifoglyok életkörülményei feleltek meg leginkább az akkori nemzetközi elvárásoknak, elsősorban az 1929-es genfi konvenciónak. Külön meg kell említeni az angolok által elfogott hadifoglyok helyzetét, akiknek a Brit Nemzetközösségnek a Föld legkülönbözőbb tájain szétszórta országaiban találtak helyet, így Dél-Afrikában, Ausztráliában vagy Indiában.

Bizonyos hadifoglyok sorsát időnként a fentebb említett genfi konvenciónak ellentmondó intézkedések bonyolították, mint pl. az angolok által foglyul ejtett katonákét, akiket az angolok átadtak az amerikaiaknak: többek között ezt a genfi konvenció tiltotta. Ezeket a hadifoglyokat Eisenhower döntése alapján szállították az USA-ba, ahová az első hadifogoly-szállítmány 1942 decemberében érkezett, az utolsót pedig 1946 februárjában engedték szabadon.

Különösen érdekes az USA-ba került olasz hadifoglyok sorsának tanulmányozása a nemzetközi jog és a diplomácia szemszögéből. Kiderült ugyanis, hogy ezeket a hadifoglyokat munkára használták, amely munka – jelen esetben – egy hadban álló ország – az USA – gazdasági erejét növelte – ezt pedig a nemzetközi jog tiltotta. Ez azután rányomta bélyegét a két ország – USA és Olaszország – között később kialakuló „baráti viszonyra” is.

Tulajdonképpen miről is volt szó ebben az esetben? A szerző magyarázata: „Az USA pozitív viselkedését az olasz rabokkal szemben valójában akkor érthetjük meg legkönnyebben, ha arra a katonák »ideológiai átnevelésének« fényében tekintünk: a demokratikus és amerikai barát ideák megszerzése egyike volt azon szükséges előfeltételeknek, hogy Olaszország helyet kapjon a majdani szabad Európában. Ennek a célnak eléréséért tevékenykedtek különböző formákban és különböző szerepekben az amerikai politikai és katonai hatóságok, a katolikus egyház, az italo-amerikaiak.”

Maguk az olasz hadifoglyok két csoportra oszlottak fogva tartásuk alatt: a nagyobb részük hajlandó volt együttműködni az amerikai hatóságokkal, kisebb részük nem. Ezek a választások határozták meg azután, hol, az ország melyik területén, melyik táborba kerültek. Természetes, hogy a különböző helyekre és táborokba került olaszok különböző élményeket kaptak. Mindenesetre részt vehettek művészeti, társadalmi tevékenységekben, kapcsolatba kerülhettek az amerikai polgári lakossággal is. Mindez „különösen változatos és eleven képet nyújt az olasz katonák életéről, és ennek a rab-ságnak talán legtipikusabb és legeredetibb vonulatát adják”.

Hogyan kerültek fogságba az olasz katonák?

1942-ben a szövetséges csapatok Észak-Afrikában támadták az olasz–német egységeket, és március 16. és 29. között meghátrálásra kényszerítették őket; ekkor több ezer olasz katona adta meg magát, és került hadifoglyként a szövetségesek kezére. Később maga Mussolini adott parancsot Messe tábornoknak, hogy hagyjanak fel az ellenállással. A legtöbb olasz katonát a tunéziai hadjárat végén ejtették fogságba a szövetségesek. De nemcsak olasz katonák adták meg magukat tömegével, hanem németek is. A tunéziai hadjáratban a szövetségesek nagyméretű propaganda-tevékenységet is folytattak, ami szintén jelentős mértékben hozzájárult katonai sikereikhez. 1942 szeptemberében Eisenhower parancsot adott, hogy minden európai származású hadifoglyot szállítsanak az USA-ba, felszabadítva ezzel az angolokat a foglyok táplálásának nehézségeitől. Az amerikaiak ezzel óriási feladatot vállaltak magukra: el kellett látniuk az Európában illetve Észak-Amerikában összezsúfolt hadifoglyok őrzését és táplálását, és kezelniük kellett a tífuszos, dizentériás, maláriás betegeket, akik az elszállítás során óhatatlanul magukkal vitték ezeket a betegségeket az ugyancsak elszállításra egybegyűjtött egészséges személyek közé. Az Észak-Afrikában összegyűjtött olasz hadifoglyok különösen a franciák bánásmódjától szenvedtek, akik megalázták és meglehetősen durva körülmények közé kényszerítették őket.

A szicíliai partraszállásnál az amerikai katonák viselkedtek kegyetlenül a fogságukba került hadifoglyokkal: sokat agyonlőttek közülük.

A hadifoglyok USA-ba átszállítása nagy számuk miatt nem kis nehézségekbe ütközött. Az amerikaiak a legnagyobb részüket hajón szállították; a hajón tartózkodás az adott szükséghelyzetnek megfelelően sok kényelmetlenséggel járt nemcsak a közkatonáknak, de a magasabb rangú tiszteknek is. Maga a hajóút kb. három hétig tartott, a foglyokat New Yorkban, Bostonban, Massachussets államban vagy a virginiai Norfolokban tették part-ra, ahol szigorú vizsgálatokon estek át, a súlyos betegeket kórházakba, az egészségeseket az Államok különböző vidékeire szállították vonatokkal (a foglyokat meglepte az amerikai vonatok kényelme, jó felszereltsége) vagy gépkocsikon. Tilos volt őket megbilincselni vagy megkötözni. Étkeztetésük pillanatnyi állapotuknak megfelelően alakult, a leírás alapján nem lehetett rossz. Kiszállásukkor a civil lakosság „mint ritka állatokra nézett ránk” – jegyezte fel az egyik olasz hadifogoly.

A szövetségesek viszonya az olasz hadifoglyokhoz Európában és Észak-Afrikában nagy mértékben függött attól, önkéntes megadás útján kerültek-e fogságba, vagy harc közben, kényszerítő körülmények hatására. Ezt jelzi a szövetségesek állásfoglalása a Németországnak később hadat üzenő Olaszországgal szemben, amelyet ekkor velük közösen harcoló nemzetnek ismert el; mindez nem akadályozta a szövetségeseket abban, hogy az Észak-Afrikában és Szicíliában ejtett hadifoglyokat munkára fogják – ez persze Badogliot mélységesen fölháborította, aminek hatására a szövetségesek módosítottak a foglyok által aláírandó szövegen. A témában nem született megegyezés az olaszok és a szövetségesek között, ezért ez utóbbiak úgy döntöttek, továbbra is alkalmazzák az olasz hadifoglyokat a németek elleni tevékenységekben, kivéve a tényleges katonai bevetéseket. Az amerikai külügyminisztériumnak kellett végül közbelépnie, és elősegíteni a tárgyalásokat az olaszokkal, mégpedig abból a megfontolásból, hogy „Olaszországnak a nyugati blokkhoz kell tartoznia...”, ezért „az amerikaiaknak és az angoloknak egy sor politikai és gazdasági intézkedést kell foganatosítania Olaszország megsegítésére.” A szövetségesek által elfogott olasz hadifoglyok elengedését azonban elutasították.

Az olasz hadifoglyok száma az USA-ban 1944 novemberében érte el a maximumot: valamivel több, mint 51 ezren voltak ekkor. Életük és tevékenységeik megszervezésével több szervezet is foglalkozott, melyek mind-egyikének megvoltak a saját feladataik, így a szabályzatok kidolgozása, a politikai és metodológiai kérdések szabályozása, a foglyok egészségügyi problémáinak kezelése, stb. Ezeknek a feladatoknak az ellátása az 1929-es

genfi konvencióban foglaltaknak megfelelően történt. A hadifoglyokat a háborúban álló USA belső szükségletei által megkövetelt tevékenységekben alkalmazták az ország különböző vidékein, így Új-Mexikóban a gyapot-termesztésben és a vasútnál; fizetésüknek annyinak kellett lennie, amennyi a hazai munkásoké volt. Mivel egymástól távoli területekre küldték őket, ennek megfelelően kellett gondoskodni felügyeletükről: bizonyos magán-gazdaságokban előfordult, hogy nem volt állandó felügyelet. Ahogyan nőtt az alkalmazott hadifoglyok száma, a polgári hatóságok és a lakosság egyre nyugtalanabb lett, féltek, hogy a rabok versenyre kelnek a civil amerikai munkásokkal, és a háború után is ott maradnak dolgozni. Más, az amerikai hatóságok által a hadifoglyokra bízott munkával kapcsolatban hozott intézkedések is vitákat váltottak ki, így pl. a munkahelyi balesetek pénzügyi rendezése, vagy a fogságba eséskor a foglyoktól elkobzott pénzek és egyebek visszaszolgáltatása Olaszországba hazatérésükkor. 1944-ben azután az amerikaiak közölték az olasz hatóságokkal, hogy az USA-ban élő olaszok küldhetnek haza pénzt, de csak a felszabadított területekre.

Hogyan bántak az olasz hadifoglyokkal az USA-ban?

Legelőször is: területi elhelyezésük alapján az USA-ba került hadifoglyok helyzete volt a legkedvezőbb. Ennek okai a következők voltak: Olaszország nem jelentett különösebb veszélyt az USA „geopolitikai érdekei szempontjából”; az amerikaiaknál a hadifoglyokat igyekeztek »átnevelni« (indoctrinamento), és megtanítani őket a demokratikus intézmények értékelésére oly módon, hogy Olaszországba visszatérve, hazájukban is terjesszék ezeket az ideálokat,” s végül „az USA volt a leggazdagabb a háborút viselő országok között, és megengedhette, hogy – legalábbis anyagi szempontból – jól bánjon az általa őrzött foglyokkal.” Ezt a jó bánásmódot igazolták később maguk a hazatért olasz hadifoglyok is. 1944 második felétől, a közvélemény méltatlankodására válaszul, az addigi jó étrendet csökkenteni kellett a volt ellenséges országokból (Olaszország, Németország) odakerült foglyoknak.

A hadifoglyok számára külön elárúsítóhelyeket is létesítettek, ahol a munkájukért kapott bónuszok ellenében saját ízlésüknek és szükségleteiknek megfelelően szerezhettek be árucikkeket: dohányt, élelmiszert, tisztálkodási szereket, sört, kétszersültet stb. Mindezek a lehetőségek érthetően nagyon meglepték a foglyokat. Az öltözékeket illetően különbség volt az olasz tisztak és közlegények között az előbbieké javára.

Fontos kérdés volt az egészségügyi ellátás. Itt az olasz hadifoglyok ugyanolyan „kiváló” egészségügyi ellátásban részesültek, mint az amerikai

katonák. Volt járóbeteg-rendelés, különböző típusú kórházak, kiszolgáló, ápoló személyzet. Az amerikaiak arra is vigyáztak, hogy a hazatelepítendő foglyok semmilyen betegséget ne vigyenek magukkal. A foglyok rendelkezésére mindezekon kívül könyvtárak, újságok, olvasószobák álltak, a hatóságok támogatták a foglyok kulturális és sporttevékenységét, már csak azért is, mert ez segített fenntartani a fegyelmet közöttük.

Érdekesen alakult az olasz hadifoglyok és az amerikai polgárok közötti viszony. Az amerikai hatóságok először eltitkolták, hogy ilyen személyek (ti. olasz hadifoglyok) vannak hazájukban; tették ezt először azért, mert 1943 áprilisáig csak kevés fogoly volt az országban, aztán mert féltek, hogy nem tudják a foglyokat kezelni, és nem utolsósorban azért, mert tartottak a közvélemény esetleges negatív reagálásától a hadifoglyok jelenlétére. Végül a New York Times és a Washington Post leplezte le a tényeket, amelynek hatására a hadügyi tárca kiadott egy közleményt. Végül a sajtó képviselői meglátogathattak néhány olasz hadifogolytábort, ahol – beszámolóik szerint – „az olaszok mosolyogtak, vidámak voltak, elégedettek fogoly-sorsukkal... operarészleteket énekeltek munka közben, futballoztak... imádták a spagettit, és maguk süttették a kenyeret stb.” Sajnos, az olasz hadifoglyokról készült számos pozitív bemutató sokakat irritált, tiltakozást váltott ki az irányukban megnyilvánuló jó bánásmóddal szemben. Különösen felháborodtak az amerikai veteránok, akik az olaszok ellen harcoltak. Csak kevés kedvező véleményt lehetett olvasni, hallani. A hatóságok aláhúzták álláspontjuk védelmében, hogy a genfi konvenciót be kell tartaniuk, mivel „az az amerikai törvénykezés integráns része, és mert az attól történő esetleges eltérés az amerikai hadifoglyok elleni megtorló intézkedéseket vonhat maga után.”

Külön vonulatot jelentettek az amerikaiak és az olasz hadifoglyok közötti közeledés szorosabbá válásában ez utóbbiak és amerikai nők között kialakult „szentimentális kapcsolatok”, azaz, egyre gyakoribbá váltak az amerikai nők által az olasz hadifoglyokkal kötendő házassági kérelmek. Voltak amerikai nők, akik már olasz hadifoglyokkal történt kapcsolatukból született gyermekeket jelentettek be. Végül a Pentagon 1944 decemberében megtiltotta, hogy olasz hadifoglyok amerikai nőkkel házasságra léphessenek – féltek, hogy a házasság után az olasz férjek visszatérnek az országba.

Sajátos szerepet játszottak ez idő alatt az USA-ban élő és tevékenykedő olasz–amerikaiak (az „italo-amerikaiak”), azaz, akik már régóta az államokban éltek, de még Olaszországban születtek, onnan vándoroltak ki. Amikor Olaszország hadat üzent az USA-nak, sokan közülük fasisztabarátok voltak – őket ellenségnek tekintették, sokukat letartóztatták, internálták. Ezek

az italo–amerikaiak mozgósították közösségeiket az olasz hadifoglyok érdekében, követelték, hogy az amerikaiak szövetségeseikként kezeljék őket, és minél hamarabb telepítsék vissza őket Olaszországba. Szerencsére más hangok más oldalról közelítették meg a kérdést, és inkább az amerikai katonai köröket hibáztatták az olasz hadifoglyokkal szembeni lenéző magatartásért, aláhúзва, mennyit tettek az olaszok az amerikaiak oldalán Európában a háború alatt a demokratikus Olaszország létrehozása érdekében. Az italo–amerikaiak is erre az oldalra álltak, és szervezeteikben és újságaikon keresztül most már az olasz hadifoglyok érdekeit védelmezték. Az amerikaiak is igyekeztek azon lenni, hogy mihamarabb olasz diplomáciai képviselőt jöjjön létre hazájukban. Mindezek a lépések nem voltak elegendők az olasz hadifoglyok fogoly-státuszának megszüntetésére – legalábbis egyelőre.

A hadifoglyok által felvetett egyik legnehezebb probléma a hazaszállításuk. Az USA és Olaszország nem kötött külön megállapodást 1943 szeptemberében, amikor a fegyverszünetről szóló egyezményt aláírták. Ebből adódóan az olasz hadifoglyok hazaszállítását előkészítő tárgyalások hosszúra nyúltak, és nem mentek zökkenőmentesen. Ezért azután az olasz hadifoglyok legtöbbje csak akkor térhetett vissza hazájába, amikor Európában vége lett a háborúnak. Az első néhány közülük 1943 decemberében láthatta újra szülőföldjét, közöttük néhány tábornok és magasabb rangú tiszt. 1944 augusztusában az amerikai katonai hatóságok csak a felszabadított olasz területeken élőket engedték haza, a rendelkezésre álló hajók férőhelyeinek, vagy a személyek egészségi állapotának függvényében, illetve akik betöltötték hatvanadik életévüket. Bizonyos esetekben visszatartottak foglyokat, pl. ha szükség volt rájuk a fegyveres erők újjászervezésében.

Néhány újság újabb észrevételeket tett a hatóságoknak: kiderült ugyanis, hogy mintegy ötvézezer német, munkára nem fogott hadifoglyot engedtek el az amerikaiak, míg a fogságukat munkával kitöltött olaszok hazatérését akadályozták. A hatóságok újabb kritériumokhoz kötötték az olaszok hazarendését, ami ez utóbbiak között méltatlankodást váltott ki. Ráadásul olyan hírek kezdtek elterjedni, melyek szerint az amerikaiak hosszabb időre kívánják visszatartani a hadifoglyok egy részét; kiderült azonban, hogy ez nem az olaszokra, hanem a németekre vonatkozott. Az olaszok hazaszállítása továbbra is szakaszosan, bizonyos feltételek mellett zajlott, de 1945 végére a foglyok felét már elengedték. Vita tárgyát képezte a hazaindulók csomagjainak súlya: nehezítette a helyzetet, hogy a foglyok sok, az USA-ban vásárolt tárgyat is magukkal akartak vinni. Bizonyos művészeti tárgyak Olaszországba vitelét a Vörös kereszt amerikai szervezete vállalta fel – az európai konfliktus lezárása után. Érdekes helyzet állt elő azokkal az olasz

hadifoglyokkal, akik az USA-ban szándékoztak maradni; ezek között voltak azok, akikért amerikai barátaik vagy rokonaik kezességét vállaltak volna, azután azok, akik amerikai nőket jegyeztek el, és azok, akik ugyan nem olaszok voltak, de az olasz hadseregben szolgáltak, s végül azok, akik egyszerűen megszerették az amerikai életmódot, és inkább az USA-ban kívántak új életet kezdeni, mint hazatérni a háború által tönkretett Olaszországba. Ezek nem kaptak engedélyt csakúgy, mint az USA-ban születettek. És még egy adat: 1946 júniusában az amerikai források szerint húsz olaszt börtönbüntetésük miatt tartottak vissza.

Mit jelentett az olasz hadifoglyoknak USA-beli raboskodásuk?

Helyzetük ebben az országban minőségileg magasan felülmúlta a másutt fogságba esett olaszok helyzetét. Miért?

Egyrészt, mert az amerikaiak nem haragudtak annyira az olaszokra, mint pl. a franciák, akiket „hátba szűrtak.” Azután a genfi konvenció előírta, hogy a fogságba esett katonákkal ugyanúgy kell bánni, mint a foglyul ejtő ország saját katonáival. Sokat jelentett az a tény, hogy nagyon messze kerültek a háborús színterektől, biztonságban érezhették magukat. Nagyon változatos volt az érendjük, olyannyira, hogy hamarosan visszaálltak a hadifogságba esés előtti súlyukra. Megfelelő volt a szálláshelyek minősége. A különböző vallású hadifoglyok lelki életével megfelelő vallású papok gondoskodtak olasz nyelven.

1945 első hónapjaitól viszont rosszabbodott az olasz hadifoglyokkal szembeni bánásmód minden vonatkozásban. Köszönhető volt ez annak, hogy napfényre kerültek a nácik fogságába esett hadifoglyok helyzete. Erről az amerikai média tájékoztatta a közvéleményt, amely, természetesen, kritizálni kezdte az amerikai hatóságok humánusabb magatartását az ottani hadifoglyokkal szemben. A média egyébként is mindvégig nagy szerepet játszott a hadifoglyok USA-beli tartózkodásában akár pozitív, akár negatív módon. Mindezek mellett a hazatelepítésben is az USA-ból elindított hadifoglyok voltak a legszerencsésebb helyzetben: az első kontingensük 1945 folyamán már hazájában volt, az utolsó pedig 1946. február elején, azaz jóval előbb, mint az Angliába szállított olasz hadifoglyok. És persze minden nehézség ellenére sok olasz katona visszatért az USA-ba, mert amerikai nőt vett feleségül. Legnagyobb hatással az olasz hadifoglyokra az amerikai életmód, a „liberál-demokratikus irányzat”, a társadalmi életbe történő könnyű beolvadás volt. Az „indoctrinamento” tehát hiánytalanul elérte célját – mint ahogyan azóta is...

A szerző a fentiekén kívül néhány hadifogolytáborot látogattat meg olvasóival az USA-ban: Missouriiban a Camp Clarkot és a Camp Weingartot, Tennessee-ben a Camp Crosville-t, Arizonában a Camp Florence-t, Arkansasban a Camp Monticellot, Mississiben a Camp Comot, Texasban a Camp Herefordot, Marylandben a Fort George G. Meade-et, New Yorkban a Fort Wadsworth-t, Kaliforniában a Camp John T. Knightot, és a Hawaii-szigeteki táborokat – mind közül ez utóbbiak voltak, külső katonai támadások lehetőségét, valószínűségét tekintve a legveszélyesebbek.

A könyvet részletes jegyzetanyag, statisztikai táblázat és fekete-fehér fénykép-dokumentáció egészíti ki a szokásos névmutatóval. A szerző mindvégig sokoldalúan mutatja be témáját, érdekes és követendő, hogy – sok történelemtől eltérően – *emberekről* beszél, legyenek azok amerikaiak, olaszok, németek, fogolycsoportok vagy egyének, szervezetekben dolgozók stb... vagyis nem csak eseményekről, hadi helyzetekről, hadianyagokról, ideológiákról, nézetekről, ágyúkról és puskákról és egyebekről. Láthatóan nem célja a durva kirohanás vagy vigasztaló nyavalygás: a tények – tények, az emberek – emberek, és nem a szerző egyéni hovatartozását minden áron tükrözni vágyó kicsinyes és állhumánus állásfoglalások...

Flavio Giovanni Conti: I Prigionieri Italiani Negli Stati Uniti (Az olasz foglyok az Egyesült Államokban). Bologna, Il Mulino, 2012. 543 o.

Kun Tibor

Arany(fog)-aratás a treblinkai tábor helyén

*Jan Tomasz Gross*nak, a Lengyelországban heves vitákat kiváltó Szomszédok – A jedwabnei zsidók kiirtása című könyv szerzőjének új műve jelent meg 2011-ben lengyelül, 2012-ben pedig angol nyelven. A történésznek az Arany-aratás megírásához egy 2008-ban publikált fénykép adta az inspirációt, amelyen aranyfogak után kutató lengyel földművesek és milicisták vagy katonák pózolnak sorba rakott emberi csontok és koponyák körül azon a környéken, ahol pár évvel korábban a treblinkai haláltábor működött. A könyv több szálon fut párhuzamosan. Gross számos kisebb történeten keresztül meséli el a zsidóknak a nem zsidók által való kifosztását, anyagi megfontolásokból történő meggyilkolását a második világháború idején, miközben ismételten visszatér a kiindulópontot jelentő fényképhez és különböző értelmezéseket társít hozzá.

Az első ránézésre idillikusnak tűnő, többnyire megfáradt lengyel földműveseket ábrázoló fénykép (csak később vesszük észre Gross szerint a csontokat és a talajt beborító emberi hamut) közvetlenül a háború után készült, és két eseményt kapcsol össze: a zsidók elleni gyilkosságokat és az anyagi javaik megszerzését. Egy népi történet azonban nem könnyű beszélni a lengyel történész szerint, mivel hajlamosak vagyunk inkább csak az emberi hősiességre és szolidaritásra emlékezni, mintsem a halálra és az emberi kegyetlenségre. Éppen ezért lehet rendkívül fontos forrás egy fénykép annak ellenére is, hogy csak egy egyszeri eseményről tanúskodik. Ugyanis az általános ismeretek és narratívák számos módon kapcsolódnak egy különálló tényhez, egy másodpercnyi tapasztalathoz. Gross arra a kérdésre keresi a választ, hogyan használható fel egy epizodikus tudás arra, hogy általánosabb tudásra telessünk szert arról, mi történt. Nem számszerűsített adatok foglalkoztatják, például hogy a lengyel parasztok hány zsidót öltek meg bizonyos régiókban, közülük hányan bűjtatták őket, esetleg mekkora volt az értéke az általuk elkobzott vagyontárgyoknak. Gross az események megértéséhez és elbeszéléséhez sokkal fontosabbnak tartja az olyan antropológiai módszerek alkalmazását, mint például a sűrű leírás, mert szerinte

a holokausztal foglalkozó történeszekben és az antropológusokban közös vonás, hogy idegenszerű, számukra elképzelhetetlen emberi viselkedésekkel szembesülnek.

A környező lakosok, szovjet katonák és lengyel rendőrök a lebontott treblinkai haláltábor területén a háború végétől számítva évtizedeken keresztül kutattak az emberi maradványok között aranyfogak és ékszerek után. Gross becslése szerint egyszerre több százan vettek részt az ásatásokban, ezért a terület szerinte úgy nézhetett ki, mint egy forgalmas hangyaboly. Az aratók (harvesters), vagy ásók (diggers) általában maguknak dolgoztak, a talált koponyákat pedig hazavitték és otthon ellenőrizték, nehogy felkeltsék szomszédjaik figyelmét egy-egy szerzeménnyel (a helyi lakosok így jártak el Belzec területén is, de ott már a háború alatt megpróbálkoztak az ásatásokkal). A lengyel történész azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a haláltáborok környezetében lakók már a háború idején is jelentős anyagi haszonra tettek szert a tömeggyilkosságok révén, és valóságos cserekereskedelem alakult ki a tábori őrszemélyzet, illetve a helyi lakosság között. Treblinkánál például a németek által kiképzett ukrán őrök a zsidóktól elvett értékekkel kereskedtek, amelyekért ételt, alkoholt és szexuális szolgáltatásokat kaptak. Hasonló események zajlottak Belzec környékén is, ahol a helyiek fiatal lányokat küldtek ki, hogy testük áruba bocsájtásával sikerüljön ékszereket és más vagyontárgyakat hazahozniuk az őröktől. Gross szerint a lengyelek más módon is kihasználták a helyzetet. Előfordult, hogy egyszerre több transzport is érkezett Treblinkába, ezért egy-egy vonat órákig egy helyben állt az állomáson. Amikor a vonatot nem németek, hanem kisegítő egységek (például lengyel rendőrök) vigyázták, a helyiek alkohollal vesztegették meg az őröket, majd a vonatokhoz jutva drága pénzekért ivóvizet, valamint ételt adtak el a vagonokba zsúfolt zsidóknak. Csak Varsóból 100 vonat érkezett Treblinkába összesen, ennek következtében a helyi gazdaság egyenesen forradalmi növekedésen ment keresztül.

Gross helyenként más példákat is említ a németek által megszállt lakosság szerepére, ami a zsidók felkutatását és megölését illeti. Lengyelországban számos önkéntes rendvédelmi egység alakult meg a német megszállás idején, amelyek segédkeztek a németeknek (ilyen volt például az ún. sötétkék rendőrség), de a történész ebből a szempontból belarusz, ukrán, román, francia és magyar eseteket is felhoz. Számokban kifejezve megállapítja, hogy Európa megszállt területein a „helyiek” (locals) 1–1,5 millió zsidó haláláért voltak felelősek, ebből pedig a háború előtti lengyel területekre több százezer gyilkosság esett. A történetek hatékonyabb értelmezése érdekében Gross azonban nem a számadatokra, hanem epizodikus események elemzésére koncentrálna.

Az egyik ismertetett epizód a Kielce régióban történt zsidógyilkosságok esete. Az ottani történéseket két lengyel történész (*Alina Skibinska* és *Jakub Petelewicz*) vizsgálta meg a háború utáni bírósági perek archív forrásai és a helyiekkel készített interjúk alapján. A történész itt kénytelen antropológus szerepben fellépni: mivel megölték őket, a gyilkosságoknak nem voltak zsidó szemtanúi és a zsidók elbeszélését sem ismerjük az eseményekről (a háború utáni pereket sem zsidók szorgalmazták, tehát a zsidók narratívája teljesen hiányzik). Elképzelhető – írja Gross –, hogy csak a társadalom úgymond marginális elemei, például bűnözők vettek részt a vidéken bujkáló zsidók kiirtásában, a társadalom egészének felelőssége pedig minimális, illetve a háborúban amúgy is gyakran történnek atrocitások. Ezen interpretáció érvényességét próbára tehetjük, ha az egyes epizódok kontextusát vizsgáljuk. A történész a helyi beszámolók áttekintése után arra a következtetésre jut, hogy Kielce környékén nem csupán a társadalom marginális elemei, hanem jómódú egyének is részt vettek a „zsidóvadászban”, miközben széleskörű támogatást tudhattak magukénak a falusiak részéről. Gross számára egyrészt fontos az ilyen esetek gyakorisága és területi eloszlása, másrészt fontos (sőt, fontosabb) a cselekmények kivitelezésének a mikéntje. A gyilkosságok elkövetésének módjából következtethetünk a leginkább arra, hogy azok mennyire voltak elfogadottak a társadalomban. Mivel nyíltan zajlottak és sokan vették ki a részüket belőlük (anyagi helyzetüktől függetlenül átlagemberek és a helyi elit tagjai egyaránt), valamint gyakori beszédtemák voltak generációkon keresztül, Gross szerint ezek az esetek szélesebb értelemben véve árulkodnak a paraszti társadalom viselkedéséről.

A fényképhez visszatérve a lengyel történész ismét hangsúlyozza a felvétel fontosságát, amely szerinte emberi színezetet ad olyan történeteknek, melyeket másképp csak számadatokkal tudnánk kifejezni, úgy pedig az emberi ágenciáról (human agency) nem nyernénk képet. A fénykép sokkoló hatása, mert nem gyilkosságot, vért, halálesetet ábrázol, hanem tiszta, sorba rakott csontokat, trófeákat, a körülöttük álló treblinkai földművesek pedig ártatlanul, közönyösen néznek a fényképész felé. A képen a halottakat és az élőket egyetlen tekintet, vagy mozdulat sem kapcsolja össze, az emberi maradványok tárgyagnak tűnnek a felvételen lévő emberek számára, akik úgy rendezték sorba a koponyákat, mintha azok görögdinnyék, vagy tökök lennének.

Gross más megvilágításba helyezi a háború utáni lengyel történetírás állításait a lengyel-zsidó kapcsolatokat illetően, amikor azokkal az emberekkel foglalkozik, akik zsidókat bújtattak komoly fizetségért cserébe. A

korábbi elképzelések szerint azokat a lengyel családokat, akiket rajtakaptak ilyenén, kivégezték a németek vagy a lengyel rendőrök (tehát zsidókat bűntatni nem érte meg). Gross azonban kiemeli, hogy ez csak elvétve fordult elő, viszont a zsidók elszállásolása havi fizetség fejében gyakori jelenség volt, mivel szállásadóik bármikor könnyen megszabadulhattak tőlük, és így viszonylag kis felelősséget kellett vállalniuk. A lengyel történész szerint a zsidókkal szemben tanúsított magatartás mozgatórugója elsősorban a kapzsiság volt.

Könyve végén Gross megjegyzi, hogy ezeket a rémálomnak tűnő tetteket normális, átlagos, dolgos, vallásos emberek követték el, éppen ezért olyan ijesztő a kiindulási pontot képező fénykép: „nem lehetünk benne biztosak, hogy egy nap majd nem a saját családi albumunkból fog előkerülni”.

Jan Tomasz Gross–Irena Grudzinska Gross: Golden harvest (Arany-aratás). Oxford University Press, 2012. 144 o.

Törő László Dávid

A magyar '56 és az olasz kommunisták

Az 1956-os forradalom a magyar–olasz kapcsolatok történetében is fontos fejezetet írt. Olasz irodalmi visszhangjával már foglalkoztunk egy korábbi tanulmányunkban (*Madarász Imre: A „budapesti lecke” 1956-ban. Magyar forradalom – olasz irodalom* in Madarász Imre: *Kultusz, vita, feledés. Olasz irodalom- és kultúrtörténeti tanulmányok*, Hungarovox Kiadó, Budapest, 2008, 197–212. o.), olaszországi történettudományos feldolgozása a kilencvenes évektől új lendületet kapott: elég utalni *Federigo Argentieri*, *Roberto Ruspani* és *Enzo Bettiza* könyveire. A magyar október olasz irodalma most új fontos művel gyarapodott. *Alessandro Frigerio Budapest, 1956. A sárdobálás gépezete. Az OKP és a magyar forradalom: a félretájékoztató egy példaértékű esete.* (Budapest, 1956. *La macchina del fango. La stampa del PCI e la rivoluzione ungherese: un caso esemplare di disinformazione*) című monográfiája az olaszországi baloldal egyik legválságosabb és az Olasz Kommunista Párt egyik legsötétebb időszakát tárja fel a korabeli pártsajtó tükrében. A kapcsolattörténeti, párttörténeti, eszmetörténeti és sajtótörténeti szempontból egyaránt figyelemre méltó munka sokoldalúságával és időszzerű tanulságaival a tudományos elitnél jóval szélesebb olvasóközönség számára kínál hasznos adalékokat a múlt alaposabb megismeréséhez, egy-szersmind a jelen jobb megértéséhez. Sokadik bizonyítékként annak, hogy a budapesti forró ős ma sem hült ki, tüze ma is világít – s olykor éget.

A Bettiza által az „eurosztaálinizmus” vezéregyeniségének (Enzo Bettiza: *1956*, Oscar Mondadori, Milano, 2007, 71. o.), e sorok írója által „Sztáálin legjobb olasz tanítványának” (Klió, 2008/4., 142. o.) nevezett Palmiro Togliatti vezette Olasz Kommunista Párt a felemás desztáálinizáció éveiben, Sztáálin után és nélkül is sztáálinista maradt, alapvetően ezzel indokolható a gyűlöletbeszédnek, a sajtórágalmazásnak az az áradata, melyet propagandája a magyarországi felkelésre és felkelőkre zúdított. Alapdogmájával ellenkezett ugyanis, hogy „a nép államában”, „a dolgozó osztályok hatalma” ellen maga a nép, a kiválasztott osztály fiai-lányai, a munkások és velük a diákok keltek föl. Ezt az önellentmondást az OKP csakis úgy kísérelhette

meg feloldani, hogy a „proletárdiktatúra” mellé állt (testvér)pártos elkötelezettséggel, és a forradalmat – miután a kontextus, a „polgári” demokratikus sajtó hatása miatt sikertelenül próbálta „reakciós restaurációs kísérletként” és „incidensekként” bagatelizálni (43–49. o.) – „puccsnak” és „ellenforradalomnak” (47., 51. o.) állította be.

Togliatti ezúttal is elől járt a példamutatásban: „hivatalosan kérte Moszkvától, hogy erővel döntse meg a Nagy Imre-kormányt” (84. o.), hogy „zárja el az utat a fehérterror elől és tojásában tapossa szét a fasiszmust a szolidaritás nevében, melynek minden népet egyesítenie kell a civilizáció védelmében, de mindenekelőtt azon népeket, amelyek már a szocializmus útjára léptek” (128. o.). A pártvezér, Jurij Andropov budapesti („rendkívüli és meghatalmazott”) szovjet nagykövet nyomán, Nagy Imrét nem „elvtársnak”, hanem „úrnak” titulálta, „keresett sértéssel”, és azzal rágalmazta meg, teljességgel alaptalanul, hogy „amerikai ejtőernyősök segítségét kérte, vagyis háborúra szólított fel” (141. o.).

A pártvezetőség „a semminémű elhajlást nem tűrő bürokratizmus, a demokratikus centralizmus” jegyében (81. o.) a vezér szavait kórusban ismételte és erősítette fel. Pietro Ingrao vezércikkében ekként: „Senkinek sem lehetnek illúziói afelől, milyen tragikus és képtelen perspektívát kívántak az ellenforradalmárok Magyarországnak: visszatérést a fehér gárdákhoz, a Horthy-féle fasiszta terrorhoz, az Esterházy-típusú feudális nagyurak rezsimjéhez: visszatérést mindahhoz, ami az országban létezett, mielőtt ’45-ben a szovjet csapatok felszabadították és mindahhoz, amit a szocialista forradalom szétzúzott.” (47. o.) Mario Alicata, az olasz Zsdánov (l. Madarász Imre: *Politika, polémia, Politecnico* in Madarász Imre: *Változatok a halhatatlanságra*, Hungarovox Kiadó, Budapest, 2011, 191–200. o.) „a magyarok elleni dühében darabokra törte a zeneszerző Bartók Béla egyik hanglemmezét” (107. o.). Giorgio Amendola arra biztatta elvtársait, hogy „reménységgel és szeretettel nézzünk a Szovjetunióra” (125. o.). Giorgio Napolitano „teljes megelégedéssel tette magáévá Togliatti álláspontját” (166. o.): az Olasz Köztársaság jelenlegi elnökéről van szó, aki harminc esztendővel később 1986-ban, végre-valahára belátta és beismerte „súlyos tévedését” (201. o.). Egy másik vezető baloldali politikus, akiből később szintén köztársasági elnök lett, a szocialista Sandro Pertini ekként nyilatkozott: „... Magyarországon előretör a reakció szelleme. Politikai erők szerveződnek a konzervatív klerikalizmus égiszé alatt azzal a szándékkal, hogy visszatérjenek a múltba, megsemmisítve minden reformot. Nem azt akarják, hogy a szocializmust a demokrácia és a szabadságjogok útjára tereljék..., hanem azt, hogy letaszítsák a kegyetlen reakció mély szakadékába.” (117. o.)

Az olasz kommunista pártsajtó – a l’Unità napilaptól a Rinascita folyóiratig – történetének s az egész itáliai sajtótörténetnek párját ritkító mélypontjára süllyedt magyarelles uszításával. A l’Unità tudósítója, Orfeo Vangelista – napjainkban sem ritka módon – kívülről, Prágából írogatta „budapesti tudósításait”, helyesebben ideológiai propagandairait (49–51. o.). Az újság olvasóit nap mint nap a „fehérterror tombolása”, az „antikommunista kegyetlenkedés”, „mészárlások és lincselések” borzalmaival sokkolta, melyek „mélyen sértik az olasz nép civiltudatát” (113. o.), „ellenforradalmi bandák”, „fasiszta csatortöltelek”, „a horthysta feudálkapitalista restauráció kísérteit”, „banditák” és „lumpenproletárok” garázdálkodásairól cikkezett, „akik gyárakat és múzeumokat dúlnak fel” (119., 120., 123., 129., 162., 67. o.), szemben „a jó orosz katonával, a szovjet nép derék fiával, aki, életét kockáztatva, oda sietett, ahol szükséges volt megvédeni a forradalom alapvető vívmányait” (148. o.). Az OKP-orgánum magasztalta „a békét megvédő” Vörös Hadsereget (154. o.), miközben a magyar forradalmárokat a párizsi kommun és a Kun Béla-féle Tanácsköztársaság leverőihöz, a horthysta fehérterroristákhoz és az olasz (salói) fasisztákhoz hasonlítgatta (67. o.), és ostromozta olaszországi támogatóikat a kereszténydemokratáktól a szociáldemokratákon át az állítólag „horogkeresztes”-szimpatizáns tanulókig (66., 56–57., 106. o.). A Rinascita „hosszú Kádár-interjú” közölt (177–182. o.) és nyilatkozatokat kommunista pártvezetőktől – Giancarlo Pajettától, Umberto Terracinitól, Alfredo Reichlintől – Nagy Imre és vádolt társai kivégzésének „elkerülhetetlen” voltáról (192. o.).

Am a legelszomorítóbb példákat az „írástudók árulására” egyes, kommunista pártállású, illetve meggyőződésű vezető humán értelmiségiek adták. Davide Lajolo, Cesare Pavese életrajzírója a magyar népfelkelést „reakciós kísérletnek” aposztrofálta (44. o.). Giuseppe Petronio, a neves irodalomtörténész, egyetemi tanár – egyebek között Giuseppe Parini monográfusa – csatlakozott a magyar-szimpatizáns szociáldemokrata pártfőtitkár, Giuseppe Saragat elleni támadássorozathoz. Concetto Marchesi professzor, a tekintélyes latinista, akinek a római irodalomról szóló szintézise máig tankönyv az olaszországi közép- és felsőoktatásban, pályatársai, az italianista Carlo Salinari és a filozófiatörténész Ludovico Geymonat, továbbá a filozófus Antonio Banfi, a matematikus Lucio Lombardo Radice és Maria Antonietta Macciocchi, az 1799-es nápolyi forradalom hősnőinek biográfusa (91., 92., 111., 169. o.) önmagukhoz, hivatásukhoz és életművükhöz méltatlanul ítélték el a „magyarországi ellenforradalmat”, pálcát törve azon honfi- és írótsáik fölött is, akik – mint Italo Calvino és Ignazio Silone (98., 172. o.) – kilépéssel, illetve publikációval, nyilvánosan tiltakoztak a kommunista zsarnokság, a szovjet intervenció és itáliai apológétaik ellen.

Csak a Vasfüggöny és a Berli Fal lebontása után, 1996-ban, az októberi nagy napok negyvenedik évfordulóján kezdett az olasz baloldal önkritikusan szembenézni önmagával és '56-os múltjával. Messze nem mindenki, persze. A „giustificazionismo”, az öngazolás, a bizonyítvány magyarázása (34. o.) – mutat rá Frigerio – máig nem ért véget. Sandro Curzi, ex-maoista vezető újságíró, szerkesztő, tévéelnök még 2004-ben is „legitimálta a szovjet beavatkozást” (205. o.). Togliatti kultusza, szerecsenmosdatása mindmáig eleven valóság. A múlt nehezen múlik... A jelek szerint különösen nehéz „véggépp eltörölni” azoknak, akik indulójukban is erről énekeltek, erre biztattak.

Alessandro Frigerio: Budapest, 1956. La macchina del fango. La stampa del PCI e la rivoluzione ungherese: un caso esemplare di disinformazione (Budapest, 1956. A sárdobálás gépezete. Az OKP és a magyar forradalom: a félretájékoztatás egy példaértékű esete), Lindau s. r. l., Torino, 2012, 250 o.

Madarász Imre

Harcoltak és haldokoltak Indokínában. Az első vietnami háború és a csehszlovákok az idegenlégióban

A második világháborút követően a háború sújtotta Európában hatalmas káosz uralkodott. A tengerentúlon pedig a nagyhatalmak legfontosabb gyarmatai lázongtak addigi uraik ellen. Ilyen gyarmat volt Francia Indokína is. A japán fegyverletétel után Indokínát angol és kínai csapatok foglalták vissza. Az eredeti uraik, a franciák csak jó néhány hónappal a háború után térhettek vissza egyik legértékesebb birtokukra. Indokína lakossága azonban függetlenségi harcba kezdett, amely nyolc évig tartó véres gyarmati háborúvá fejlődött. A franciák mindent megtettek, hogy megtartsák területüket. A véres világháborúba befésult francia közvélemény azonban elítélte az indokínai háborút, és nem támogatta kormánya erőfeszítéseit. A francia közvélemény Európában csak piszkos háborúként emlegette az indokínai háborút, elítélve ezzel a francia katonai beavatkozást, és megbélyegezve ezáltal azokat a katonákat is, akik részt vettek a háborúban.

A nyolc évig tartó háború nagyon költséges és véres volt. A hagyományos francia gyarmati alakulatok mellett, a híres idegenlégiót is bevetették a hadszíntéren. A franciákból toborzott európai egységeket nem szívesen küldték Indokínába. A piszkos munkára ott volt a gyarmati katonaság és a külföldiekből toborzott idegenlégió.

Erről a háborúról és annak cseh és szlovák vonatkozásairól írta könyvét *Ladislav Kudrna*, cseh történész, aki már a könyv megjelenése előtt is több cseh vonatkozású publikációt jelentetett meg, főleg a második világháború kapcsán. Az író egyébként a XX. századi diktatórikus rendszereket kutató cseh intézet munkatársa.

Ladislav Kudrna ebben a könyvében a világtörténelem egyik legzavarosabb időszakának egy kis és kevésbé ismert szeletét próbálja bemutatni. Lényegében, amiről a könyvben szó van, arról még a cseh olvasóközönség sem sokat hallhatott, mivel hasonló dolgokról a rendszerváltásig nem beszéltek, és a bizonyítékok vagy a levéltárak mélyén vagy pedig a túlélők lelkében voltak elrejtve.

A második világháború után a hatalmas káoszban Európa szerte hazátlan emberek tömege kószált. Csehszlovákiát épp csak néhány hónapja szabadították fel a szövetségesek, még szó sem volt kommunista hatalomátvételtől. A frissen felszabadított országban sok fiatal munka és megélhetés nélkül sínylődött. Ladislav Kudrna a könyvben 21 ilyen akkoriban lézengő fiatal csehszlovák férfi érdekes és nem szokványos történetét mutatja be egy francia gyarmati háborún keresztül. Az író a mondanivalóját levéltári forrásokra hivatkozva közli, amelyeket az akkori csehszlovák belbiztonsági hivatal archivált anyagaiból szedte össze. A levéltári források mellett, néhány a művében szereplő résztvevővel is készített személyes interjút. A 21 ember közül csak nagyon kevesen vállalták az íróval a személyes beszélgetést. Továbbá az interjúkon és a levéltári forrásokon kívül más résztvevők írásos visszaemlékezéseit is felhasználta.

A könyv elején Ladislav Kudrna leírja, hogy a 21 fiatalember hogyan és milyen okok miatt hagyta el Csehszlovákiát a háború után. Többnyire mind nyugatra akart jutni, Amerikába, Ausztráliába. Közülük csak egy kettő akart célirányosan belépni a francia idegenlégióba. A többieket a németországi menekülttáborokban tapasztalt nyomor hajtotta kényszerből az idegenlégióba. A háború utáni Európa menekült- és hadifogolytáborait a francia idegenlégió toborzói járták, és gyűjtötték a fontos emberanyagot a véres indokínai háborúhoz. Sokan inkább az öt éves szerződést választották, mint a beláthatatlan ideig tartó nyomort ezekben a táborokban. A résztvevők ezt a nyugatra jutásuk gyorsabb módjának gondolták. Ekkoriban rengeteg német hadifoglyot és más közép-kelet európai állambeli lakót szerveztek be az idegenlégióba. A legnagyobb létszámban a németek voltak jelen, de nagyon sok cseh, szlovák és magyar is bekerült.

A könyv első fejezetei tehát a disszidálásról, az idegenlégióba való belépésről és az észak-afrikai kiképzésről szólnak. Mind a 21 emberrel külön-külön foglalkozik, mivel mindannyiuknak egyedi a története. Ezekben a fejezetekben az író kitér néhány nagyon érdekes dologra. Pl. az egyik résztvevő egy bizonyos Pavel Gubányi (Gubányi Pál)¹ a csehszlovák hadseregből dezertálva szökött ki nyugatra és így lépett be a légióba. Gubányin kívül a 21 résztvevő közül van jó néhány kiskorú, akiket a szüleik megpróbáltak a légióba való belépésük után hazajuttatni, sikertelenül.

Az afrikai kiképzés után a többségük önként választotta az indokínai szolgálatot, mert pl. sokkal magasabb fizetést kaptak, mintha Afrikában maradtak volna. A műben vizsgált személyek felvétele és kiképzése természetesen nem azonos időben történt, ezért az Indokínába való átszállításuk

---

1. Gubányi Pál a második világháború idején a magyar hadseregben szolgált. A háború után besorozták a csehszlovák hadseregbe, ahonnan néhány nap múlva dezertált.

is más időpontokban folytatódott. A háborúban való részvételük azonban egybeesik, mivel a kötelező két évet minden Indokínában bevetett légiósnak le kellett szolgálnia.

Az író egy rövid közbeeső fejezetben nagy vonalakban bemutatja a franciák indokínai háborúját, hogy a kevésbé szakavatott olvasó megértse a további eseményeket. Ebben a rövid fejezetben főleg a témában már megjelent szakirodalmat használja, mivel ez a történetnek csak egy magyarázó fejezete. Az ezt követő fejezet lényegében a könyvnek az egyik markánsabb részét képezi. Itt foglalkozik külön-külön a 21 ember harci bevetésével Indokínában és mindannyiuk történetét nyomon kíséri egészen a fogságba esésükig. Egy érdekesség, hogy a bemutatott személyek közül mindössze egy töltötte ki a két éves indokínai szolgálatát. Ő már a második szolgálati ciklusában került hadifogságba. A maradék 20 ember vagy az 1950 őszi induló nagy vietnami offenzíva során esett hadifogságba vagy átszökött a másik oldalra. A vietnami hadsereg ugyanis komoly propagandát folytatott a franciák ellen. Az 1950-es években az akkor már kommunista országokból származó légiósoknak biztos és büntetlen hazatérést ígértek, ha önként megadják magukat. Ezzel is gyengítendő a franciák erőfeszítéseit. A fogságba esésük után így jutott haza az a 21 csehszlovák állampolgár, akiről a könyv is szól. A fogságba esésük vagy az átállásuk után röviden foglalkozik az író a hadifogságban eltöltött hónapokkal. A nagy őszi offenzíva során sokkal több csehszlovák esett fogságba, de az ott eltöltött kemény hónapokat csak nagyon kevés ember élte túl. Többek között ez a néhány ember. Vietnamból 1952-ben tért haza az a transzport, amely a műben szereplő emberekből állt. Ennek a taglalása képezi a mű második legmarkánsabb részét. A vietnamiak büntetlenséget ígértek nekik a hazajutásuk után, ennek ellenére a hazai kormány és annak titkosszolgálatával azonnal a megérkezésük után vizsgálati fogságba helyezte a hazatérőket. A több hónapig tartó procedúra után, amely kihallgatásokból és a végén egy bírósági tárgyalásból állt, köztársasági elnöki kegyelemmel mégis szabadon engedték őket. Valamennyit börtönbüntetésre ítélték, de a vizsgálati fogság hónapjait és az elnöki kegyelmet beszámítva a tárgyalás után azonnal szabadultak. A dezertálás miatt Pavel Gubányi maradt egy kicsit tovább börtönben. A vietnamiak üdvözölték a pozitív végkifejletet, mert így a továbbiakban még jobban szétzilálhatták a francia hadsereget. Az akkoriban kiadott tudósítások szerint egyik kommunista országban sem tartották börtönben a hazatérőket, szinte egyből elengedték őket Magyarországon és még Németországban is. A németeket szinte a hazatérésük után. Az ő esetükben nehézkes is lett volna a vizsgálat, mivel több száz emberről volt szó, korábbi Wehrmacht-, esetleg

SS-veteránokról. A csehek a saját embereiket alaposan átvilágították a hazatérésük után, majd hosszas huzavona után engedték csak szabadon.

Ladislav Kudrna a könyv mondanivalójának magját pont ezekből a dokumentált kihallgatási jegyzőkönyvekből vette. Bár bizonyos szempontból hitelességüket tekintve ezek is felemásak lehetnek, mivel a kihallgatásokon az összes gyanúsított próbálta bagatellizálni a disszidálásának az okait és a vietnami háborús szerepvállalását. Ezek tehát nem mindig adnak valós képet a valódi történeésekről. Jó néhány ember túlzottan is szűkszavú volt a kihallgatások során, nem voltak rákényszerítve, hogy beszéljenek, fizikailag nem bántalmazták őket. Viszonylag normálisan bántak velük a vizsgálati fogság idején. Az író által 2009-ben megkeresett idős interjúalanyok sokkal szabadabban mertek bizonyos dolgokról beszélni, mint korábban, bár az ő esetükben több mint ötven év távlatából elég sok egyéb tévedés merült fel, amit az író más forrásokból igyekezett pontosítani.

Az utólagos becslések alapján a 40-es 50-es évek fordulóján kb. 2000 csehszlovák állampolgár harcolt az idegenlégió kötelékében az indokínai háborúban, ami a XX. század folyamán, a második világháború óta a legnagyobb csehszlovák katonai szerepvállalás valamely konfliktusban. Ezek közül mindössze kb. 60 ember jutott haza Csehszlovákiába a vietnami és a csehszlovák állam közötti megegyezés alapján. Három transzportban, és a három transzport közül ez a 21 főt számláló volt a legnépesebb, amellyel a könyv is foglakozik. Sokkal több volt a hadifogoly, de ezek többsége vagy meghalt a hadifogságban vagy a franciákon keresztül jutott ki Vietnamból, tehát nem úgy, mint csehszlovák, magyar, lengyel, esetleg német állampolgár, hanem mint francia hadifogoly. A visszaemlékezők szerint azok a csehek, akik nem vallották be nemzetiségüket, a francia állam révén sokkal hamarabb kijutottak a vietnami pokolból, mint azok, akiket a baráti szocialista országok „igyekeztek” hazajuttatni. Ennek következtében sokkal többen haltak meg.

Ladislav Kudrna a könyvében az indokínai háborún keresztül mutatja be a második világháború utáni európai fiatalság hanyatttört sorsát. Eme 21 ember sorsából karképet kaphatunk, és az általuk elbeszélte történetekből megtudhatjuk, hogy milyen volt azok sorsa, akik harcoltak és haldokoltak, esetlegesen meg is haltak Indokínában.

Ladislav Kudrna: Bojovoli a umírali v Indočíne. *První vietnamská válka a Čechoslováci v cizinecké legii* (Harcoltak és haldokoltak Indokínában. *Az első vietnami háború és a csehszlovákok az idegenlégióban*). Ústav pro studium totalitních režimů a Naše vojsko, Havlíčkův Brod, 2010. 400 o.

Bognár István

Túlélés a forradalom alatt: a Fekete Párduc Párt története

A Black Panther Party (Fekete Párduc Párt) nemcsak az afrikai-amerikai nacionalizmus legellentmondásosabb jelensége, hanem egyúttal az egyik legvitatottabb politikai szervezet is az Egyesült Államok történetében. Kritikusai csupán politikai követelésekkel előálló bűnöző anarchisták laza csoportosulásának tekintik, míg támogatói szerint egy közszolgálatot is ellátó szervezet, amelynek tevékenységét a kormányzat ásta alá. A történelmi valóság azonban nem írható le ezekkel az egyszerű megközelítésekkel. *Paul Alkebulan, Survival Pending Revolution: The History of the Black Panther Party* (Túlélés a forradalom alatt: a Fekete Párduc Párt története) című munkája arra tesz kísérletet, hogy a párt ideológiai változásain keresztül bemutassa annak legfontosabb megvalósult és megvalósulatlan céljait, a tagság előtt tornyosuló akadályokat, valamint politikai örökségüket.

A szerző, dr. Paul Alkebulan a Virginiai Állami Egyetem történelem és filozófia fakultásának tanára. Doktori disszertációját *The role of ideology in the establishment, growth, and decline of the Black Panther Party* (Az ideológia szerepe a Fekete Párduc Párt szervezetében, növekedésében és hanyatlásában) címmel 2003-ban fejezte be a Kaliforniai Egyetemen. Publikációi elsősorban az Egyesült Államok történelmével foglalkoznak a XX. század második felében, több írása kapcsolódik a Black Panther Party történetéhez, meghatározó személyiségeihez. Egyetemi kurzusain is a fenti témákban oktat.

A Black Panther Party-val kapcsolatos akadémiai kutatások már a hetvenes évek végén megkezdődtek. 1978-ban írta meg *Charles William Hopkins* Ph.D értekezését *The Deradicalization of the Black Panther Party, 1966-1972* (A Fekete Párduc Párt deradikalizálódása 1966-1972) címmel. Az elmúlt tizenöt évben egyetemi szakdolgozatok és doktori disszertációk térképezték fel a párt nemzetközi kapcsolatrendszerét és a nők helyzetét a szervezetben. A kilencvenes években a Fekete Párducok egykori vezetői és egyszerű tagjai is megírták visszaemlékezéseiket, amelyek azonban sok

esetben elhallgatták a vezetés hibáit, következetlenségeit, vagy kizárólag a perszonális kapcsolatok dinamikájára korlátozódtak. Alkebulan publikációja ezzel szemben az új típusú tanulmányok sorába tartozik, amelyek objektív képet kívánnak nyújtani a sok esetben előítéletekkel megközelített témában.

A polgárjogi mozgalom sikerei ellenére az 1964-ben Harlemben, majd egy évvel később Watts-ban bekövetkezett lázongások jelezték, az afrikai-amerikai társadalom nem minden rétegét érintették pozitívan a bekövetkezett változások. A munkanélküliség magas aránya, az alacsony iskolai végzettség, a lakásproblémák és a rendőri brutalitás továbbra is erős hatást fejtettek ki a fekete közösségekben. Sokan csatlódtak a Martin Luther King által propagált erőszakmentes ellenállásban, és az egyazon forradalmi érme másik oldalaként emlegetett Malcolm X 1965 februárjában bekövetkezett halála óriási lökést adott a születő Black Power (Fekete hatalom) mozgalomnak. Az ezen jelszót magukénak valló szervezetek nem alkottak szilárd közösséget, de az amerikai társadalomba való integráció helyett sokkal inkább politikai, szociális és kulturális értelemben is az önálló fekete nemzet (the Black Nation) megteremtésére törekedtek.

Ebben a belpolitikai légkörben hozta létre Huey P. Newton és Bobby Seale a Black Panther Party elnevezésű szervezetet 1966 októberében, amely megalakulásakor egy radikális, fekete nacionalista mozgalom volt, és politikai autonómiára törekedett. Ideológiájuk jelentős része Malcolm X azon elképzelésén alapult, hogy a polgárjogi küzdelmeket forradalmi mozgalomba transzformálják. London Williams szavaival élve – aki a Párducok vezető testületének, az Oaklandban működő központi bizottságnak is tagja volt – Alkebulan „Malcolm X örököseinek” nevezi a Black Panther Party tagjait. Állítása szerint négy alapvető elképzelésüket inspirálta a Nation of Islam (Iszlám Nemzet) egykori meghatározó személyisége. Ezek a következők: az afrikai-amerikaiak használhatnak fegyvert politikai céljaik elérésére, a mozgalomban való részvétel a tagjai számára spirituális és mentális megfiatalodást is kell, hogy jelentsen, a feketék lépjenek szövetségre más etnikai csoportokkal, valamint a polgárjogi mozgalom egy nemzetközi küzdelem része a rasszizmussal és a nyugati kapitalizmussal szemben. Ennek az ideológiai háttérnek a gyakorlatba történő átültetését számtalan példával igazolja a szerző, amelyekből megérthető a szervezet működése.

Első néhány évében a Black Panther Party fő tevékenységi körét a rendőrséggel szembeni fegyveres konfrontáció képezte. A kaliforniai törvények által biztosított korlátozott fegyverviselés jelentette az alapját ennek az ellenállásnak, amelynek révén forradalmi politikai erőt kívántak létrehozni.

Így alakult ki a párt közismert militáns attitűdje, ami a csoporthoz csatlakozó önkéntesek százaait vonzotta országszerte. A spirituális és mentális megfiatalodást szolgálták az úgynevezett Political Education (Politikai oktatás) kurzusok, ahol a vezetők olvasták fel a párt meghatározó ideológusainak munkáit, de a tagok szinte kommunaszzerű együttélését is ebbe a kategóriába sorolhatjuk. A csúcspont pedig biztosan a „Párduc esküvők” jelentették, ahol a központi bizottság tagjai adták össze a szervezet tagjait, forradalmi szövegek elhangzása közepette. (A női tagok számára tilos volt a párton kívüli párválasztás.) A más etnikai csoportokkal kötött szövetségeket szintén részletesen írja le a szerző. Megtaláljuk köztük a vietnámi háború többségében fehér középosztálybeli ellenzőit (Peace and Freedom Party) és latin amerikaiakat (Puerto Rican Young Lords Party) is. A szövetségek valamiféle választási együttműködésre épültek, vagy új társadalmi rétegek megszólítása volt a céljuk. 1968-tól kezdve a Black Panther Party mindent megtehetett, hogy felkeltsse a nemzetközi érdeklődést. Az ENSZ-től vizsgálóbizottság felállítását kérték, amely az afrikai-amerikaiakat védené az Egyesült Államok kormányzatának állítólagos népiirtó háborújától, amelyben Huey P. Newton gyilkosság vádjával való letartóztatása jelentette az első lépést. Bobby Seale Montrealban találkozott a Vietkong képviselőivel, *Eldridge Cleaver* (a párt információs minisztere, egyik fő ideológusa és lapjának első főszerkesztője) pedig 1970-ben Algériában létrehozta a Black Panther Party nemzetközi szekcióját, miután részt vett egy lövöldözésben és a rendőrségi felelősségre vonás elől előbb Kubába, majd az afrikai országba távozott.

Malcolm X mellett Frantz Fanon és Mao Cetung műveinek hatását is dokumentálja Alkebulan, de a párt vezetésének szándéka ellenére ezek, valamint a marxista gondolatok javarészt idegenek maradtak az afrikai-amerikai közösségek számára, és az utóbbi ideológia hangoztatása miatt számtalan támadás érte a pártot, saját sorain belülről is.

A szerző három jól elhatárolható korszakra bontja a Black Panther Party történetét. Az egyes korszakhatárokat ideológiai átalakulás, eltérő szociális körülmények, a párt fő tevékenységi körének megváltozása és a vezetésben bekövetkező személycserék jelölik ki. A párt alakulásától 1971-ig tartott az első korszak, melyben a Párducok önjelölt forradalmárok, akik politikai autonómiát követelnek a fekete Amerikának. Az 1969-ben útjára indult közszolgálati programok már egy új időszak előszelét hozták magukkal. Diákoknak osztott ingyen reggeli, ingyenes orvosi ellátást kínáló klinikák felállítása, liberális oktatási egységek létrehozása és a rendőrség közösségi ellenőrzéséért folytatott kampány jelentették a program négy kulcs elemét. Huey P. Newton 1971 januárjában a párt legfontosabb szervezési feladata-

ként a közösségi programokat nevezte meg, és nyíltan elvetette az állami erőkkal szembeni fegyveres konfrontációt. A koncepcióváltást a szervezet hetilapjában a The Black Panther Party Black Community News Service-ben (1971 februárjától: The Black Panther Party Intercommunal News Service) jelentette be cikkében, melynek címét Alkebulan felhasználta a következő három éves időszak leírására és könyvét is így nevezte el: *Survival Pending Revolution*.

Az 1973-as oaklandi önkormányzati választási sikertelenség hatásai, sikasztási vádak és a Párducok vezetőinek droproblémái jellemzik a szervezet hanyatló korszakát, amely 1974-től 1982-ig tartott. Maga a Black Panther Party mindenféle záró rendezvény nélkül oszlott fel 1980-ban, miután tagsága, amely a hetvenes évek első felében elérte a 2000 főt, mindössze 27 főre apadt. A Huey P. Newton Educational Institute 1982-es bezárásával utolsó intézménye is megszűnt működni.

Az iskola a szervezet egyik legnagyobb sikerét jelentette. Több alkalommal kapott állami elismerést, vezetői a párt magasan képzett nő tagjai közül kerültek ki. A Black Panther Party utolsó éveinek alapvető jellemzője a női párttagok vezetői szerepkörbe való előlépése. 1974-től *Elaine Brown* vezette a szervezetet Newton három évvel későbbi visszatéréséig, aki egy fiatalos prostituált meggyilkolásának vádjára elől menekült Kubába.

Alkebulan korszakolásával egyetérthetünk, mert a legnagyobb ideológiai és szervezeti változások mentén jelöli ki a határokat. Ezek a változások korántsem voltak azonban zökkenőmentesek. A kötet egyik legnagyobb erénye éppen az, hogy feltárja a párton belüli nézetkülönbségeket, amelyek fontos események mozgatórugóivá váltak. Míg a Párducok többsége felismerte, a gerilla taktika a függetlenségért vívott küzdelemnek csupán egyik lehetséges aspektusa, Newtont számtalan vád és támadás érte. A militánsok úgy érezték, elárulta őket és azokat a társaikat, akik a rendőrséggel vívott utcai harcokban veszítették életüket. A keleti-parti párttagozat lapja a Right On! első számaiban több, Newtont és az általa deklarált ideológiai váltást kritizáló írást jelentetett meg. 1973-ban több irodát bezárt a párt országszerte, hogy aktivistáikat az oaklandi választási kampányban foglalkoztathassák. Miután sem Bobby Seale, sem Elaine Brown nem tudta megszerezni a polgármesteri, illetve a tanácsosi széket, érthető a regionális vezetők csalódottsága, akik jól működő közszolgálati programokat fejeztek be, adott esetben társakat hagytak támogatás nélkül börtönben, és utaztak Kaliforniába, hogy segítsék a pártvezetést.

A szerző alapvetően nekik és a párttagság más áldozatkész tagjainak tulajdonítja a Black Panther Party sikereit. Azoknak a férfiaknak és nők-

nek, akik a közszolgálati programok beindulása után néhány hónap alatt több ezer adag ételt osztottak szét iskolás gyermekek között, akik betegség megelőzési programokat tartottak, drog-prevenációs előadásokat szerveztek, vagy kétszeresére növelték Oaklandben a regisztrált afrikai-amerikai szavazók számát. Többeket soraikból 1969 és 1971 között személyesen ismert meg és beszámolóikat is felhasználta a kötet megírásához. Az, hogy Alkebulan ilyen eredményeket tulajdonít a tagság sok esetben névtelen tagjainak, feltehetően ahhoz is hozzájárult, hogy erős kritikai élel szemléli a Black Panther Party vezetőit. Munkájában nyoma sincs az afrikai-amerikai köztudatban élő, sajtófotók vagy visszaemlékezések által felmagasztalt Huey P. Newton vagy Eldridge Cleaver képnek, mindvégig megőrzi tárgyilagosságát és objektivitását. Részletesen kifejti, Newton hogyan aknázza alá nyilatkozataival Cleaver kezdeményezését az Interracial Revolutionary People's Constitutional Convention-t (RPCC), mert félt az információs miniszter növekvő befolyásától. Newton érezte, hogy el kell különítenie magát a harmadik világbeli államokkal szoros kapcsolatok kiépítését fontosnak tartó Cleavertől, ezért az internacionalizmus helyett egy az új világrendről alkotott sajátos víziót, az interkommunalizmust jelölte meg követendő irányként, amit a tagság jelentős része ideológiai ellentmondásként értékelt. A szintén Cleaver által képviselt szélsőséges militarista szellemmel való szembehelyezkedést pedig az 1971-es ideológiai váltás egyik okaként nevezi meg a szerző. Feltárja továbbá Newton drogproblémáit, a hetvenes években elkövetett törvénszegéseit és katasztrófálisnak nevezi annak hatását, hogy 1977-ben Elaine Brownt – aki akkor más sikeres helyi politikus volt - megfosztotta vezető szerepétől. Eldridge Cleavert a legtöbb esetben a *Soul on Ice* című bestseller írójaként említik a tengerentúlon, ami Malcolm X önéletrajza és Imamu Amiri Baraka (LeRoi Jones) *Home* című munkája mellett alapvetően határozta meg a következő generáció radikális fekete identitását. Alkebulan azonban felfedi az ellentmondásokat egyes nyilatkozatai és korábbi cselekedetei között. 1969-ben a Black Panther hasábjain a nők párton belüli lehetőségeinek kiszélesítésért érvelt, utcai bűnözőként ezzel szemben fekete és fehér nőkkel is erőszakoskodott. (*A Soul on Ice* is börtönkörülmények között íródott.) Algírban pedig rosszul mérte fel politikai mozgásterét, és az algériai kormányt forradalmi lehetőségeinek korlátozásával vádolta meg a Le Monde által közölt nyílt levelében, ami végül a párt nemzetközi szekciójának bezárását vonta maga után.

A szervezet nagy egyéniségeihez kapcsolódik azonban a *Survival Pending Revolution* egyik hiányossága is. Bár a kötet címében csak a Black Panther Party történetének leírását deklarálta, kitekintésként elvárható

lenne rövid bemutatása Huey P. Newton, Bobby Seale, Eldridge Cleaver, *David Hilliard* vagy Elaine Brown 1982 utáni politikai tevékenységének. A Párducok híres külsőségei, amelyek legalább annyira vonzóak voltak az újoncok számára, mint a rendőrség elleni fellépés, szintén nem szerepelnek a kötetben. A Black Panther Party kulturális tevékenységéről, afrikai-amerikai kultúrához való viszonyáról csupán néhány mondatot közöl a szerző. A lokális tevékenység mellett azonban ezt jelöli meg a párttal kapcsolatos jövőbeli kutatások egyik lehetséges irányának. Nem ért egyet ugyanis az-
zal az elképzeléssel, hogy az egykori tagok elfogult nyilatkozatai, vagy a kormányzat nyilvánosságra nem hozott anyagai napjainkban tévútra viszik a témával foglalkozó kutatókat. Ezzel szemben inspirálni kíván eddig fel-
táratlan aspektusok elemzésére. A kötet bibliográfiai esszé fejezetében eh-
hez nyújt segítséget, ritka sajtótermékek, sajtó- és kormányzati archívumok
pontos elérésének és azok célszerű kutatási módszereinek megadásával. Részletes bibliográfiát természetesen tartalmaz a kiadvány, amelyben külön
szerepelnek az említett archívumok, a kormányzati iratok, doktori disszer-
tációk, valamint audio-vizuális anyagok. Az olvasót rövidítések jegyzéke
továbbá név- és tárgymutató segíti.

A *Survival Pending Revolution* jól felépített, logikus témavezetésű írás, melynek igazi értéke abban rejlik, hogy végig tárgyilagos és objektív tud maradni egy olyan témában, amelyhez kapcsolódóan számos elfogult pub-
likáció jelent meg az elmúlt évtizedekben. A magyar nyelven beszerezhető szakirodalom a témában erősen korlátozott. Önálló kötetként csak az 1971-
ben megjelent *A fekete párducoké a szó* című szöveggyűjtemény érhető el. Paul Alkebulan munkája ennél fogva hiánypótló, összefoglaló írás lehetne, amennyiben megjelenik hazánkban.

Paul Alkebulan: *Survival Pending Revolution: The History of the Black Panther Party (Túlélés a forradalom alatt: a Fekete Párduc Párt története)*. The University of Alabama Press, Tuscaloosa, Alabama, USA, 2007. 200 o.

Boros Gábor